

**Л. РІДНЕВА
НАРОДНА МЕДИЧНА
ЛЕКСИКА РОСІЙСЬКОЇ
МОВИ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
КАФЕДРА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ**

Л. Ю. РІДНЕВА

НАРОДНА МЕДИЧНА ЛЕКСИКА РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Монографія

Умань
Візаві
2013

УДК 811.161.1'373.46:61

ББК 81.411.3-3:5

Р 49

Рецензенти:

Шумарова Н. П. – завідувач кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка доктор філологічних наук, професор.

Слободинська Т.С. – доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рекомендовано до друку вченою радою Уманського державного педагогічного Університету імені Павла Тичини (протокол № 3 від 28 жовтня 2013 року).

Р 49 Ріднева, Л. Ю. Народна медична лексика російської мови : монографія / Л. Ю. Ріднева. – Умань : Візаві, 2013. – 182 с.

Монографія присвячена дослідженню народної медичної лексики російської мови. У ній проаналізовано склад і семантичну структуру народної медичної термінології як частини лексико-семантичної системи східнослов'янських мов, здійснено спостереження і узагальнення з питань номінації, деривації, етимології, досліджено взаємозв'язок народних медичних назв із фаховою термінологією.

Адресовано науковцям, студентам-філологам, поціновувачам мови.

УДК 11.161.1'373.46:61
ББК 81.411.3-3:5

© Ріднева Л. Ю.

ISBN978-966-304-022-6

ЗМІСТ

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ 6

ВСТУП 7

РОЗДІЛ 1

НАЗВИ ШКІРНИХ ХВОРОБ У РОСІЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ
МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ..... 15

1.1. Народні найменування шкірних патологій інфекційного
походження (*verruca, anqulus infectiosus*) 16

1.2. Найменування окремих форм діатезу в народній медичній
лексиці російської мови 19

1.3. Найменування *панарицію* в народній медичній лексиці
російської мови 21

1.4. Найменування *scabies* у народній медичній лексиці
російської мови 26

1.5. Народні найменування на позначення патологічних змін
шкіри, викликаних температурно-кліматичними чинниками 33

1.6. Народні назви на позначення пігментаційних змін
шкіри 37

1.7. Найменування запального процесу шкіри повік у народній
медичній лексиці російської мови 40

1.8. Найменування висипу у народній медичній лексиці
російської мови 42

РОЗДІЛ 2

НАЙМЕНУВАННЯ ЗАХВОРЮВАНЬ, ЯКІ ЛІКУЮТЬСЯ
ХІРУРГІЧНИМИ МЕТОДАМИ, У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ
ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ..... 49

2.1. Найменування пухлин у народній медичній лексиці
російської мови 50

2.2. Найменування наривів у народній медичній лексиці
російської мови 62

2.3. Найменування ран у народній медичній лексиці
російської мови 73

2.4. Найменування грижі (hernia) у народній медичній лексиці російської мови	75
2.5. Найменування вивиху та інших травматичних ушкоджень у народній медичній лексиці російської мови.....	81

РОЗДІЛ 3.

НАЙМЕНУВАННЯ НЕРВОВО-ПСИХІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ.....	85
3.1. Найменування епілепсії у народній медичній лексиці російської мови	86
3.2. Найменування ерготизму та хореї в народній медичній лексиці російської мови	93
3.3. Назви істерії в народній медичній лексиці російської мови	96
3.4. Назви параноїї в народній медичній лексиці російської мови	104

РОЗДІЛ 4

НАЗВИ ХВОРОБЛИВОГО СТАНУ (FEBRIS) У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ	109
4.1. Табуїстичні та евфемічні назви <i>febris</i> у народній медичній лексиці російської мови	112
4.2. Симптоматичні назви <i>febris</i> у народній медичній лексиці російської мови	128
4.3. Етіологічні найменування <i>febris</i> у народній медичній лексиці російської мови	143
4.4. Темпоральні найменування <i>febris</i> у народній медичній лексиці російської мови	146

ВИСНОВКИ	151

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	156

ДЖЕРЕЛА.....	169

Алфавітний показчик російських народних найменувань хвороб та хворобливих станів у тексті	177

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

англ. – англійська	рум. – румунська
англосакс. – англосаксонська	слн. – словенська
блр. – білоруська	слов. – слов'янська
болг. – болгарська	слц. – словацька
вл. – верхньолужицька	снн. –
гр. – грецька	середньоніжньонімецька
двн. – давньоверхньонімецька	с. р. – середній рід
діал. – діалектне	ст. – століття
див. – дивись	ст. -чеськ. – старочеська
дінд. – давньоіндійська	стл. – старослов'янська
дісл. – давньоісландська	суф. – суфікс
др. – давньоруська	сх.слов. – східнослов'янське
ж.р. – жіночий рід	схв. – сербохорватська
і.-є. – індоєвропейська	тс. – те саме
лат. – латинська	тюрк. – тюркська
літ. – літературне	уг. – угорська
лит. – литовська	укр. – українська
лтс. – латиська	фін. – фінська
мн. – множина	фр. – французька
мор. – моравська	хорв. – хорватська
напр. – наприклад	цсл. – церковнослов'янська
нім. – німецька	ч. – число
нл. – нижньолужицька	чеськ. – чеська
онд. – однина	ч.р. – чоловічий рід
п. – польська	чув. – чуваська
полаб. – полабська	ід. – ідентичне
пор. – порівняй	Скорочення географічних
псл. – праслов'янська	позначень у роботі подано за
р. – розділ	СРНГ (Вип. I. – С. 162-185).
рос. – російська	

ВСТУП

Актуальність теми.

Одним з основних положень сучасної лексикології є системність лексики. Це положення, яке плідно розробляють вітчизняні та зарубіжні лінгвісти [24, 57, 66, 92, 109–111, 122], потребує не тільки всебічного розвитку, а й водночас конкретизації на основі семантичного аналізу великих мовних шарів. Такий аналіз має істотне значення не лише для описової лексикології і практичної лексикографії, а й для усієї лінгвістичної теорії, оскільки дослідження кожного окремого фрагмента лексико-семантичної системи дає змогу віднайти специфічно-індивідуальне у тому чи іншому класі слів і глибше зрозуміти загальні системні закономірності мови у цілому.

Одним із мовних шарів є медична лексика. Останнім часом вона стала об'єктом активного дослідження, про що свідчить значна кількість наукових праць: «Структурно-семантична характеристика французьких медичних термінів» Г. І. Бежинар, «Структурно-семантична характеристика психіатричної термінології російської мови» О. О. Власової, «Метафоризація як засіб формування медичної термінології» Г. А. Краковецької, «Структурно-семантичний аналіз стоматологічної термінології» З. А. Сергєєвої, «Функціонування термінів медичної науки у сучасній російській мові» А. Г. Смірнкової, «Етимологічні основи найбільш уживаних медичних термінів» В. У. Петришиної, «Російська медико-технічна термінологія і номенклатура» Л. С. Кудицької, «Структурно-семантична характеристика російської оперативно-хірургічної термінології» Л. В. Хіль, «Сучасна російська ембріологічна термінологія» В. П. Яровенко, «Складений анатомічний термін у сучасній російській мові» Е. П. Тимощук, «Лінгвістичний аналіз найменувань лікарських засобів» Р. Е. Березникової, «Словотворча система біологічних термінів у сучасній російській мові» С. О. Хватова, «Лексико-семантична характеристика російської клінічної термінології» А. М. Стебунової, «Становлення термінології медичної радіології в українській мові» І. В. Корнейко, «Українсько-російські

відповідники в науковій медичній термінології» І. Головка та ін.[41, 45, 116, 137, 138].

Великий інтерес дослідників до медичної лексики пояснюється тим, що це одна з найдавніших фахових термінологій. На її прикладі можна простежити шляхи словотворення, розвитку і вдосконалення термінів, реалізацію семантичних процесів, установлення тенденцій, способів і засобів словотворення. Це дає змогу виявити своєрідність функціонування лексичних засобів у галузі медицини.

Складником медичної лексики в цілому є лексика народної медицини. Як галузь знань народна медицина являє собою «... складний комплекс, у якому знайшли поєднання позитивні емпіричні знання і засоби лікувальної магії, народна традиція і пізніші елементи, що влились у народну медицину з професійної, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень, нашарування різних епох» [11, с. 1].

Огляд літератури свідчить про те, що вагомих лінгвістичних досліджень, присвячених саме народній медичній лексиці, раніше не було. Щоправда, в окремих працях, як правило з історії, медицини чи етнографії, цю проблему почасти висвітлювали (див. , наприклад: «Болезни по славянским преданиям» А. Н. Афанасьєва, «Русская народно-бытовая медицина» Р. Н. Попова, «Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным» А. Будиловича). Зокрема, в останній праці А. Будилович розглядає назви хвороб у слов'янських мовах, робить спробу етимологізувати окремі лексичні одиниці. Фрагментарні відомості про народну медичну термінологію знаходимо також у працях Д. Зеленіна [46-51], Н. Крушевського [64], П. П. Чубинського [136], В. Мілорадовича [82-84], В. Міллера [81], М. Ф. Сумцова [11], О. О. Потєбні [98-99]. Статті зазначених авторів, надруковані у тогочасних часописах, зокрема в «Живой старине» та «Киевской старине», містять не лише інформацію, що стосується народних назв хвороб, методів і способів їх лікування. Поряд подано фольклорний матеріал, пов'язаний з лікуванням хвороб: повір'я, замовляння, молитви тощо. Народна медична лексика відображена і в лексикографії цього періоду («Толковый словарь живого великорусского

языка» В. І. Даля). Лексика народної медицини доволі широко репрезентована і у фахових словниках післяжовтневого періоду [РУМС, ПМЭ].

В останні десятиліття увага лінгвістів до народної медичної лексики помітно зросла. Досліджується походження загальнослов'янських медичних назв (В. М. Меркулова [75-79]), медична термінологія у давньоруській мові (В. М. Брицин [14], Т. В. Олещук [90]), народна медична лексика російських і українських травників та лікарських порадників (В. С. Терехова [119]; А. Т. Словягін [105]; В. В. Німчук [89]; І. П. Чепіга [134]). Вивчається лексика народної медицини окремих регіонів: Прикарпаття (Я. Ю. Вакалюк [17-21]), Полісся (В. М. Мойсієнко [85]), Дніпро-Бузького межиріччя (О. М. Вікторина [25]), Тамбовської області (Д. М. Лоскутова [71]). Певні підгрупи народної медичної лексики розглядаються у зіставленні з фаховою термінологією (О. Б. Петрова, [95]). Крім того, народні назви хвороб часто досліджуються у складі інших тематичних груп: міфологем (О. А. Черепанова [135], Н. В. Хобзей [130]), власних назв (Т. Б. Лукінова, [72]), а також у складі лексико-семантичних парадигм (Ф. П. Сороколетов, [112]).

Однак спеціальної монографічної праці, присвяченої народній медичній лексиці російської мови, до цього часу не було. Саме цим і зумовлена актуальність даного дослідження.

Перспективний напрям вивчення зазначеної групи лексики полягає, на нашу думку, в її докладному структурно-семантичному аналізі з урахуванням функціональних особливостей, а також в узагальненому зіставленні народних медичних терміносистем близькоспоріднених мов. Це пояснюється тим, що порівняльно-історичний аналіз лексичного фонду східнослов'янських, зокрема російської та української мов, сприяє виявленню універсальних рис їхньої еволюції, розкриттю специфіки менталітетів та лінгвокультурних традицій російського та українського народів. Зокрема, аналіз народної медичної лексики двох мов дає змогу показати, як в особливостях номінації відображається специфіка народного світосприйняття – уявлення людини про себе як невіддільну частину навколишнього світу. Саме тому в роботі широко залучено матеріал української мови.

Термін *медична лексика* позначає широке поняття, яке охоплює назви хвороб та станів, анатомічні найменування, назви фармацевтичних засобів та засобів профілактики, назви медичного інструментарію тощо. Усі вони тією чи іншою мірою властиві і лексиці народної медицини. Проте схарактеризувати всі групи медичної лексики в межах однієї роботи видається неможливим. Тому **предметом дослідження** обрано народні *назви хвороб та хворобливих станів*.

Обираючи предмет дослідження, автор керувався науковою класифікацією хвороб, вживаною у фаховій літературі, де хвороби поділяються залежно від ураження тих чи інших систем організму (хвороби нервової системи, органів дихання тощо) або за причинним чинником (інфекційні, травматичні) (ПМЭ, с. 115). Подібний поділ використано в роботі Я. Ю. Вакалюк [17, с. 4], яка виділяє дев'ять темантичних груп: внутрішні хвороби, інфекційні, травматичні, психоневрологічні та ін., а також у монографії Т. В. Олещук [90]. Однак слід зазначити, що дослідники народної медичної лексики, систематизуючи матеріал, використовують і інші класифікації. Так, В. М. Мойсієнко [85] розширює перелік груп народних медичних позначень, додаючи до зазначених вище групу найменувань захворювань, що мають ірраціональне пояснення. Автор мотивує це тим, що «поза увагою лишається ряд хвороб, які відомі у сільській місцевості і не підпадають під жодну із дев'яти семантичних груп» [85, с. 14–15]. При цьому назви магічних хвороб на окремі лексико-семантичні групи він не поділяє, «оскільки переважна більшість цього типу захворювань має однакові (або дуже подібні) причини та характер протікання» [85, с. 15]. Інші ж групи В. М. Мойсієнко номінує описово і дещо узагальнено (напр., «хвороби, наслідком яких є утворення висипок та плям на шкірі» і под.). Слід зауважити, що елемент ірраціонального пояснення у народній медицині характерний практично для будь-якої хвороби, тому в своїй роботі автор не виділяє подібну групу і намагається максимально зіставити народні медичні назви з фаховими відповідниками, тим самим виявити і проілюструвати обопільний зв'язок народної і фахової терміносистем. Однак межами роботи регламентовано кількість

тематичних підгруп, тому в дисертації проаналізовано тільки чотири з них.

Метою роботи є багатоаспектний аналіз найменувань хвороб та хворобливих станів у народній медичній лексиці російської мови. До народної медичної лексики віднесено діалектні та просторічні назви, а також загальноживані слова, які у бібліографічних джерелах фіксуються з позначкою «розмовне». До неї включено також народні назви, які ввійшли до фахової літератури і функціонують у ній поряд з латинськими відповідниками, зберігаючи при цьому яскраво виражений народний характер (*желтуха, почесуха, крапивница* та ін.).

Мета передбачає розв'язання таких завдань:

1. Виявити склад народних найменувань хвороб та хворобливих станів зазначених підгруп у російській мові.
2. Проаналізувати російські народні лексеми з погляду походження.
3. Схарактеризувати зазначені одиниці з погляду функціонування у близькоспоріднених мовах, зокрема в українській.
4. З'ясувати системні відношення у тематичній групі назв хвороб та хворобливих станів.
5. Провести аналіз досліджуваних назв у лексико-семантичному аспекті.
6. Виявити принципи номінації у групі народних назв хвороб та хворобливих станів, дати їхню класифікацію, показати зв'язок цих принципів із світоглядним чинником.
7. Розглянути словотвірні і структурні особливості, характерні для народних найменувань хвороб та хворобливих станів, простежити механізм номінації у досліджуваних лексемах.
8. Показати зв'язок народних назв з фаховою термінологією.

Методи дослідження зазначеного лексичного матеріалу. У роботі використано описово-зіставний та порівняльно-історичний методи із частковим застосуванням статистичного методу. Діахронічний аспект дав змогу простежити єдність процесу номінації лексико-семантичних груп, визначити факти родовидових відношень у досліджуваних групах, виявити шляхи і принципи розвитку народних найменувань, а також взаємопроникнення народної і фахової терміносистем. Крім того, діахронічний підхід допоміг виявити відмінності під час

формування російських назв порівняно з іншими слов'янськими назвами, оскільки контрастивний аналіз генетично і типологічно споріднених мов завжди глибший і цікавіший, якщо показ сучасних відмінностей супроводжується історичними коментарями, які дають інформацію про те, як із спільного з'явилося відмінне. Історичний аналіз прояснює механізм виникнення відмінностей у процесі семантичної дивергенції кількох мов.

У роботі широко застосовано метод компонентного аналізу, який базується на виділенні семантичних компонентів (сем) у значенні слів. Комбінаторність лексичного значення слів у сучасній лінгвістиці набула всебічного визнання і становить функціональну основу парадигматики. Компонентний аналіз уможливорює розчленування лексичного значення на окремі елементи, виділення в них спільних (інтегральних) та індивідуальних (диференційних) ознак, встановлення деяких тотожностей і відмінностей між одиницями окремих парадигматичних рядів. Аналіз компонентів лексико-семантичних груп здійснюється за принципом зіставлення їх семантичних структур, елементи значення встановлюються шляхом аналізу слова в контексті [8].

Матеріали дослідження вибрано з етнографічних та фольклорних джерел, з фахової літератури ХІХ сторіччя, у тому числі травників та лікарських порадників російською та українською мовами; творів художньої літератури до- та післяжовтневого періодів російських, а також українських авторів.

Широко використано лексикографічні джерела («Толковый словарь живого великорусского языка» В. І. Даля, «Словарь русских народных говоров», «Иркутский областной словарь», «Словарь української мови» Б. Грінченка, «Словник української мови» Д. І. Яворницького та інші діалектні словники російської та української мов). Залучалися також лексикографічні видання різних типів: тлумачні, етимологічні, історичні, фразеологічні, двомовні, спеціальні, енциклопедичні. Опрацьовано низку досліджень з етнографії, медицини та фольклору [2, 9, 12, 13, 16, 32, 40, 44, 45, 46, 51, 52, 61, 96].

Наукова новизна роботи. Вперше в повному обсязі народну медичну лексику російської мови розглянуто у семасіологічному, функціональному і почасти дериваційному аспектах, досліджено системні зв'язки даних лексичних одиниць; встановлено спільні і своєрідні особливості, характерні для народних медичних найменувань російської мови, показано діалектику їх розвитку в найближчих споріднених мовних системах; зіставлено понятійний обсяг фахового терміну і народної назви, встановлено особливості їх взаємодії.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що у ній докладно проаналізовано народну медичну лексику російської мови (найменування хвороб та хворобливих станів) з урахуванням функціональних особливостей, а також зіставлено народні медичні терміносистеми близькоспоріднених мов.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали та результати дослідження можна використати в лексикографічній практиці, під час викладання курсу сучасної та історичної лексикології, в курсах діалектології, порівняльної граматики російської та української мов, у спецкурсах з порівняльної лексикології, а також у курсі народознавства, у роботі шкільних та вузівських лінгвістичних гуртків.

Структура дослідження. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списків використаної літератури і джерел. Основна частина має чотири розділи. Перший і третій розділи присвячено народним найменуванням патології певної системи людського організму; другий – хворобам, що лікуються хірургічним втручанням; четвертий розділ – найменуванням хворобливого стану (*febris*). Вони містять лексичні одиниці, що аналізуються з позиції мотивації та етимології, дериваційних та стилістичних особливостей. Розділи поділяються на підрозділи, у кожному з яких розглянуто найменування окремого захворювання; у четвертому розділі підрозділи виділено на основі принципів номінації. У підрозділах виділено пункти, в яких лексичний матеріал згруповано за певними системними ознаками (спільнокореневі найменування одного із захворювань; найменування, об'єднані за номінаційною особливістю тощо). Заключний розділ – висновки. Подається: список скорочень, що використовуються у тексті; список основної використаної

літератури; список скорочень джерел, а також алфавітний покажчик народних найменувань хвороб у тексті.

Лексику народної медицини розглянуто як окрему *тематичну групу*, оскільки в основі виділення тематичних груп слів покладено екстралінгвістичні, зовнішні зв'язки між предметами і явищами матеріального світу, які об'єднують слова на основі логіко-предметної спільності [127, с. 334]. Проблему виділення окремих тематичних груп висвітлено у працях Ф.П.Філіна [127], О. О. Потебні [100], В. В. Виноградова [27], Д. Н. Шмельова [140, 141]. Відповідно, найменування низки захворювань, що входять до певної групи патологій (шкірних, хірургічних тощо) складають *тематичні підгрупи*. У тематичних підгрупах як складниках груп вичленовуються *лексико-семантичні групи* (ЛСГ); слова або словосполучення об'єднуються в ЛСГ на основі смислової спільності компонентів. Це питання знайшло відображення у роботах В. І. Кодухова [57], А. А. Уфимцевої [125, 126], Р. А. Туркіної [122], І. А. Стерніна [114, 115], Ж. П. Соколовської [109–111], В. І. Гака [34–36], Д. Н. Шмельова [139–141]. У кожній лексико-семантичній групі виділено родове слово (фаховий термін), співвідносно з ним подано тлумачення кожного слова – члена ЛСГ, при цьому схарактеризовано його диференційні та інтеграційні ознаки. На діяхронічному рівні зафіксовано лексико-семантичні зміни, які «більш ніж будь-які інші демонструють зв'язок мови з життям і діяльністю колективу, що спілкується цією мовою» [137, с. 9].

РОЗДІЛ 1

НАЗВИ ШКІРНИХ ХВОРОБ У РОСІЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ

У народній медичній лексиці російської мови широко представлені назви шкірних хвороб.

Шкірні хвороби – це група захворювань, що характеризуються змінами шкіри, її придатків (нігтів, волосся) і видимих слизових оболонок. Вони переважно пов'язані із захворюванням усього організму і являють собою прояви на шкірі патологічних процесів нервової системи, внутрішніх органів, крові тощо (ПМЭ, с. 470).

Наявність великої кількості номінативних одиниць у цій тематичній підгрупі пояснюється тим, що зовнішні хвороби, зокрема шкірні, здавна добре відомі народів, їх лікування було порівняно доступним і результативним.

Усю цю тематичну підгрупу можна розчленувати на ряд ЛСГ, які охоплюють різну кількість елементів. У кожній ЛСГ офіційний фаховий термін репрезентує родове слово. Однак слід зазначити, що у ряді випадків не завжди вдається точно ідентифікувати народну назву з фаховою, оскільки нерідко словникові статті дають досить загальні, часто розпливчасті тлумачення того чи іншого значення народної назви захворювання. Так, наприклад, лексему *кочергушка* (Перм., Тобол., Том.) «Словарь русских народных говоров» представляє так: «дитяча шкірна хвороба – *щетинка*» (СРНГ, в. 15, с. 126), а *щетинка* за В. І. Далем – це «хвороба, дитячий зуд, ... ніби від підшкірної щетини, яку відтирають медовим тістом» (Даль, т. ІУ, с. 656); слово *під'язичниця* «Словарь...» Б. Грінченка пояснює як «Род детской болезни» (Гр., т. III, с. 185), а лексему *п'ятипиришниця* тлумачить як «Род болезни (накожной?) на руках» (Гр., т. III, с. 506). У двох останніх випадках не вказано ні на характер, ні на ознаки захворювання.

До тематичної підгрупи «Шкірні хвороби» увійшли ЛСГ в такому складі:

1. *Бородавка* – *бородавка, жабородка*.

2. *Заеды* – *заеды, заедень, заеди, зайды*.
3. *Золотуха* – *желтавица, железянка, железница, золотуха, золотушина, золотушица*.
4. *Панариций* – *волос, волосатик, волосень, волосенье, волосец, волоски, волосник, волосница, волости, волость, волось; змеевец, змеёв, змееёвец, змеёвица, змеёвник, змеёвница; коктоед, костоед, костенник, костоедина, костоедица, косторыв, костяница, заусеница, заноготница, занёгтица, заногтица, заноготица*.
5. *Чесотка* – *короста, зуд, зуда, зудиха, курченьга, почесуля, почесушка, почесуха, зачесть, зачесь*.
6. *Ознобление* – *гуси, цыпки, цыпушки; ворони сапоги; ворона сапоги дала*.
7. *Веснушки* – *веснушки, веснухи, веснины, весники, веснотки, ластовинья, матежи*.
8. *Ячмень* – *житенка, житинка, житченка, жичка, жичевина*.
9. *Сыпь* – *аредь, взвар, взварица, высыпка, высыпушка, жегуха, летячка, огник, вогник, вочник*.

1.1. Народні найменування шкірних патологій інфекційного походження (*verruca, anqulus infectiosus*)

У цьому підрозділі розглянуто дві лексико-семантичні групи народних найменувань шкірних захворювань, причиною яких є різного роду інфекція.

1.1.1. Перша ЛСГ за своїм складом нечисленна. До неї входять лексеми *бородавка, бородавица (бородавица) жабородка*.

Лексема *бородавка* в народній медичній лексиці російської мови вживається на позначення *verruca* – «доброякісного новоутворення шкіри, в основі якого – розростання клітин епідерміса і сосочкового шару дерми, викликаного вірусом...» (ЭСМТ, т. I, с. 153). Назва є загальноживаним словом (СУМ, т. I, с. 219; ССРЛЯ, т. I, с. 579), яке входить також до складу сучасної фахової термінології і зустрічається у пам'ятках писемності з ХУІ століття російською та українською мовами. Наприклад: «Усь чорнь, а бороду стриже, на щеке *бородавка* с

волосы» (СлРЯ XI-XVII, в. 1, с. 295); «Возми листя целѣдоній, зотри в пальцяхъ и прило(ж), ... ма(е)т моць згони(т) *бородавки*» (Лік.пор., с. 85).

Бородавка походить з праслов'янської мови (псл. **bordavъka*) і функціонує з тим самим значенням, крім рос. , у ряді інших слов'янських мов: укр. *бородавка*, блр. *бародаука*, п. *brodawka*, вл. *brjodawka*, нл. *brodajca* (ЭСРЯ, т. I, в. 2, с. 171; ЕСУМ, т. I, с. 231, ГСБМ, т. II, с. 153); у південнослов'янських мовах і чеській ця назва має суфікс *-иц-*: болг. *брадавица*, схв. *брадавица*, слн. *bradavica*, чеськ. *bradavice*. Не викликає сумніву, що саме народна назва закріпилась у мові наукової медицини як термін. Походження слова *бородавка* М.Фасмер пов'язує з і.-є. **uerdh* – *рости*, яке зблизилось з *борода* ще в праслов'янську епоху (Фасм., т. I, с. 196). Таким чином, назва мотивована зовнішньою схожістю бородавки як виросту з бородою (окремі види бородавок мають конусоподібну або клиноподібну форму).

За народною уявою появу бородавок спричиняє контакт людини з жабою – зіткнення з її шкірою або уриною (Драгоманов, с. 29). Таке хибне переконання, що існує і дотепер, зумовлене тим, що шкіра земноводного вкрита пухирцями, які нагадують бородавки; звідси одна з українських народних назв жаби-ропухи – *бородавканя* (ЕСУМ, т. I, с. 231). Причину появи бородавок містить і російська назва *жабородка*: «На руках появились жабородки» (СРНГ, в. 9, с. 51). Аналіз словотворення зазначеної лексеми ілюструє її етимологію: *жабородка* від *рожденная жабой*. В основі номінації цієї назви – причина виникнення хвороби у побутовому уявленні.

У північноросійських говорах (Новг., Кольськ.) функціонують варіанти *бородавица* (*бородавица*) (СРНГ, в. 3, с. 110). Вони мають і інше значення: 1) «зоб на шиї і дрібні гулі на голові у корови» (Волог.); 2) «селянське жіноче прізвисько» (Новг.) (СРНГ, в. 3, с. 110). Наявність суфікса *-иц-* зближує їх з ідентичними південнослов'янськими назвами.

1.1.2. Другу ЛСГ складають такі назви: *заеда*, *заедень*, *заеди*, *заедни*, *зайды*. Вони номінують дерматоз (*anqulus infectiosus*) у вигляді тріщин або ерозій слизової та шкіри кутиків рота (ЭСМТ, т. I, с. 386). Подібні лексеми зустрічаються і в українській мові: *заїда*, *зайди*. Назви яскраво ілюструють

взаємозв'язок народної та фахової терміносистем.

Російське *заеда* (*заеды*) функціонує у фаховій літературі (ПМЭ, с. 375; ЭСМТ, т. I, с. 386), однак сучасні тлумачні словники (ССРЛЯ, МАС, Ушак., Ож.), а також історичні (Срезн., СлРЯ XI – XVII) його не фіксують. Пор.: українське *заїда* (*заїди*) є загальноновживаним словом та фаховим терміном (СУМ, т. III, с. 131; РУМС, с. 46). Російське *заеда* (*зайда*) знаходимо у В. І. Даля (без вказівки місця) як похідне дієслова *заедать* «закусювати, їсти після чого-небудь» (Даль, т. I, с. 669). У російських народних говорах (СРНГ, в. 10, с. 76) зустрічаються варіативні одиниці з тим самим значенням: *заедень* (Іван.), *заеди* (Новг.), *заедни* (Уральськ.), *зайды* (Брян., пор. укр. *зайди*), а також *заеда* (Кубан.) у значенні «кут рота» (СРНГ, в. 10, с. 75). Очевидно, у російській мові народна назва *заеда* термінологізувалась, однак не збереглась у загальнономовному вжитку. Етимологізувати лексему *заеда* можна спираючись на дериваційні зв'язки спільнокореневих лексем в українській мові: укр. *заїди* ← *заїдатися* «під час їжі забруднювати їжею обличчя біля рота» (СУМ, т. III, с. 131) – та фаховий опис хвороби: недуга викликає тріщини, що вкриваються жовтими кірочками, які нагадують залишки їжі в кутиках рота. Слід зауважити, що зазначену мотивацію можна здійснити лише на рівні сучасної української мови, оскільки у сучасній російській мові дієслово *заедається* (ССРЛЯ, т. IV, с. 439–440) вказаного значення не має.

Подібність заїдів до залишків їжі зумовила виникнення в українській мові ще одного значення цього слова – «жовта шкірка біля дзьоба у пташенят» (СУМ, т. III, с. 131): «Пташенята цвірінькали, роздзявляючи червоні роти з жовтими *заїдами*» (Гр., т. II, с. 42). Аналогічне семантичне наповнення має північноросійське діалектне *заеди* (СРНГ, в. 10, с. 76).

Отже, у віддієслівних утвореннях *заеда*, *заедень*, *заеди*, *заедни*, *зайды*, як і в укр. *заїда*, *зайди*, реалізується принцип номінації за зовнішньою ознакою захворювання.

1.2. Найменування окремих форм діатезу в народній медичній лексиці російської мови

На позначення лімфатико-гіпопластичного ексудативно-катарального діатезу у народній медичній лексиці російської мови вживаються такі найменування: *золотуха, золотушина, золотушица, желтавица*. Домінантою зазначеного синонімічного ряду є лексема *золотуха*.

Золотуха – (*скрофульоз* від латинського *scrofulare*, де *скрофул* – набухання лімфатичних вузлів шиї) – термін, який вийшов із вжитку в науковій медицині з тих пір, як право громадянства знову набуло поняття «діатези», а також після того, як було доведено, що більшість так званих золотушних проявів зумовлена туберкульозною інфекцією (БМЭ, т. 10, с. 963; СУМ, т. III, с. 683; ЭСМТ, т. III, с. 129). Лексема *золотуха* утворена суфіксальним способом (суф. *-ух-*) від прикметника *золотой* у значенні «жовтий, золотистий». М. М. Шанський припускає, що аналізована назва як власнеросійське слово була запозичена українською та білоруською мовами (укр. *золотуха*, блр. *залатуха* «т. с. ») (ЭСРЯ, т. II, в. 6, с. 106–107).

Лексема *золотуха* відома в літературі з 1657 р.: «Объявилась де у него на ногѣ *золотуха*, и тое де болѣзнью *золотуху* захватила студа, и нынѣ объявилась де въ правом паху да на лицѣ...» (СлРЯ XI-XVII, в. 6, с. 60).

У писемних пам'ятках XVII-XVIII ст. ця назва функціонувала як полісемантичне слово. Поряд із зазначеною хворобою, вона номінувала захворювання гінекологічного характеру, про що свідчать «Материалы для истории медицины» (1658 р.), та лікарську рослину, на що вказує «Лечебник» (1672 р.) (СлРЯ XI – XVII, в. 6, с. 60). Зафіксовано також її аналітичну форму: «У Якова Соморокова *болѣзнь золотучная*, около гортани и подѣ горломѣ раны великия служитъ ему не мочно» (СлРЯ XI- XVII, в. 6, с. 60).

Слід зазначити, що в російській фаховій літературі XVIII ст. назва *золотуха* вживалась паралельно із синонімом *летучий огонь*. Так, в «Детском лечебнике» (1793 р.) знаходимо: «... *золотуха* или *летучий огонь* различается отъ коросты темъ,

что въ начинающейей коростѣ пупырья бываютъ менѣе, нежели въ золотухѣ» (Детск. леч., с. 19).

У російських говорах (СРНГ, в. 11, с. 335) зустрічаються словотвірні варіанти *золотушина* (Новг.), *золотушица* (Орл.), які відрізняються від загальномовної назви, відповідно, суфіксом одиничності *-иц-* та суфіксом *-иц-* (пор. *бородавица*).

В основі номінації усіх спільнокореневих одиниць – «колірний» симптом захворювання – шкірні виділення жовтого кольору. Ту саму номінативну ознаку містять і омонімічні народні назви рос. *желтавица* «золотуха», укр. *жовтяниця* – «гепатит», представлені в російських та українських замовляннях: «Зорі зоряниці! возьміть раба Божого І жовтяниці...» [63, с. 50]; «Помоги мне, господи, из раба божия ... золотуху выговорить ... желтую желтавицу, красную красавицу». (СРНГ, в. 9, с. 111).

Фольклорний матеріал свідчить про те, що народ ототожнює *золотуху* з іншою хворобою – *жовтухою* (пор. схв. *златеница* «жовтуха», слн. *zlatenica* «id». – ЭСРЯ, т. II, в. 6, с. 107). Це викликано тим, що *жовтуха* (*гепатит*) теж характеризується симптоматикою, пов'язаною з жовтим кольором (такий колір шкіри пояснюється розлиттям жовчі). При лікуванні обох хвороб у замовляннях звертаються до Зорь, а також до річок з проханням змити недугу [64, с. 50].

Синонімом до слова *золотуха* є народне найменування *железянка* (без вказ. місця) (СРНГ, в. 9, с. 107); з ним споріднене *железниця* (Тул.) «золотушна пухлина залоз» (СРНГ, в. 9, с. 105). Вони мотивуються тим, що під час захворювання збільшуються (запалюються) лімфатичні вузли (*железы*); пор. лат. *scrofulae*, укр. *залозниця* (очевидно, змінене *залозиця*), *жовниця* (РУМС, с. 51) від *залоза*, *жовно*. Назви утворено шляхом відіменної суфіксації за допомогою морфем *-янк-*, *-иц-*. Слід зазначити, що в українських народних медичних найменуваннях суфікс *-иц-(я)* має значення «хвороба осередніх орудів і тканин на ґрунті запалення» (РУМС, с. 10). У даному випадку ця семантична характеристика морфем поширюється і на російські назви, номінація в яких відбувається за ознакою хвороби, однак, на відміну від попередньої лексеми, симптом тут не є «колірним», а «анатомічним».

1.3. Найменування *панарицію* в народній медичній лексиці російської мови

Значна за чисельністю тематична мікрогрупа (більше сорока одиниць) вміщує в себе слова, що репрезентують у народній медичній лексиці захворювання, пов'язане з ураженням нігтів і тканин, що їх оточують. У фаховій літературі ця патологія носить назву *панарицій* (змінене грецьке слово *paronychia*) – гнійне запалення тканин рук та ніг (ПМЭ, с. 778). Слід зауважити, що до складу тематичної мікрогрупи входять не лише загальні назви самого захворювання, а й найменування його різновидів, оскільки залежно від локалізації процесу розрізняють панарицій шкірний, підшкірний, суглобний, сухожильний, кістковий (ПМЭ, с. 788). Така різноманітність назв свідчить про те, що, незважаючи на емпіричний характер, в окремих випадках народна медицина досить точно диференціювала захворювання залежно від ушкодження тієї чи іншої частини людського організму. Розгляньмо цю підгрупу.

1.3.1. Для номінації шкірного панарицію в народній медичній лексиці російської мови використовують назву *заусеница*. Вона означає запалення шкірки навколо нігтя. Це слово належить до літературної мови, однак в ній його значення лише частково збігається з народним, оскільки в літературній мові *заусеница* – «задерта шкірка біля основи нігтя» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1036), що відповідає фаховому трактуванню «розрив рогового шару нігтьового валика» (ПМЭ, с. 682). У літературній мові *заусеница* має ще одне значення – «виступ чого-небудь, шорсткість поверхні» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1036). Отже, в семантичній структурі значень народної і фахової назв є сема 'ушкодження тканини навколо нігтя', а диференційною для них є сема 'характер ушкодження'.

Утворення слова *заусеница* тлумачать по-різному. Так, В. І. Даль, розглядаючи іменник *заусеница*, наводить синоніми *зацепка*, *задоринка* і дає його визначення «задерта шкірка під нігтем». Він вважає, що це слово є похідним від дієслова *заусатеть* «обрости вусами» (Даль, т. I, с. 656). Подібне тлумачення дає і М. Фасмер: *заусеница* – похідне від *за* і *ус*, хоча

паралельно наводить погляд Н. В. Горяєва, який пов'язує іменник *заусеница* з давньоруським *усние* «шкіра» (Фасм., т. II, с. 83). Остання точка зору видається більш правомірною.

Цікаво, що до лексеми *задоринка*, яку В. І. Даль наводить як синонім до *заусеница*, існує відповідник в українській мові, зокрема у поліських діалектах, де *задоринка* має ще одне значення – це не тільки «задирка», а й «нарив під нігтем». Таке значення мотивується місцевою назвою скалки («задоринка»), що потрапляє під ніготь і спричиняє нарыв [85, с. 3]. Назва утворилася від дієслова *задерти*, так само, як і укр. *задерачка*, *задирка* (*задерка*, *задірка*), *задра* – «заусеница» (у загальноживаному значенні), оскільки усі лексеми позначають ушкодження шкіри, викликане цією дією. Отже, номінативною ознакою українського *задоринка* є причина ушкодження, при цьому як причина акцентується не дія, а предмет, що викликає хворобу.

1.3.2. У другому значенні («нарив») *задоринка* входить до ЛСГ, яку складають лексеми, що позначають піднігтьовий панарицій: *заногица* (*заноготица*, *занёгица*, *заноготница*); пор. укр. *заногиця* (*занігиця*, *загнігиця*, *загнетиця*), *занігтець*, *загніт*. Семантична структура цих слів містить сему «ділянка тіла, уражена хворобою (за нігтем)». Усі назви утворені суфіксально-префіксальним способом від іменника *ноготь*. Українські варіанти *занігиця*, *загнетиця*, *загніт* є результатом видозміни форми *занігиця* під впливом дієслова *гнітити* – «давти, тиснути». Видозміна зумовлена, очевидно, тим, що процес наривання супроводжується хворобливим відчуттям тиснення. Тому в польській мові панарицій має назву «*zagniotek u palca*» (ЕСУМ, т. II, с. 234).

Народні назви піднігтьового панарицію *занігиця*, *загнігиця* поширилися на назву рослини *аспленій* (*Asplenium L.*), якій народ приписує здатність лікувати згадану хворобу, оскільки листки одного з її видів нагадують ніготь (ЕСУМ, т. II, с. 233).

1.3.3. У народній медичній лексиці існує велика кількість номінативних одиниць на позначення підшкірного і суглобного панарицію: *волос*, *волосатик*, *волосень*, *волосеньє*, *волосець*, *волоски*, *волосница*, *волосси*, *волости*, *волость*, *волось*; *змеевець*, *змеєвець*, *змеєв*, *змеєвица*, *змеєвница*, *костоедина*,

костоедица, косторыв, костяница.

Ці назви, що становлять синонімічний ряд, можна згрупувати за особливостями словотворення та спільністю семантичного елемента, який у даному випадку буде визначати принцип номінації – за причиною захворювання. Так, назви *волос, волосатик, волосень, волосеньє, волосець, волоски, волосница, волости, волость, волось* (пор. укр. *волос, волосатик, волосець, волосінь*;) мають спільну кореневу морфему *волос-* і розрізняються словотвірними афіксами (суфіксами): *-ик-, -енї-, -ец-, -к-, -ниц- -т-*. Що стосується мотивації назв, то тут відчутне хибне народне уявлення про сутність та походження хвороби. М. Крушевський відзначав, що народ «вельми схильний всюди бачити матеріальні причини явищ, живих діячів і тому безліч хвороб пояснює присутністю в людському тілі червів і інших тварин» [64, с. 63]. У випадку з панарицієм виникнення недуги приписують проникненню в тіло людини під час купання тонкого волосоподібного черв'яка. Це повір'я ґрунтується ще й на тому факті, що в стоячих водоймах справді водиться тонкий, як нитка, черв'як *Jordius aquaticus*, однак він нешкідливий для людини (Рогович, с. 27); його назва *волосатик* збігається з однією із назв панарицію в російській та українській мовах.

Існують і інші варіанти народного пояснення причин захворювання: хворобу викликає потоптане людське волосся або кінська волосина, що під час водопою потрапляє у воду і потім проникає в шкіру людини, яка там купається [64, с. 49–50]. Таке розуміння причин хвороби також мотивує походження назви *волос* і її дериватів.

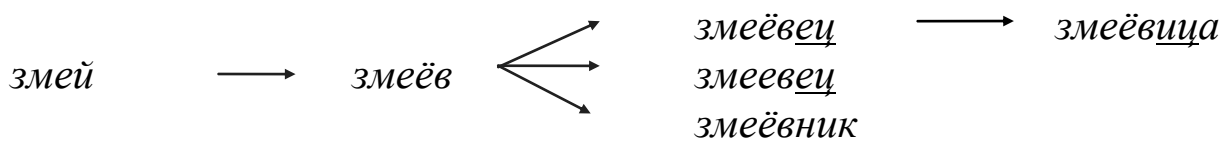
Ще одне народне трактування виникання панарицію полягає в тому, що пухлина *волос* з'являється ніби тоді, коли по тілу людини проповзе волохата гусінь (Драгоманов, с. 24). І в цьому випадку назву мотивує причина: гусінь має волосинки, які викликають хворобу.

Уявлення про волос, як про живу істоту, відображають і українські замовляння, які застосовувались в народі поряд з більш науковими засобами (луг, вигрівання тощо) для лікування панарицію. В них хворобу називають «волосний волосниче», звертаються до неї, як до людини, і намагаються шляхом задобрювання вигнати її з тіла хворого (Драгоманов, с. 24–25).

Для цілого ряду народних назв панарицію характерна багатозначність: та сама назва поширюється не лише на різні види самого панарицію, а й на зовсім інші ураження людського організму. Так, *волос* може означати «гнійне запалення», «язву», «пухлину», «нарив», «біль у вусі», «зубний біль». Дослідники відзначають, що в народі «всі язви і пухлини носять загальну назву *волос*» (СРНГ, в. 5, с. 57). Рос. *волосатик* позначає і «панарицій» і «застарілу рану»: «*Волосатик* або *волос* – не що інше, як застаріла рана, на якій зробилось нагноєння і якщо покласти на неї житні колоски і полити водою, то мокрота, що прилипла до колосків, тягнеться подібно до ниток, вважаючи такі нитки волоссям, селяни уподібнюють їх щетині і стверджують, що то «порча» (СРНГ, в. 5, с. 58). Слід зазначити, що лексема *волосатик* у значенні «тонкий волосоподібний черв'як» та «язва чи пухлина, викликана проникненням під шкіру цього черв'яка», існувала в російській мові уже в ХУІ ст. (СлРЯ ХІ-ХVІІ, в. 3, с. 7-8); поряд із синтетичною назвою, в цей період вживались і аналітичні *волосатикова болестъ*, *волосатикова болячка* (СлРЯ ХІ-ХVІІ, в. 3, с. 8). Писемні джерела свідчать, що вже в той час ця лексема номінувала і інші хвороби, зокрема рак (лат. *сancer*): «О болячкѣ кою нѣмцы, крeвть (крeбсь), по латыни *кансырь*, а по русски *волосатикъ наз(ванной)*» (СлРЯ ХІ-ХVІІ, в. 3, с. 7).

Лексема *волосень (волосень)* (Тул., Калуж., Смол., Орлов.) - також полісемант і означає: 1) «панарицій»; 2) «карієс»; 3) «особлива золотушна хвороба» (СРНГ, в. 5, с. 58); *волости* (Олон.) – 1) «панарицій»; 2) «хвороба, подібна раку» (СРНГ, в. 5, с. 62).

1.3.4. На позначення кісткового панарицію у народній медичній лексиці російської мови вживається ціла низка найменувань. Це, зокрема, російські назви, похідні від основи *змея-*: *змеевец*, *змеёв*, *змеёвец*, *змеёвица*, *змеёвник*. Вони являють собою однокореневі іменники, між якими існують послідовні дериваційні зв'язки:

Назви функціонують переважно у північноросійських говорах (СРНГ, в. 11, с. 297-298). У семантиці цих найменувань теж зафіксовано народне розуміння причин панарицію: тіло людини уражає жива істота, подібна до черв'яка, змії. «Судячи по собі і не в змозі відокремити своє я від світу зовнішнього [людина] бачить повсюди життя, всяке явище вона уявляє дією, що передбачає діючу істоту» [64, с. 13]. Звідси і спосіб лікування: «Змеевец на пальце лечат луком, подмыльем и вообще вонючими веществами, чтобы уморить червяка» (СРНГ, в. 11, с. 40). Цікаво, що у ХУІІ ст. іменник *змиї* («змія») позначав також солитера – вид глиста (СлРЯ, ХІ-ХVІІ, в. 6, с. 38), тобто реальну істоту, яка паразитує на людині.

Жива істота, що поїдає, руйнує кістку, відображена і в іншій назві панарицію – *коктоед* (Свердл.) (пор. укр. *нігтьоїда*): «Змеевец и *коктоед* одно и то же, вывертит все, выболит, отрезать приходится» (СРНГ, в. 14, с. 103). Це складне слово, перша частина якого – корінь *когт-* (пор. укр. *ніг-*), а друга – девербативний іменник зі значенням «поїдати, знищувати». Аналогічно структуровані російські та українські назви, що позначають ураження зубів – *сагієс* (застаріла фахова назва *костоеда*) рос. *костоед*, *костоедица*, *костоедина*, *косторыв* (СРНГ, в. 15; с. 77, с. 78),); укр. *костогриза* (РУМС, с. 62), *костоїда* (Явор., т. I, с. 385). Слід зазначити, що іменники *костоед*, *костоедица* мають дещо ширше значення – це будь-яке ураження кісткової тканини, включаючи панарицій, його вживають також на позначення туберкульозу кісток; таку саму назву має і черв'як, який за народним повір'ям з'являється при нагноюванні кістки. Мотив походження хвороби від дії червоподібної істоти можна простежити на діахронічному зрізі у російській народній назві *костяница* (північні говори). Утворена від того самого кореня (*кост-*) шляхом суфіксації, вона номінує карієс і панарицій (СРНГ, в. 15, с. 89), а в ХУІ ст. лексема *костяница* мала значення «вид деревинного черва» (СлРЯ ХІ-ХVІІ, в. 7, с. 375).

Здійснений аналіз ЛСГ на позначення панарицію дає змогу виявити системні зв'язки між номінативними одиницями, що входять до цієї групи. Схематично їх можна представити у такому вигляді:

*kes -»чесати, рубати», ускладненого інтерфіксом -r- (ЕСУМ, т. III, с. 41). ЭСРЯ трактує назву як віддієслівне похідне з суф. -t(a), споріднене лит. *karsiu, karsiau, karsu* «розчісувати, чесати (шерсть)», лат. *karst* – «т. с. », дінд. *kasati* «шкребти, дряпати» (ЭСРЯ, т. II, в. 8, с. 49).

Лексема *короста*, крім української та російської, зустрічається в багатьох слов'янських мовах: блр. *кароста* «короста, струп»; болг. *краса*, схв. *краса* «короста, віспа», слн. *krasta* «короста», п. *krosta* «віспина, віспа», полаб. *chorstvoi* «парші»; споріднене з дінд. *kustham* «проказа» (Горяев т. II, с. 159; Фасм., т. II, с. 335; ЕСУМ т. III, с. 41). На основі аналізу значень аналізованої назви в різних слов'янських мовах можна стверджувати, що семантичний обсяг лексеми досить широкий і охоплює як назви різних шкірних хвороб -»короста», «віспа», «проказа», «парші», так і їх симптомів –«струп», «віспина». Така універсальність назви пояснюється тим, що в семантичній структурі всіх найменувань хвороб та симптомів є сема 'свербіти' та сема 'кірки, струпи', оскільки всі зазначені патологічні зрушення характеризуються відчуттям свербіння та зовнішнім проявом у вигляді характерних змін шкіри.

Широта обсягу лексеми *короста* пояснюється ще й тим, що узагальнення медичних назв «діяло на певному рівні медичного (як народного, так і наукового) знання, коли не знали збудника і коли не було диференціювання різних за природою, але схожих за клінічними ознаками шкірних захворювань, коли звичною була методика найменувань шкірних хвороб за зовнішніми ознаками на ґрунті емпіричного досвіду» [95, с. 140].

В сучасній російській мові науковому медичному визначенню, поданому вище, відповідає назва *чесотка*, а слово *короста* означає «гнійні струпи на шкірі при захворюванні на коросту [рос. *чесотку*] (ССРЛЯ, т. V, с. 1457), тобто вживається на позначення не хвороби, а її симптому.

В писемних пам'ятках донаціонального періоду ця лексема функціонувала у двох фонетичних варіантах – старослов'янському *краса* і давньоруському *короста*. Обидва варіанти у давньоруській мові мали значення «гнійні струпи, висип на тілі» (СДРЯ, т. IV, с. 269, с. 288); похідні утворення *красавѣти*, *короставыи*, *красавыи* відповідно означали

«покриватися струпами», «покритий струпами» (СДРЯ, т. IV, с. 269, с. 288).

У давньоросійській мові *короста* вживалось у двох значеннях: 1) «хвороба (*чесотка*)»; 2) «лускуваті струпи». Пізніше, в кінці XVIII ст., назва *короста* починає вживатися паралельно з назвою *чесотка*. Фахова література свідчить, що ці лексеми функціонували як абсолютні синоніми. Напр., у «Наставлении народу въ разсуждении его здоров'я» С. А. Тиссо (1781 р.) один з розділів називається «О коросте или чесотке», а у визначенні хвороби саме слово *короста* є опорним: «*Короста* есть болѣзнь, которая пристаеъ черезъ прикосновение къ человеку ее имѣющему...» (Тиссо, с. 24).

Надалі назва *чесотка* витісняє назву *короста* і остання залишається в російській літературній мові на позначення симптому захворювання. Крім того, слово *короста* зберігається як медична назва в діалектній лексиці, щоправда, набуваючи дещо іншого значення – це найменування хвороби «при якій утворюються прищі і струпи на губах і коло носа» (Іркут.), а також «тріщини на руках і ногах від холодної сирої погоди» (Влад.) (СРНГ, в. 14, с. 336). Полісемант *короста* у діалектах має й інші немедичні значення: 1) «смуги бруду на тілі» (Влад.); 2) «кірка, що утворюється на поверхні глинистих ґрунтів під час посухи» (Вят.); 3) «наплив або нарост на стовбурі дерева» (Костром.); 4) «калюжа з гною коло двору»; 5) «лайливе слово» (Дон., Ворон.).

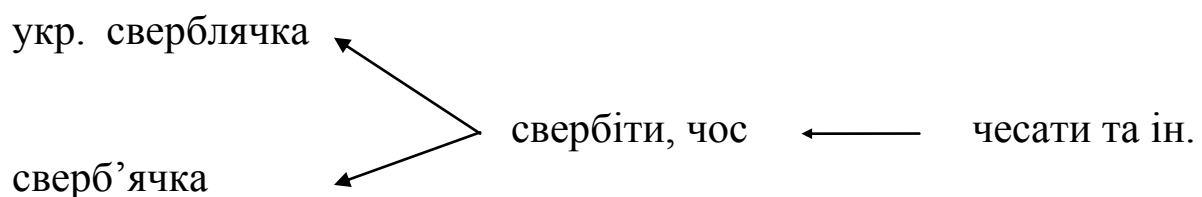
Характерно, що в цьому ж лексичному пласті є й назви на позначення струпу корости – зменшувальна форма *коросточка* (Тобол.) (СРНГ, в. 14, с. 367) та іменник зі значенням одиничності *коростовина* (Псков.) (СРНГ, в. 14, с. 367), а також деривати *коростливый* (Брян., Смол.), *коростелевый* (Іван.), *коростоватый* (Волог.) і дієслова *закоростеть* (Брян.), *закоростеветь* (Смол.), які означають «покритись коростою, захворіти шкірними хворобами»: «Дитя совсем *закоростевело*» (СРНГ, в. 10, с. 154).

Подібні утворення – похідні від *короста* – характерні й для української лексики: дієслова *покоростявити* (Гр., т. III, с. 275), *закоростявити* (Гр., т. II, с. 53) означають «захворіти на коросту»; прикметники *короставий*, *коростявий*, *коростовий*,

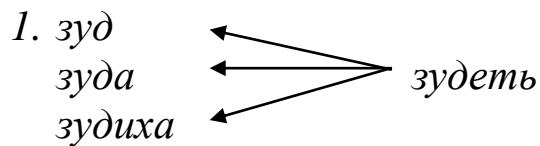
коростяний (Гр., т. II, с. 287), а також іменники *коростівець*, *коростій*, *короставка* (Гр., т. II, с. 287) вживаються на позначення людини, хворої на цю недугу. Часто вони мають яскраво виражене негативне емоційне забарвлення: 1. «Не тіш тещі *коростявим* зятем» (Гр., т. II, с. 287). 2. «Обізвався *коростяний* до шолудивого» (Гр., т. II, с. 287). 3. «Чортів *коростівець*, ще й він туди ж таки до багачів тешеться» (СГНН, т. II, с. 203). Проте однокореневий номінант *коростник* автори «Російсько-Українського Медичного Словника» (1920 р.) розглядають як відповідник до російської назви *чесотка* (РУМС, с. 140).

Таким чином, і в українській, і в російській мовах семантичний обсяг назви *короста* протягом тривалого історичного періоду зазнав певних змін. Щодо української назви, то з двох значень – «хвороба» і «струп» (як її симптом) – і в народній лексиці, і в науковій збереглося перше. В російській мові навпаки: перше значення втратилось, хоча функціонує з певними змінами в народних говорах, а останнє закріпилось у літературній мові як нормативне.

1.4.2. У російській народній медичній лексиці, крім назви *короста*, функціонує ще ціла низка найменувань на позначення тієї самої хвороби: *зуд*, *зуда*, *зудиха*, *почесуха*, *почесушка*, *почесуля*, *зачесть*, *зачесь*. Усі вони системно пов'язані між собою. Крім семантичної тотожності, системність полягає в єдності дериваційної моделі: зазначені назви є девербатами, утвореними суфіксальним або безафіксним способами від дієслів, що позначають суб'єктивне відчуття, викликане хворобою (*зудеть*), або ж називають дію хворої людини як реакцію на подразнення хворобою (*почесувать*). Російська літературна назва *чесотка* як і латинська *scabies* також створена за цією моделлю: *чесотка* ← *чесать*; *scabies* ← *scabo* «чухати»; подібні моделі на позначення *корости* існують і в українській мові:

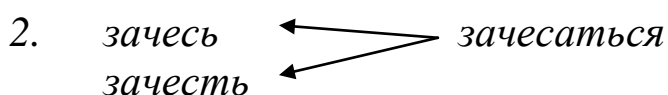

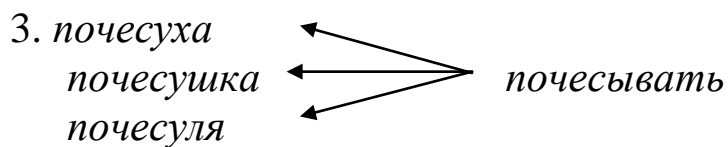
Розглянемо докладніше народні російські найменування scabies, утворені шляхом віддієслівної суфіксації:

Лексема *зуд* вживається не лише в діалектах (Яросл., Костром., Вят. , Том.) (СРНГ, в. 12, с. 19), а й в літературній мові, де має кілька значень: 1) «розлад чутливості»; 2) «неприємне відчуття неспокою»; 3) *пер.* «нестерпно сильне бажання, прагнення до чого-небудь» (ССРЛЯ, т. IV. с. 1354–1355).

Лексема *зуда* теж полісемантична, її перше значення – «розлад чутливості, що супроводжується потребою чухатися» (Курськ., Тул.); друге – «короста, струп» (Перм., Калуж.). Крім того, кілька значень діал. *зуда* пов'язані з характеристикою людини – швидкої, непосидючої або насмішливої (СРНГ, в. 12, с. 19). В літературній мові це слово позначає нестерпно сильне бажання та прив'язливу, докучну людину, хоча в другому випадку слово відзначено як «просторічне» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1355). Спільнокореневе *зудиха* (Віт. , Новг.) утворено за допомогою суфікса *-их-*, морфеми, характерної для назв хвороб і в російській, і в українській мовах (пор. укр. та рос. *бешиха*, *бишиха* – рожисте запалення; рос. *ганиха* – нездужання). Цей суфікс зі значенням особи жіночої статі (рос. *портниха*, *ткачиха*, *повариха*; укр. *ковалиха*, *головиха*) виражає уособлення (персоніфікацію) – хвороба ототожнюється з невідомою злою чаклункою, нечистою силою, насланою на людину. «Предмети неістоти або навіть певні зміни в предметах (напр. різні хвороби) здаються народові живими і розумними створіннями» [64, с. 24]: «Ночная ночница, ночная и полуночная *зудиха* и шелудиха, не декуйся и не пелегуйся над рабицей младенцем» (СРНГ, в. 12, с. 20).

Назви *почесуха* та її експресивні форми *почесушка*, *почесуля* в російській діалектній лексиці вживаються на позначення не лише корости, а й будь-якої висипки на тілі (Даль, т. III, с. 370). Однак у фаховій термінології слово *почесуха* позначає хронічне захворювання шкіри, що виникає, як правило, в ранньому дитячому віці у формі т. зв. ексудативного діатезу (ПМЭ, с. 851). Фаховий опис прояву хвороби, зокрема зовнішнього вигляду ураженої шкіри (сверблячий сип, кров'яні шкірочки як результат розчісування), є поясненням того, чому ця назва в народній медичній лексиці ввійшла до лексико-семантичної парадигми слова *короста*: візуально різні захворювання сприймалися як одне – за схожістю зовнішніх проявів при відсутності знань про причину хвороби.

Цікаво, що в російській мові зафіксовано й запозичену лексему на позначення *scabies*. Це найменування *курченьга*; його зафіксовано в говорах Уфимської губернії, тобто на території тюркськомовного населення. Дослідники припускають, що слово відзначено в мові обрусілого мешканця. *Курченьга* – загальнотюркське найменування *scabies*: чуваськ. *карчанка* «короста», «парша», татар. *корчангы*, башк. *карсангы* «тс.» [76, с. 201].

1.4.3. *Восса (вося)*. Характерною рисою народної медичної лексики є позначення однією назвою цілої низки подібних за ознаками хвороб. Її ілюструють і російські назви *восса* і *вося*, які вживаються на позначення кількох шкірних хвороб, що супроводжуються зудом (короста, лишай, екзема). Ймовірно, що назви *восса*, *вося* є діалектними варіантами іменника *вошьца*, який зустрічається в пам'ятках XVI ст. у значенні «лишай, що викликає свербіння», а також іменника *восца* (XVII–XVIII ст.) в тому самому значенні: 1. «Мала плотца языкъ... многажды же *вошьца* и струпы тому отмѣтаются» (XVI в.) (СлРЯ XI–XVII, в. 3, с. 78); 2. «А будет рана у лошади под щеткою то *восца*, умяти сала ветчинного и положить и наплевати слинь и присыпати

серы горячие толченои» (XVIII в.) (СлРЯ XI-XVII, в. 3, с. 71).

В українській мові номінанти *васца* і *васець* функціонують як діалектні назви зі значенням «мокрый лишай на крижах або спині коня»; в болгарській мові *въсца* означає «прищ», «бородавка», а також «трава, якою лікують сверблячку на ногах». Усі зазначені слов'янські назви походять від псл. *осьса або *въсьса, похідного від съсати; в основі номінації – ознака вогкості, звідси укр. форма *васець*, яка виникла за аналогією до *мокрець* (ЕСУМ, т. I, с. 336).

Старослов'янська форма *восца* вживалась не лише в прямому значенні – «сверблячий лишай» («Ночами онѣ <собаки> будут крѣпки и *восца* в ночи не придет» – СлРЯ XVIII, в. 4, с. 101), а й набула переносного – «непосидюща людина» («В общем родѣ простым народом употребляемое означает непосѣда, рѣзваго; которой на одном мѣстѣ сидѣть не может» – СлРЯ XVIII, в. 4, с. 101).

До лексико-семантичної групи іменника *короста* входить і російська назва *залокотица* (Олон.) (СРНГ, в. 10, с. 218); вона утворена від слова *локоть* суфіксально-префіксальним способом і означає «хвороба на ліктях, подібна до корости». Характерною особливістю назви є те, що в основу її номінації, на відміну від попередніх назв, покладено означення ділянки тіла, ураженої хворобою.

Таким чином, давня назва *короста*, зазнавши семантичних перетворень, збереглась і в російській, і в українській мовах, де функціонує в літературній мові і в діалектах. У літературній формі лексема *короста* в українській та російській мовах має різний семантичний обсяг. Діалекти обох мов містять велику кількість синонімічних назв, які часто вживаються на позначення різних шкірних патологій, подібних за симптоматикою. Для російських діалектних назв *scabies* спільною рисою є характерна дериваційна модель: більшість назв – віддієслівні іменники, утворені суфіксальним або безафіксним способами.

1.5. Народні найменування на позначення патологічних змін шкіри, викликаних температурно-кліматичними чинниками

До групи назв шкірних хвороб доцільно включити й найменування патологічних змін, викликаних дією температурних чи природно-кліматичних чинників.

1.5.1. Цю ЛСГ складають такі лексичні одиниці: *гуси, цыпки, цыпушки; ворони сапоги, ворона сапоги дала*. Напр.: «Катя поставила на траву котелок, поднялась с колен, – руки у нее застыли до ломоты, она стряхнула с них капли воды... – Говорю, – руки-то смажьте, у меня в телеге подсолнечное масло в склянке, *цыпки* наживете» (Толстой А., с. 625).

Лексема *цыпки* у тому самому значенні функціонує як розмовне слово і в білоруській мові (БРС, т. II, с. 682). В українській мові цю патологію номінують лексеми *курчата, курята, порикожка*: «Напроти них Данько мовби освітився сам собі, став почувати усі свої невивідні *курчата* на ногах» (Гончар, с. 172).

Різні бібліографічні джерела майже однаково тлумачать значення цих назв: усі слова (чи словосполучення) вживаються на позначення хвороби, частіше дитячої, яка проявляється у вигляді дрібних тріщинок, почервоніння шкіри на руках, ногах і обличчі. Хворобу викликає вітер, підвищена вологість, перепад температури (СРНГ, в. 5, с. 111, с. 113; Гр., т. II, с. 331; т. III, с. 343; СУМ, т. IV, с. 414; СГНН, т. II, с. 234). Таке тлумачення дає підстави ідентифікувати зазначені народні назви з фаховою латинською назвою *pernio* (рос. *ознобление, ознобыши*; укр. *озноблення*), яку медична література трактує як ураження шкіри, що розвивається під дією холоду і вологи (БМЭ, т. 21, с. 594; Присяжнюк, с. 243), [74, с. 636].

Народні назви *озноблення* у рос. та укр. мовах мають спільну семантичну особливість: на позначення *pernio* здебільшого використовуються слова, які в загальноповсякденній лексиці є назвами домашніх чи диких птахів: рос. *гуси, цыпки, цыпушки, ворони сапоги*; укр. *курчата* – від [кур] «півень» (ЕСУМ т. III, с. 150), *курчата*. Таким чином, назви утворено шляхом метафоризації, на що, зокрема, вказують автори ЕСУМ,

аналізуючи лексеми *курята*, *курчата*. Вони припускають, що виникнення аналізованих назв викликане «очевидно, подібністю потрісканої шкіри людини до нерівної шкіри обпатраної курки» (ЕСУМ, т. III, с. 159). Думається, що в цьому припущенні є певна неточність: шкіра обпатраної птиці вкрита пухирцями, але не має яскраво виражених тріщин, на наявність яких, як неодмінну ознаку хвороби, вказують і лінгвістичні словники, і медичні джерела. Отже, в основу номінації покладена зовнішня подібність хворої людської шкіри з іншою реалією. Ймовірно, що виникнення українських та російських народних назв *pernio* пояснюється тим, що вражена – потріскана – шкіра людини більше нагадує неоперену, лускувату (ніби потріскану) шкіру саме на лапах птаха. Підтвердженням цього можуть бути російські назви *ворони сапоги*, а також вираз *ворона сапоги дала* – про хворобу, переважно у дітей коли від *грязи* (тобто від вологості і холоду) тріскається шкіра: «Ноги-то у тебя расщелились – ворона сапоги дала» (СРНГ, в. 5, с. 111). Зрозуміло, що «сапог» – якраз та неоперена частина лапи птаха, яка нагадує потріскану – озноблену – людську шкіру. Аналогічна схожість денотатів реалізується і в діалектній російській назві *воронья лапа* (Олон.) (СРНГ, в. 5, с. 114) на позначення шкірної хвороби – лишаю.

Як семантичну паралель до назви *курята* в ЕСУМі наведено російський вираз *гусиная кожа* «про пухирчату від холоду шкіру людини» (ЕСУМ, в. III, с. 159). Подібний вираз – *гусяча шкіра* – з тим самим значенням існує і в українській мові: «Не можна лишатися у воді до посиніння губ, ознобу або появи «гусячої шкіри» (Мат. охор. зд., с. 18). Крім того, в поліських діалектах зафіксовано назви *гусяче тіло*, *куряче тело*, *куріная шкіра*, які теж означають появу на тілі пухирців [84, с. 36]. У білоруській літературній мові зазначеним виразам відповідає словосполучення *гусіная скура* (РБС, т. I, с. 194). Усі ці вирази в медицині означають явище *cutis anserina*, яке не має нічого спільного з ознобленням. Щоправда, однією з причин появи *гусиной кожи* теж є холод, а також сильне душевне хвилювання (переляк), у результаті якого на поверхні закритих частин тіла з'являються «дрібні вузлики кольору нормальної шкіри» (БМЭ, т. 8, с. 625), однак це явище короткочасне – на відміну від

патологічних змін, викликаних хворобою *pernio*: «Мне было холодно, и на спине то становилась, то проходила «гусиная кожа» (Каверин, с. 356).

До речі, серед атипових симптомів озноблення є «цяткові папули з роговими корочками в центрі» (БМЭ, т. 21, с. 625), які справді мають схожість зі шкірою обпатраної птиці. Хоча, на думку автора, цей чинник при утворенні шляхом метафоризації назв *цыпки, цыпушки, курята, курчата* не був визначальним, а лише сприяв їхньому закріпленню в мові. Стосовно ж російської назви *гуси*, то, зіставивши її з виразом *гусиная кожа*, можна припустити, що в цьому випадку перша назва (*гуси*) на позначення озноблення є трансформованим (еліптичним) словосполученням саме під впливом зазначеної подібності атипових симптомів *pernio* та *cutis anserine*. Крім того, у назві *гуси* знайшла своє відображення ще й схожість за кольором, оскільки почервоніла, озноблена шкіра людини нагадує шкіру на лапах гуски. Порівняння з лапами цього птаха міститься і в іншому виразі – *гусиные лапки* – про віялоподібно розташовані лінії зморшок коло очей: «Вот у вас *гусиные лапки* около глаз появляются ...макушка лысеет. ..одним словом, подержанный джентельмен» (Мам.-Сиб., т. II, с. 251).

В українській мові до словосполучення *гусяча шкіра* є синонім *сироти* (на правобережному Поліссі діалектний варіант *сіроти*) [84, с. 372]: «Ніжно-біле змокріле обличчя, що перед тим, взявшись на холоді *сиротами*, аж волохатилось дрібним пушком, тепер враз освітілося, зарожевілося ніжно, мов пелюстки в росі» (Гончар т. III, с. 186). Подібну назву *сироти* у значенні «дрож по тілу від холоду, мороз по шкірі або мороз по шкірі від страху» фіксує В. І. Даль з позначкою «південне, малоросійське» (Даль, т. IV, с. 188).

Етимологія слова *сироти* неясна. Можливо, перенесення назви *сироти/сироти* (від *сирота* – 1) дитина, підліток, що втратили батька й матір або одного з них; 2) людина, що залишилася без рідних, близьких; одинока, самотня людина (СУМ, т. IX, с. 202) на шкірні прояви пояснюється тим, що *сироти* виступають від холоду чи хвилювання – страху; це саме ті відчуття, які часто доводиться переживати самотній, незахищеній людині – сироті. Отже, в семантичній структурі

обох значень є сема 'негативні відчуття', яка їх об'єднує.

Морфологічною особливістю рос. та укр. назв *гуси, цыпки, цыпушки; курчата, курята*, а також *сироты/сироти (сіроти)* є форма *Pluralia tantum*, у якій усі вони вживаються. Форма множини зумовлена, очевидно, численністю ушкоджень – тріщин чи пухирців (характерних симптомів хвороби), хоча у вихідному значенні аналізовані назви функціонують у двох формах (*цыпка – цыпки, курча – курчата* і под.).

Форма множини притаманна й одній з російських фахових назв *репнiо – ознобыши*, народній за своїм походженням. Вона утворена від іменника *озноб* за допомогою суф. *-ыш-* зі значенням «дитя», «мала істота» (пор. *детёныш, зверёныш, змеёныш, малыш, крепыш*). В. І. Даль іменник *ознобыш* у формі однини тлумачить як назву мерзлякуватої людини (в цьому випадку суф. *-ыш-* містить відтінок поблажливості), хвороба ж *репнiо* у його словнику представлена словами *озноб* та *озноби*, похідними від дієслова *озноблять* – «обморозити, пошкодити морозом, холодом» (Даль, т. II, с. 660). Таким чином, фахова назва *ознобыши* містить сему, що вказує на причину недуги.

1.5.2. У російській діалектній лексиці хворобливий стан рук і ніг, сильно замерзлих або під час відігрівання передає лексема *запор* (Новг.): «Ой руки *запор* зашлись» (СРНГ, в. 10, с. 344). У сучасній українській мові та її діалектах аналогічні відчуття, викликані морозом, вітром, передають лексеми *зашпори (зашпари)*, що входять до парадигми дієслова *шпарити* «обпікати», – очевидно, тому, що відчуття гострого болю, викликане морозом, нагадує опік: «Так зайшли *зашпари* у пальцях, мов голками коле» (СДЛП, с. 35). У переносному значенні укр. *зашпори* означає «переживання, страх, душевний біль» (СУМ, т. III, с. 417). У південноросійських говорах також зустрічається лексема *зашпори* у значенні «гострий біль рук або ніг від морозу» (СРНГ, в. 11, с. 193), вона, очевидно, запозичена з української мови.

Як і попередні назви шкірних патологій, пов'язаних з дією температурного чинника, лексема *зашпори (зашпари)* вживається у формі множини, однак форма однини для неї в сучасній мові не існує. Номінативна ознака назв *запор (зашпори, зашпари)* – суб'єктивні відчуття, викликані температурним подразником

(холодом, морозом).

Таким чином, аналіз народних назв на позначення змін шкіри, викликаних температурними та природно-кліматичними чинниками показує, що на позначення *pernio* та *cutis anserina* у російській мові вживаються як синтетичні, так і аналітичні найменування. Серед синтетичних домінують форми *pluralia tantum*, аналітичні являють собою атрибутивні словосполучення – узгодження іменника з присвійним прикметником. В основі номінації аналізованих назв – зовнішні прояви хвороби, представлені метафоризовано, а також характер та причина ушкодження.

1.6. Народні назви на позначення пігментаційних змін шкіри

Зміни людської шкіри у вигляді дрібних жовтувато-бурих чи коричнюватих пігментаційних плямок (переважно на обличчі), що особливо помітними стають навесні, в російській мові мають назви: *веснушки*, *веснухи*, *веснины*, *веснинки*, *веснотки*, *ластовинья*, *матежи*. Напр.: «Она была в плахте и вышитой сорочке, хотя покрыта темным платочком по-нашему, немного смугла от загара и вся в мелких *веснушках* цвета проса» (Бунин, с. 74).

Словотвірні варіанти *веснины*, *веснинки*, *веснухи*, *веснушки*, *веснотки*, *веснянки*, а також укр. *веснуха*, *веснянки*, *веснівки* та блр. *вяснушки* (ЭСБМ, т. II, с. 328-329) з погляду походження досить прозорі. Вони утворені суфіксальним способом (суф. рос. – ушк-, -ин-, -к-, -ух-, -ян-(-янк-) -отк-; укр. -ух-, -ян-(-янк-), -ів-, -к-); від іменника *весна* праслов'янського походження (ЕСУМ, т. I, с. 363). Назви зумовлені темпоральним чинником, оскільки саме навесні під дією підвищеного ультрафіолетового випромінювання виникають пігментні плями. Слід зазначити, що більшість однокоренових найменувань в обох мовах має кілька значень. Українська загальнономовна назва *веснянка* (форма однини від *веснянки*) та діалектна *веснушка* мають значення «хорова народнообрядова пісня, в якій оспівується пробудження природи...», лексема *веснянка* є також народною назвою всіх пташок, що прилітають ранньою весною (СУМ, т. I, с. 341).

Назвою ж конкретного виду – лугового жайворонка (*Alanda arvensis*) – виступає слово *веснівка* (ЕСУМ, т. I, с. 363). У російській мові народна назва *веснянка* позначає лихоманку, пролісок, комаху *Phryganea* (СРНГ, в. 4, с. 187). Лексема *веснушка*, яку ЕСРЯ фіксує як власнеросійську (ЭСРЯ, т. I, в. 3, с. 73), теж позначає лихоманку і три види рослин: підсніжну клюкву, валеріану, фіалку (СРНГ, в. 4, с. 187). Найбільшу кількість значень має російська лексема *веснуха*, серед них: «лихоманка», «туберкульоз», «жовтуха», «ревматизм», а також «диявол», «пройдисвітка», «людина з рудим волоссям», «жито навесні» (СРНГ, в. 4, с. 186–187). В українській мові народна назва *веснуха*, крім пігментації (Гурт, т. I, с. 72), позначає трав'яну жабу (*Rana temporaria*) (ЕСУМ, т. I, с. 363). Більшість значень, що входять до семантичної структури зазначених однокореневих лексем номінують різні предмети за тим самим темпоральним чинником, який визначає час проростання рослин, приліт птахів, виникнення хвороби тощо. Крім того, як свідчить зіставлення українських та російських номінативних одиниць, у ряді випадків та сама лексема в обох мовах охоплює різні значення і навпаки: те саме значення входить до складу різних лексем.

Походження південноросійської діалектної назви *ластовинья* (яка, очевидно, запозичена з української мови) та українських назв *ластовиння*, *ластовинки*, *ластівки* проблематичне. Етимологи пов'язують їх з назвою птаха: *ластівка* від **lasъ* «темний з білою плямою чи смугою (плямистий)» (ЕСУМ, т. III, с. 199). У цьому випадку номінаційною ознакою найменувань є зовнішня подібність денотатів: плямистість людської шкіри і строкатість оперення птаха.

Ще одне пояснення походження назви *ластовиння* та його однокореневих синонімів пов'язане з народним повір'ям, згідно з яким той, «хто має ластовиння на виду, ... побачивши вперше весною ластівку .., умивається, щоб не було того ластовиння» (Гр., т. II, с. 346). До ластівки звертаються і в примовці, мета якої – вивести ластовиння: «Ластівко, ластівко! на тобі веснянки, дай мені білянки» (Ефим., с. 30). На основі цього матеріалу

О.Б.Петрова робить припущення про те, що найменування шкірної патології утворено від назви птаха, оскільки ластовиння можна лікувати за допомогою ластівки [95, с. 43]. На нашу думку, звернення до ластівки як засобу лікування є вторинним, тобто, виведеним від назви птаха з уже наявної давньої назви, тим більше, що існують народні повір'я і протилежного змісту: не можна брати ластівку до рук, не можна руйнувати її гнізда, бо обсяде ластовиння [80, с. 74]. Водночас порівняння семного складу назв *веснянки* і *ластовиння* (а також відповідних однокореневих утворень) переконує в тому, що спільною для них є сема 'пора року'. Вона є однією з основних у семемі 'веснянки' – вказує на час виникнення плям, а також виступає побічною семою семемі 'ластовиння' – відображає час повернення ластівки з вирію (адже в народній свідомості прихід весни асоціюється з поверненням ластівок; звідси і фразеологізм *перша ластівка* (ФСУМ, кн. 1, с. 417), який означає початок у появі кого- або чого-небудь). Отже, *ластовинья* – це темні плямки, що з'являються на шкірі навесні, в той час, коли прилітають ластівки. Це і є ймовірним поясненням походження назви *ластовинья*.

До аналізованого синонімічного ряду входить і російські назви *матежи* (Даль, т. II, с. 308), *матежини*, *матержини* (СРДГ, т. I, с. 297). Ці ідеографічні синоніми: вони номінують інший вид пігментаційних змін шкіри – великі жовті плями. За В. І. Далем, *матежи* походить від іменника *мать*, оскільки плями характерні для вагітних жінок, майбутніх матерів, звідси *матежница* – «вагітна» (Даль, т. II, с. 308). Однак така мотивація лексеми *матежи*, очевидно, є вторинною, оскільки в діалектах зустрічаються і фонетичні варіанти цього слова: *мадежи* (*мадежи*) – 1) «бурі і темні плями, що виступають на обличчі і тілі зазвичай весною, іноді у жінок під час вагітності» (Краснояр., Иркут. , Том., Тобол.); 2) «лишай на тілі» (Новг.); 3) «плями на шерсті тварин (Горно-Алт.); 4) «плями, полоси, потьоки на однокольоровій поверхні (Тобол., Иркут. , Бурят.) (СРНГ, в. 17, с. 290–291); *метяжи* – «плями на обличчі і тілі вагітної жінки» (Алт.) (СРНГ, в. 18, с. 143); *малеж* – «плями на тілі» (Яросл.); *малежни* – «плями на обличчі, тілі, одязі» (Вят.)

(СРНГ, в. 17 с. 320). Варіант *мадежи* зустрічається і в інших слов'янських мовах, де в більшості випадків означає «пляма на шкірі»: болг. д. *мадеж* «родима пляма»; схв. *madez* «id.»; слн. *madez* «пляма, родима пляма, синяк». З погляду етимології слово неясне, хоча допускається його праслов'янське походження. Етимологи виділяють в ньому суф. *-ezь-* і виводять від і.-є. **mad* – «вологий». Форми з *mal-*, *mat-* розглядають як результат народноетимологічних перетворень (ЕССЯ, в. 17, с. 118–119). Дослідники відзначають вживання *матеж* і у значенні «чорт»: «В старину, чтоб черта не вспоминать, *матеж* говорили» [135, с. 78]. Подібне вживання ілюструє зв'язок медичної і демонологічної лексики. Принципом номінації для зазначеної лексеми та її варіантів є позначення недуги за зовнішньою ознакою, а також почасти за носієм хвороби.

Таким чином, аналіз синонімічного ряду, домінантою якого можна вважати номінант *веснушки*, свідчить, що до лексико-семантичної парадигми позначень шкірної патології у вигляді коричнюватих плям входить значна кількість одиниць, серед яких представлені словотвірні варіанти (*веснянки*, *веснушки*, *веснинки* і ін.). Усі елементи ряду є відсубстантивними дериватами, утвореними шляхом суфіксації. До народних назв на позначення шкірної пігментації людини входять як діалектні найменування (*матежи*, *ластовинья* та ін.), так і загальномовні (*веснушки*). Частину номінативних одиниць складають однозначні назви, частину – полісеманти, окремі значення яких репрезентують різні тематичні групи: поряд з назвами хвороб представлені назви людей, рослин, тварин. З погляду походження всі аналізовані назви є спільнослов'янськими. Народні назви пігментації представляють кілька номінативних принципів: за темпоральним чинником (більшість); за зовнішньою ознакою – забарвленням; за носієм хвороби.

1.7. Найменування запального процесу шкіри повік у народній медичній лексиці російської мови

Яскрава метафоричність міститься в народних назвах *житенка*, *житинка*, *житченка*, *жичка*, *жичина*, *жичевина*.

Вони репрезентують хворобу, яка за фаховим визначенням є гострим запаленням волосяного мішечка вії і самої сальної залози краю повіки (БМЭ, т. 35, с. 1964; ССРЛЯ, т. 17, с. 2121). Фахова назва цієї патології – рос. *ячмень*, укр. *ячмінь*, лат. *hordeolum*. Напр.: « – А что болен? – спросил заботливо Штольц. – Ячмени одолели: только на той неделе один сошел с правого глаза, а теперь вот садится другой» (Гончаров, с. 175).

Як медичний термін *ячмінь* вживається в багатьох слов'янських мовах: блр. *ячмень* (РБС, т. III, с. 633), п. *jecztyk*, мор. *јастук* (Фасм., т. IV, с. 571); чеськ. *jesne zrno* (БРЧС, т. V, с. 867), слц. *јастеп* (БРСС, т. V, с. 788). Фаховий термін є за походженням народною назвою, в основі якої – порівняння запалення волосяного мішечка із зерниною ячменю.

В українській мові існують демінутивні форми *ячмінець*, *ячменець* та іменник зі значенням одиничності *ячменина* (*йачменіна*), а також фонетичні діалектизми *ячмень* (*йачм'єн'*, *йечмен'*) [84, с. 34]. Напр.: «Одно каже: «Ячменець!»», а в кого *ячменець* на оці, одказує: «Брешеш!» (Ефим., с. 10).

Разом з тим, народна медична лексика російської та української мов містить декілька найменувань *hordeolum*, які своєрідно пов'язані з фаховою назвою: семантична структура діалектних назв містить спільну родову сему 'подібний зерну', а протиставляє їх видова сема, що позначає вид зерна – укр. «просо», рос. «жито». Звідси назви укр. *просина*; рос. *житченка*, *житенка*, *житинка*, *жичка*, *жичина*, *жичевина*. Як відомо, в ряді областей Росії (Псков., Ряз., Вят. та ін.) *житом* називають весь зерновий немолочений або ярий хліб, яре зерно (Даль, т. I, с. 544). Звідси ще одне значення слова *житинка* – «зернина» (Вят.) (СРНГ, в. 9, с. 189). Таким чином, зазначений ряд російських спільнокореневих назв можна вважати семантичними діалектизмами.

Зовнішня подібність запаленого краю повіки до зерна спричинила виникнення народного способу лікування ячменю: «Ежели *жичка* на глазу, надо яну потереть зерном, бросить наземь, ежели петун склюнет, и *жичка* пройдет» (Моск., Смол., Калуж., Лит.) (СРНГ, в. 9, с. 201). Процес лікування підсилювався замовлянням: «Житина, житина, возьми свою *жичину!*» (СРНГ, в. 9, с. 201).

Одна з російських назв – *жичка* є результатом словотворення: *жито* → *жичка*. У цій формі народна назва хвороби виступає омонімом до рос. слова *жичка* у значенні «сурова нитка», «кольорова пряжа» (від *жича* – пряжа, вовна) (Ряз., Курськ.) (СРНГ, в. 9, с. 201). До неї наближається значення лексеми *жичка* у поліських говірках, де вона означає 1) вузьку стьожку на шиї, на якій носять хрестик; 2) суконну стрічку навколо голови, на яку накладається вінок (Лисенко, с. 74); подібне семантичне наповнення має і білоруське обласне *жычка* – «червона стрічка» (ТСБМ, т. II, с. 268).

1.8. Найменування висипу у народній медичній лексиці російської мови

Різноманітні зміни шкіри і слизових оболонок, які складаються з окремих, іноді злитих одне з одним елементів (плям, пухирців, гноячок і т. ін) у фаховій літературі носять назву: *сыпь* (пор. укр. *висип* або *висипка*) (Присяжнюк, с. 425). У народній медичній лексиці їм відповідають синоніми *аредь*, *взвар*, *взварица*, *высыпка*, *высыпушка*, *гостец*, *жегуха*, *крапивница*, *летячка*, *огник*, *вогник*, *вочник*.

Російська фахова назва *сыпь* за походженням є народною, що дуже рано термінологізувалась і закріпилась за медичною сферою. Утворилась вона від дієслова **syp-atі* → **sypь* [76, с. 144]. Численні народні назви походять від цього дієслова та його префіксальних утворень (*высыпать*, *осыпать*): *сыпуха*, *сыпушка*, *высыпка*, *высыпушка*, *осыпь*, *осыти*, *восып*. Подібні назви зустрічаються і в інших східнослов'янських мовах: блр. *сып* ч.р., *высыпка* ж.р. (РБС, т. II, с. 464), укр. *вусіпка*, *осипка*, *восипка* [84, с. 36]. Найменування зумовлені характером появи та зовнішнім виглядом ураження – наявністю великої кількості патологічних елементів, розташованих (ніби розсипаних) на поверхні тіла. У російській мові (літературній формі) лексема *высыпка* є полісемантом, оскільки, крім медичного, має інші значення: 1) «процес викладання чого-небудь шляхом сипання»; 2) *спец. термін* «викинуті на поверхню ґрунту частки глини, піску і т. д.»; 3) «все, що висипано»; укр. і рос. «раптовий приліт

у великій кількості пернатої дичини» (ССРЛЯ, т. II, с. 1262). Характерно, що діалектні *сыпуха*, *сыпушка* означають «будь-яку шкірну хворобу з даною симптоматикою» (Даль, т. IV, с. 375), тобто мають узагальнений характер.

1.8.1. Лексеми *вожник*, *вочник*, *огник* – ще один приклад багатозначності народної назви, яка вживається на позначення ряду шкірних хвороб. Подібні назви зустрічаються і в українській мові: *огник* (*вожник*, *огнік*, *вогнік*). В обох мовах ці слова номінують пухирцевий висип на обличчі, зокрема на губах і коло носа. Напр.: 1. «*Огник обметал губы*» (СРНГ, в. 22, с. 329). 2. «На щоці [в Солохи] *огник*» (Кв. -Осн., с. 212).

У фаховій термінології лексема *вожник* за одними джерелами має відповідник *impetigo* (від лат. *impeto* – нападати, вражати) [95, с. 171], за іншими – *herpes* (від гр. *herpo* – повзти) (РУМС, с. 11), що зумовлено подібністю патогенезу двох захворювань. Крім того, під назвою *огник* (південно-російські говори) в народі розуміють: 1) лихоманку (підвищення температури, що викликає жар -»вогонь»); 2) хворобу пітницю; мокрий лишай; 3) «гнійний налив, чиряк» (СРНГ, в. 22, с. 329–330). У білоруській мові *вожник* означає «струп на обличчі» (Преобр., т. I, с. 638). Разом з тим, у російських діалектах (Ворон.) значення «струп», «кірочка» репрезентують слова *огника* та *огнища* – деривати, утворені флексійним способом від *огник* (СРНГ, в. 22, с. 330). Сама назва *огник* є зменшувальною формою від *огонь*. Форма *вочник* (Тамб., Арх) – очевидно, утворилась від *вожник* у результаті субституції [г]/[ч]. Ці назви вмотивовані, по-перше, больовими відчуттями, які нагадують опік вогнем: «На всем теле прыщики, *огник* все тело жжет, чешется» (СРНГ, в. 22, с. 329); по-друге, зовнішнім виглядом шкіри – почервонінням. Використання лексеми *вогонь* (*вожник*) на позначення хвороби має і світоглядне підґрунтя. У назві відобразилось міфологічне мислення народу, для якого вогонь був могутньою священною стихією. Тому здавна до вогню ставились обережно, з повагою: хрестили кожен раз, коли запалювали; забороняли кидати у вогонь брудне, плювати. Звідси і пояснення появи хвороби, а разом з тим і мотивація назви *огник*: 1. «На вогонь не можна плювати, бо поприщить губу, *вогники* будуть і буде довго гнити» (Дмитренко, с. 9); 2. «Не плюй в огонь, а то *огники* на губах будут» (СРНГ, в. 22, с. 329).

Назва *вогник* (*огник*) широко представлена у східнослов'янських замовляннях. Напр.: «Ішла баба чорною дорогою... Та не руба ні дуба, ні явора, ні берези, тільки руба *огник*» (Укр. замовл., с. 119). Причина хвороби та спосіб її передачі зафіксовані також у словосполученні *летучий* (*лятячий*) *огонь* – багатозначній назві, що вживається в російській мові на позначення таких захворювань, як золотуха (див. 1.2), гангрена, короста, лихоманка, віспа-вітрянка, а також *impetigo* (СРНГ, в. 17, с. 26, с. 27). В останньому значенні («*impetigo*») із цим словосполученням співвідносяться однослівні назви *лятячка* «висипка, прищі на губах» (Влад.) (СРНГ, в. 17, с. 27); *летючка* «віспа» (Забайкал.), «віспа-вітрянка» (Іван.) *летуха* «назва будь-якої хвороби, що передається повітрям» [перелітає] (Волог.) (СРНГ, в. 17, с. 26). Можливо, однослівні назви є семантичним конденсатом словосполучної.

Той самий вогонь, що став причиною недуги, в народі використовують як засіб боротьби з нею: лікують *огник* іскрами, що висікають з кресала, вуглиною, попелом, супроводжуючи ці дії замовлянням, у якому звертаються до вогню: «Огонь, огонь, возьми свой огник» (Даль, т. II, с. 645). Лексема *огник* функціонує в українській мові і як народна ботанічна назва на позначення меландрію червоного (*Melandrium rubrum*). У ній реалізується схожість денотатів за зовнішньою ознакою: назва рослини зумовлена яскраво-червоним забарвленням квітки (ЕСУМ, т. I, с. 413).

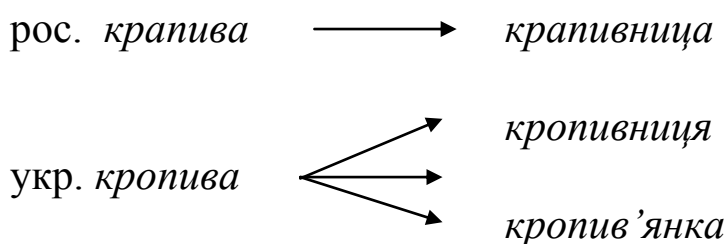
Таким чином, семантична структура лексеми *огник* та її варіантів у всіх своїх значеннях містить сему 'червоний' або 'пекучий'. Тобто, номінація відбувається за зовнішньою ознакою або за суб'єктивним відчуттям, викликаним хворобою.

1.8.2. Табуїстична назва *гостець* (пор. укр. *гостець*) зустрічається в багатьох слов'янських мовах: п. *goscice*, чеськ. *hostec*, слц. *hosces*. Походить вона від псл. *gostьсь*, зменшене від *gostь* (ЕСУМ, т. I, с. 575). Очевидно, саме табуїстичність зумовила полісемантизм цієї назви, оскільки в народі вважалося, що *гостець* – це особливий злий дух, який живе в різних місцях і може перейти в людину різними шляхами. Він буває чоловічої та жіночої статі і оселяється в різних частинах людського тіла: очах, шиї, серці і под. (Драгоманов, с. 40–41). У різних мовах (укр.,

рос. , п., чеськ., слц.) у більшості випадків *гостець* означає «ревматизм»: «Тепер він старий, *гостець* по костях ходить» (Франко, с. 413). Однак це слово уживається і в значенні «висипка»: «У мене на руках висипався *остець*» (СДЛП, с. 24).

У російській та українській мовах іменник *гостець / гостець* зафіксовано ще й у значенні «ковтун» – хвороба волосся (Фасм., т. I, с. 447), [16, с. 260] та укр. «карієс» (Курило, с. 11). Очевидно, поширення назви *гостець (остець)* на зовсім різні за походженням і протіканням хвороби (інфекційні, обмінного характеру) пояснюється відсутністю у назві, внаслідок табуїстичності, мотиваційних ознак, в результаті чого в ній актуалізувалась родова сема ‘хвороба’ і вона почала вживатися на позначення будь-якого захворювання.

1.8.3. Раптове швидке висипання на різних ділянках тіла пухирів, схожих на опіки кропивою, що супроводжується сильним зудом, має фахову назву *крапивниця* (ПМЭ, с. 500); діал. *жегуха* (пор. укр. *кропивниця, кропив'янка* (СУМ, т. V, с. 366). В усіх назвах ясно простежується семантичний зв'язок з тим самим денотатом – кропивою, рослиною, що викликає на тілі людини характерне подразнення. Семантичний зв'язок відобразився і в деривації:

Не є винятком щодо цього й назва *жегуха* (північні говори), оскільки одне з її значень – «вид кропиви» (пор. варіанти *жегучка, жегушка* «т. с. ») (СРНГ, в. 9, с. 99). Семантична структура лексеми *жегуха* містить сему, яка вказує на характер подразнення, що нагадує опік, викликаний тим самим предметом (*жегуха* – від *жечь*).

1.8.4. Назви *взвар*, (Астрах.), *взварица* (Терек.) (СРНГ, в. 4, с. 247) відрізняються від попередніх найменувань кропивниці тим, що позначають особливий її вид, який виникає в літню спеку, а саме в «просяне жниво» (середина – кінець липня). Вони

споріднені з іменником *вар* – багатозначною лексемою, що функціонує в рос. і укр. мовах у кількох значеннях: 1) «сильна спека», «жара, духота»; 2) «кипляча вода, окріп»; 3) спец. «згущена варінням смола» (ССРЛЯ, т. II, с. 49; СУМ, т. I, с. 291). Семантично одиниці *взвар*, *взварица* найчастіше пов'язані з лексемою *вар* у першому значенні. Тому їхня структура містить сему, яка водночас вказує на причину висипу ('висока температура, спека') і темпоральний чинник ('літо, його середина і кінець'). В. А. Меркулова виводить іменник *взвар* від діалектного дієслова *вреть* «сильно потіти», яке, своєю чергою, стало твірною основою для *взвреть* [76, с. 200]. У другому значенні («окріп») *вар* є твірною основою для російської назви опіку парою, гарячою водою: *вар* – *вара* (Іркут.) (СРНГ, в. 4, с. 40).

Лексема *взвар* (СРНГ, в. 4, с. 246) полісемантична – охоплює шість значень. Однак, на відміну від попередніх багатозначних назв, до значень медичної сфери належить лише два: 1) «висип» (кропивниця) (Астрах.); 2) «настій, відвар для лікування шкірних хвороб» (Перм.). Інші значення («гов'язий відвар»; «суп, юшка»; «пиво»; «компот») пов'язані із семою 'те, що виникло під дією високої температури, виготовлене з допомогою вогню'.

1.8.5. Російська назва *аредь* (Арх.) (СРНГ, в. 1, с. 273) вживається на позначення патологічних шкірних змін та суб'єктивних відчуттів, викликаних ними («висип», «короста», «свербіння»). Функціонує у мові поряд із полісемантичним словом *аред*. Відмінність між ними становить м'який кінцевий приголосний основи [д]-[д']. У діалектній лексиці *аред* має такі значення: 1) «старезний дід, який є тягарем для всіх (Калуж.); 2) «злий, жорстокий дідуган» (Дон., Арх., Забайкал. і ін.); 3) «старий злий чаклун, знахар (Курськ., Новг.); 4) нечистий дух (Курськ., Калуж., Орен.); 5) надзвичайно скупа людина (Арх., Яросл., Олон., Курс. і ін.); 6) «шум, безладдя» (Смол.); 7) «лайливе слово» (Новг., Тул.); 8) «невизначена хвороба» (Калуж.) (СРНГ, в. I, с. 272–273).

Етимологія лексеми *аредь* неясна. Друге ж слово – *аред* – дослідники мови пов'язують із власною назвою. Тут спостерігається розбіжність поглядів: Д. Зеленін виводить його із

іменника *Ірод*, а М. Фасмер, слідом за О. Г. Преображенським (Преобр., т. I, с. 16), пов'язує *ared* з власною назвою *Яред* з помилковим *a* замість *y* від біблейського *Iared* – батько Еноха, який прожив ніби 962 роки (Фасм., т. I, с. 85). Хоча *ared* і *aredь* розглядаються в лексикографічній літературі як окремі самостійні назви, очевидно, що семантичний зв'язок між ними існує, оскільки обидві лексеми збігаються в одному із значень. На рівні семантичної структури семема *ared*, *aredь* містять родову сему 'хвороба', а в назві *aredь* наявна ще й видова сема 'шкірна хвороба'. Можливо, значення «хвороба» розвинулось у слові *aredь* із значення «нечистий дух, чорт» або «злий чаклун, знахар», оскільки для народного розуміння природи захворювань характерним є пов'язування тілесних та душевних недугів з дією чорних потойбічних сил, звідки й мета лікування – звільнення людини від злої істоти, яка вселилася в неї. Подібного погляду дотримується і В. А. Меркулова, яка виводить *aredь* від *ared* у значенні «чаклун, чорт» [76, с. 197]. Аргументом може служити фразеологізм *aredом вышло*, тобто «знудило, вийшло блювотою, спало з душі» (Даль, т. I, с. 21). Крім того, антропонім *Ірод* (співзвучний *ared*) поширений у народних замовляннях хвороб, зокрема лихоманок, де цар *Ірод* – батько сестер лихоманок [64, с. 52]. Можливо, назва *aredь* утворилась з *ared* шляхом пом'якшення кінцевого [д] за аналогією з родовими назвами хвороб: рос. *болез[н']*, *болес[т']*, *хво[р']*, *напас[т']* («біда»).

Таким чином, дослідження народних найменувань шкірних патологій у російській мові свідчить:

* з погляду походження назви представлені в основному споконвічними елементами: спільнослов'янськими (*короста*, *бородавка*, *ячмень*); східнослов'янськими (*веснушка*, *гусяня кожа*, *сыпь*); власнеросійськими (*залокотица*, *ворони сапоги*, *жичка*); запозичення є явищем нетиповим; вони становлять одиничні випадки (*ластовинья*, *курченьга*);

- назви шкірних захворювань – загальнонародні назви (частина їх збігається з фаховими термінами): *золотуха*, *чесотка*, *ячмень* і діалектні: *золотушица*, *почесушка*, *летячка*;

- утворення зазначених одиниць відбувається: 1) лексико-семантичним способом (*ячмень, волос*); 2) морфологічним способом: а) суфіксальним (*заедень, зудиха, веснуха, высыпка*); б) суфіксально-префіксальним (*заногтица, заусеница*); в) складанням основ (*костоедина, косторыв*). Характерною є модель відіменної та віддієслівної суфіксації (*зудеть* → *зудиха*; *огонь* → *огник*);
- з погляду структури переважають прості одночленні назви (*зуд, матежи*), аналітичні одиниці представлені меншою кількістю одиниць (*летучий огонь, воронья лапа*);
- багатозначність є типовою семантичною ознакою аналізованих назв: одне найменування вживається на позначення багатьох патологій (*восса, веснуха, огник*), воно функціонує також і поза медичною сферою (*веснуха, волос, ячмень*);
- стилістично назви членуються на нейтральні (*ячмень*) і розмовні (*веснинки, житченка, почесушка*); емоційне забарвлення назв знайшло своє вираження у відповідних суфіксах *-инк-* (*веснинки, житинка*), *-иц-* (*золотушица*);
- з погляду номінації назви утворено за зовнішньою ознакою (домінуючий принцип): *житинка, гуси, цыпушки*; за причиною та способом утворення (*волос, озноби, высыпка*); за суб'єктивними відчуттями (*зудиха, почесуха*); за враженням органом (*костяница, заногтица, железанка*), за темпоральним чинником (*веснянки, взварица*).

РОЗДІЛ 2

НАЙМЕНУВАННЯ ЗАХВОРЮВАНЬ, ЯКІ ЛІКУЮТЬСЯ ХІРУРГІЧНИМИ МЕТОДАМИ, У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

У цьому розділі розглянуто народні назви, які позначають ушкодження людського організму, що належать до групи захворювань, які лікуються хірургічними методами (далі – *хірургічні захворювання*). Тому аналізовані ЛСГ містять назви вивихів, наривів, пухлин, ран та різних ушкоджень, викликаних фізичним перенапруженням.

Слід підкреслити, що в класифікації хвороб назва «хірургічні захворювання» має до певної міри умовний характер, оскільки «хірургічні хвороби не становлять строго визначеного кола хворобливих процесів» (ПМЭ, с. 1164), в основі їх класифікації лежить спосіб лікування – оперативне втручання. Тому серед назв, що утворюють групу «хірургічні захворювання», зустрічаються одиниці, які за іншою класифікацією (з урахуванням місця ушкодження) могли б бути віднесені до розглянутих вище назв шкірних хвороб (зокрема це стосується назв пухлин та наривів). Однак, узявши до уваги семантичні та дериваційні зв'язки, а також кількісний чинник (тільки назви пухлин становлять близько 60 одиниць), автор вважає за потрібне аналізувати їх у складі найменувань хірургічних захворювань.

Як і у випадку з назвами шкірних хвороб, численність елементів аналізованої у цьому розділі тематичної підгрупи зумовлена значним поширенням у народі зазначених патологій, зрозумілістю, до певної міри, їх появи (це стосується ран, вивихів, переломів) [13, с. 14], а також очевидністю і доступністю лікування цих ушкоджень.

Лексико-семантичні групи тематичної підгрупи «хірургічні захворювання» проаналізовано в такому складі:

1. *Опухоль – буба, болона, валбука, валявуха, вараса, вахлак, вахлышка, войдоха, волынка, вопух, вывалюха, гвиль, глызка, губа, гугля, гугуля, гуз, гулька, гургуля, желвак, желбак, жёлва,*

жевлак, желви (желви), желвуй, железа, железни, железно, желонка, завал, залеза, залоза, залозка, залозья, заушица, заушица, заушеница, зоб, золоза (золоза), картошка, колоб, напух, нарост, росли, наростень, опух, опухоль, опухель, опухлина, ушница, шиммола, шимолка.

2. *Нарыв – божачка, болдырь, болюшка, боляток, бындырь, вал, вереда, веред, ветренка, вордуль, воль, вред, гноеватик, гноеница, гноешка, гноец, змейка, камчуг, каток, колома, кровеник, кувай.*

3. *Рана – гривны, дичь, душевредник, ураз.*

4. *Грыжа – грыжа, грыза, гризь, кила, килье, кияк, килься, кура, курья.*

5. *Ушкодження від фізичного перенапруження – вих, вихлец, жилка, захват, исплечье.*

2.1. Найменування пухлин у народній медичній лексиці російської мови

Перша лексико-семантична група містить найменування патологій, які можна об'єднати загальною назвою *опухолі* (укр. *пухлини*). Однак, усередині ЛСГ виділяється низка мікрогруп, які, в свою чергу, об'єднують назви окремих видів пухлин, що визначаються причиною появи, місцем, характером проявів тощо. Характерною особливістю народних назв аналізованої групи (як і всіх народних найменувань хвороб) є те, що, поряд з назвами, які номінують один з видів пухлин (однозначні лексеми), зустрічаються полісеманти (і їх більшість), які функціонують як позначення не лише кількох видів пухлин, а й інших типів хірургічних ушкоджень (нарывів, синяків, пошкоджень від удару), а також частин тіла. Усі номінативні одиниці утворюють складну семантичну систему, яку схематично можна представити так:

Кола, що перетинаються, показують суміжність значень полісемантичних лексем, які входять до однієї з мікрогруп. Напр., *желвак* означає 1) пухлину, 2) гулю, 3) жовно (запалену залозу).

Треба зробити уточнення стосовно слова *опухоль* / *пухлина*, оскільки його семантичний обсяг у фаховій літературі і лінгвістичних словниках не збігається. Так, БМЭ пояснює пухлину як «патологічні розростання тканин, які не координуються з ростом нормальних тканин, перевищують його після припинення дії причин, що їх викликали» (БМЭ, т. 21, с. 1051). СУМ наводить два значення цього слова: 1. «Болюче припухле місце, здуття на шкірі людини або тварини»; 2. «Розрощення тканини, новоутворення в організмі людини або тварини» (СУМ, т. VII, с. 408). Подібне тлумачення, але без розмежування значень, наводить до слова *опухоль* ССРЛЯ (ССРЛЯ, т. VIII, с. 982). Цілком очевидно, що загальнономове значення лексеми *пухлина* / *опухоль* ширше фахового й охоплює ті поняття, які в медицині мають окремі спеціальні назви (напр., контузія тощо). У побутовому вживанні *опухоль* – «будь-яка припухлість на тілі людини», очевидно, що це найчастотніше означення і визначає більшість народних назв в російській та українській мовах. Звідси слово *опухоль* у народній медичній лексиці вживається не на позначення самостійної хвороби, а номінує лише прояв певної недуги, її симптом.

2.1.1. До першої ЛСГ входить низка найменувань, які є однозначними лексемами, що позначають пухлину (у цьому випадку за словниковими визначеннями не завжди можна судити, про яке значення слова (I чи II) йдеться: *напух*, *опух* (*вопух*), *опухоль* (*ч. р.*), *опухель*, *опухлина*; *нарост*, *наросли*, *наростень*;

войдоха, колоб.

Частина назв є фонетичними (*опухель*), морфологічними (*опухоль* – ч. р.) та словотвірними (*напух, вопух, опух*) варіантами літературного *опухоль*: усі вони походять від дієслова *пухнуть* (пор. укр. *напух, опух, пухлена, пухлятина*).

Лексеми *опух, опухоль* (ч.р.) функціонують у південних та північних говорах. Напр.: 1. «Ударился лбом о косяк ды начинил лоб, видишь синевица и *опух*» (Перм., Новосиб., Якут., Олон. та ін.). 2. «Так и пошла по всей ноге *опух*» (Кубан.). 3. «Рука в дву местах пробита, от которого был знатно большой *опухоль*» (Орл., Новг.) (СРНГ, в. 20, с. 316, с. 317).

Фонетичний варіант *вопух* та словотвірний *напух* зустрічаються переважно у південних говорах: «Сделается у него *вопух*, пальцем двинешь, так ямка станет. Порчу навели, *вопух* на него» (Брян.) (СРНГ, в. 5, с. 97). «У ней сделался *напух*» (Ряз.) (СРНГ, в. 20, с. 113). Лексема *опух* є полісемантом і номінує також хворобу водянку (Калуж.), а вираз *пойти (идти) в (на) опух* означає «товстіти» (Ряз.) (СРНГ, в. 20, с. 113). В українській мові *опух* є літературним словом і означає «хворобливий набряк тканини тіла» (СУМ, т. V, с. 735).

Опухель, опухлина поширені у північних говорах (Арх., Пск.).

У «Російсько-Українському Медичному Словнику» (1920 р.), автори якого намагалися максимально наблизити українську народну термінологію до фахової, російська назва *опухоль* наводиться з українськими відповідниками *наріст, наростень* (РУМС, с. 85). Подібні назви *наростень* «пухлина, жовно» (Арх.), *наросли* «тс.» (Амур.) зустрічаються і в російських діалектах (СРНГ, в. 20, с. 130, с. 131). Очевидно, ці назви більш точно передають суть патологічного процесу розростання тканини тіла. Лексему ж *пухлина* наведено тут як синонім до рос. *припухание* та *припухлость* (РУМС, с. 85), тобто, на позначення симптому.

Російське *войдоха* має вузькодіалектний характер (Твер.) (СРНГ, в. 5, с. 32). Походження його не зовсім ясне. Можливо, *войдоха* генетично споріднене з дієсловом *войдать*, що означає «обливати на морозі полозки для кращого їх ковзання» (Даль, т. I, с. 230) та іменником *войда* (Колим.) «тонкий лід» (СРНГ, в. 5,

с. 32). У цьому випадку для семантичних структур наведених слів інтегрувальними будуть семи 'опуклий' або 'нарослий', які відображають подібність денотатів за формою та процесом утворення: опуклістю пухлини та округлістю намерзлих полозів, на яких «наріс» лід.

Російська назва *колоб* (Арх.) (СРНГ, в. 14, с. 141) мотиваційно прозора. В основі номінації – перенесення назви побутового предмета на позначення патологічної зміни в організмі також на основі подібності реалій (пухлини та невеликої круглої хлібини). Лексема *колоб* уживається і на позначення окремого виду пухлини (як прояву захворювання) – *грижі* (Арх.) (там само), назви якої становлять окрему підгрупу аналізованої ЛСГ і будуть розглянуті далі.

2.1.2. Другу мікрогрупу аналізованої ЛСГ становлять народні назви одного з видів пухлини. Значення цих слів у словникових статтях визначається лексемою *шишка* (укр. *гуля*), поряд з якою подано синоніми *нарост*, *опухоль* (укр. *наріст*, *нарост*, *пухлина*). Слово *шишка*, яке розкриває семантику народних назв, означає «округлу випуклість, горбик на тілі людини або тварини від удару, запалення і т. ін» (МАС, т. IV, с. 720). Отже, у зазначеній підгрупі народні назви репрезентують пухлину як результат ушкодження, викликаного зовнішніми (механічними) або внутрішніми причинами: *балбука*, *болона*, *валбука*, *вараса*, *вахлак*, *вахлышка*, *гуз*, *гуля*, *гугля*, *гугуля*, *гульга*, *гулька*, *гургуля*, *шишмола*, *шишмолка*. Напр.: «Если как-нибудь, вставая с кровати, ударится кто об угол шкафа или стола, и набезит на лбу *гугля*, то стоит только одну рюмочку выпить перед обедом – и все как рукой снимет» (Гоголь, с. 31).

Ключове слово *шишка* у літературній мові має розгалужену семантику і, крім пухлини, означає: 1) «суцвіття хвойних та деяких інших рослин, що мають округлу або овальну форму і покриті лусочками»; 2) *прост.* *ірон.* «поважна, впливова людина»; 3) «потовщення округлої або овальної форми на кінці, верхній частині якого-небудь предмета»; 4) *діал.* «вид булочки з пшеничного тіста»; 5) «передовий бурлак при перетягуванні суден» (ССРЛЯ, т. XVII, с. 1434–1435). У давньоруській мові цю лексему зафіксовано у двох значеннях: «плід з насінням хвойного дерева» та «куля» (Срезн., т. III, с. 1596). Досить очевидно, що

всі значення лексеми *шишка* об'єднані семою 'округлий, опуклий'. У сучасній фаховій термінології аналізована лексема та її похідні використовуються як анатомічні позначення – *шишковидная железа*, син. *шишковидное тело*; *шишковидный карман* (ЭСМТ, т. III, с. 286), а також як найменування різних патологій *шишковидный нос* (БМЭ, т. 28, с. 788), *геморроидальные шишки* (ССРЛЯ, т. XVII, с. 1434).

До загальноновживаного *шишка* зовнішньою формою наближається народне *шишмола* (*шишмолка*), яке теж номінує пухлину. В. І. Даль визначає його так: «... *шишка, волдырь, желвак*» (Даль, т. IV, с. 637). М.Фасмер тлумачить слово *шишмола* як «*большая шишка*» і пов'язує його із *шиш*, не вказуючи при цьому, про яке значення останнього слова йдеться; він також зазначає незвичність творення аналізованої лексеми (Фасм., т. IV, с. 446). Без сумніву, *шишмола* і *шишка* як медичні назви презентують єдиний номінативний принцип – за зовнішньою ознакою, за формою.

Лексема *гуля* (пор. укр. *гуля* (*гуля*) походить з праслов'янської мови (**gulja* < **goul-*) (ЕСУМ, т. I, с. 116) і поширена у багатьох мовах Слов'янщини (ЭСРЯ, т. II, в. 7, с. 169–170). Зіставлення цієї одиниці із синонімічними народними назвами показує, що частина з них на фонетичному рівні являє собою ту саму основу *гуля*, часто з характерним препозитивним утворення: пор. – *гуля, гугля, гугуля, гургуля*. Аналогічну низку спільнокореневих лексем знаходимо в українській мові: *варгуля, гугля, гургуля, гугля, могуля, моргуля, моргуля, мордуля*. Зовнішня подібність цих слів лише почасти зумовлена генетично, оскільки за походженням назви не є однорідними.

Лексема *гургуля*, спільна для російської та української мов, запозичена з румунської, де *gurgui* означає «сосок, шийку (пляшки і под.)», «верх пагорка або гори», а *gurguiala* – «пухлину на руці» (ЕСУМ, т. I, с. 623). Можна припустити, що в російську мову це слово потрапило з румунської через українську, оскільки назва поширена в південноросійських говорах, зокрема на Кубані (СРНГ, в. 7, с. 238).

Українська лексема *варгуля* (Лисенко, с. 40) утворилася з діалектного *варга* «губа» (пор.: рос. *варга* «рот, горло, глотка» (СРНГ, в. 4, с. 46), чеськ., слц. *warga* «морда корови, коня»),

запозиченого з польської мови. Польське *warga* походить від псл. **vъorga*, яке «очевидно ... означало не всю губу, а тільки її верхню чи нижню м'ясисту частину» (ЕСУМ, т. I, с. 331). З погляду семантики зв'язок слів *губа* (*варга*) і *гуля* (*пухлина*) полягає в тому, що семантична структура слова *губа* містить сему 'наріст' (ця сема визначає і семантику лексеми *гуля*). Крім того, в слов'янських мовах слово *губа* позначає не тільки частину тіла, а й грибастий наріст на деревах (синоніми: *трут*, *чага*, *губка*) (Даль, т. I, с. 404; Фасм., т. I, с. 469). Звідси ще кілька народних медичних назв: рос. *губа* (Арх.) – «хворобливий наріст на тілі» (СРНГ, в. 7, с. 192); укр. *грибовик*; рос. *гриб* (Вят., Тобол., Урал.) – «хвороба коней, що проявляється у вигляді пухлини з наливом, а також гнійна рана на плечі у коня, натерте місце» (СРНГ, в. 7, с. 139).

Лексема *гуля* відома не тільки в російській та українській, а й у польській та словацькій мовах: п., слц. *guga* «опух» (ЕСУМ, т. I, с. 352). Вона теж утворилася від слова *гуля*. Автори ЕСУМ вважають, що дериваційний процес відбувся під впливом діал. *гугель* у значенні «баба, печиво» або польського *guga* «гудз», «опуклість» (ЕСУМ, т. I, с. 616). І. Огієнко відзначає лексему *гугель* як назву єврейського суботнього печива, широко відомого в Україні, і виводить її від нім *Kugel* – «куля» (Огієнко, т. I, с. 318). Не виключено, що й лексема *гуля*, яка входить до зазначеного ряду українських назв, також є результатом трансформації назви *гуля*.

Досить очевидно, що лексеми *гулька* (Дон.) (СРНГ, в. 7, с. 219), *гульга* (Дон.) (СРНГ, в. 7, с. 218), *гугуля* (Дон.) (СРНГ, в. 7, с. 200) є результатом трансформації слова *гуля*, яке у російській літературній мові розглядається як просторічне (ССРЛЯ, т. III, с. 478). З них *гулька* – демінутивна форма (суф. -*к*); *гульга* – варіант *гулька*, результат субституції задньоязикових [к] / [г]; *гугуля* – змінене *гуля* під впливом того самого *гугель* (див. укр., рос. *гуля*), яке в російській мові означає «продовгуватий пшеничний хлібець, булочка із завиванцем зверху» (Даль, т. I, с. 405).

Російська лексема *гуз* та спільнокореневі українські *гудзь*, *гудз*, *гудзок*, *гузва*; походять від псл. **guzъ* «вузол, гуля, пухлина» (ЕСУМ, т. I, с. 612). Вони теж позначають гулю від

удару, потовщення, пухлину: 1. «Где ты сделал себе гуз на лбу?» (СРНГ, в. 7, с. 206). 2. «Да якийсь бойчак загилив кизяк, вліпив кизяком, аж гудзь під оком» (Гр., т. I, с. 352).

Російська назва *болона* (СРНГ, в. 3, с. 77), що означає пухлину, є праслов'янською за походженням (псл.**bolna* «плівка, оболонка» походить від і.-є. **bhol-/ bhel-* «білий»). У більшості слов'янських мов вона має значення «оболонка, плівка, перетинка» (ЕСУМ, т. I, с. 226). У сучасній російській літературній мові лексема *болона* позначає хворобливий нарост на дереві, а також шар молоді деревини на стовбурі – *заболонь, оболонь* (ССРЛЯ, т. I, с. 550–560). У російських діалектах (Яросл., Влад., Новг.) та просторіччі це слово набуло переносного значення і є найменуванням наросту не тільки на дереві, а й на тілі людини (пор. *гриб, губа*). Напр.: «Я ушиб об ось ногу, так ведь на ней какая вскочила *болона*» (СРНГ, в. 3, с. 77). У сучасній українській літературній мові це слово відсутнє, хоча словник Б. Грінченка фіксує його зі значеннями: 1) «пліва, оболонка, перетинка»; 2) «віконне скло» (Грін., т. I, с. 84). Отже, для всіх значень лексеми *болона* інтегрувальною є сема 'новоутворення як результат розростання тканини'.

Російські назви *вахлак (вахляк), вахлышка* мають неясну етимологію (Фасм., т. I, с. 280). О. Г. Преображенський диференціює з погляду вживання два значення слова *вахлак*: 1) *діал.* «пухир, жовно»; 2) *загальнорос.* «неросторопна, нерадива людина» від *вахлять* «робити аби як» (Пребр., т. I, с. 68). Він не поділяє погляду І. Горяєва, який відносить це слово до кореня **va- *va-jo-* «шкодити» і порівнює з лит. *wotis* «рана, злоякісний налив», лтс. *vajsch = vasas* «слабкий, хворий, дурний» (Преобр., т. I, с. 68). Якщо навіть етимологія Горяєва неправильна, в семантичній структурі лексеми *вахлак* («пухлина») наявна сема 'шкідливий'. Крім того, в іншому значенні слово *вахлак* збігається з такими найменуваннями, як *гриб, губа, болона*, оскільки в діалектах (Астрах.) позначає, крім пухлини, нарост на березі і пузир на воді (СРНГ, в. 4, с. 74), тобто містить сему 'нарослий' або 'округлий'.

Російські назви *балбука, валбука* номінують пухлину, підшкірні нарости на тілі (СРНГ, в. 4, с. 21; Даль, т. I, с. 161). Етимологія назв проблематична: однак за фонетичним складом та

семантикою вони наближаються до таких лексем, як рос. *балбук*, *бульбух* «пузир на воді» (Даль, т. I, с. 43) та укр. *бульба* діал. «пузир, пухир», а також укр. діал. *буля*, *бульбаха* «гуля» (ЕСУМ, т. I, с. 292). Усі слова містять сему 'круглий, опуклий', яка й визначає семантику медичних назв *балбука*, *валбука*.

Російська лексема *вараса* (Арх.) дещо відрізняється своєю семантикою від попередніх найменувань; вона більше конкретизована – позначає пухлину на нозі, а також біль (СРНГ, в. 4, с. 44). В. І. Даль пояснює це слово так: «...ножная боль с опухолью от стужи, простуды» (Даль, т. I, с. 164). Отже, крім пухлини, назва репрезентує больові відчуття, що супроводжують виникнення пухлини. Вказівка причини хвороби – холод – наводить на думку про те, що *вараса* входить до парадигми найменувань хворобливого стану, викликаного переохолодженням, і є продовженням синонімічного ряду рос. *запор*, *защпоры*, укр. *защпори*, *щпари* (див. Р. 1).

Отже, аналіз ЛСГ на позначення пухлини від удару свідчить, що її елементи за походженням складаються з праслов'янських та запозичених назв, спільна семантична особливість яких – уподібнення патологічного утворення побутовому предмету за формою.

2.1.3. До наступної мікрогрупи увійшли найменування пухлин, які номінують патологію за враженим органом: *железа*, *железни*, *залоза* (*залоза*), *залозка*, *залеза*, *железо*, *завал*, *завалка*, *золоза* (*золоза*), *зоб*, *залозья*, *глызки*, *вывалюха*, *желви*; *картошка*, *валявуха*. Особливість цієї мікрогрупи полягає в тому, що до її складу входять лексеми, які репрезентують пухлину певного органу (шиї, горла) і водночас ту хворобу, яка проявляється у вигляді пухлин (тобто, хворобу і її симптом). Зазначені одиниці характеризуються широкою полісемантичністю: охоплюють усі значення, властиві аналізованій ЛСГ («пухлина», «нарив», «гуля» тощо).

Усередині підгрупи чітко простежуються кілька рядів спільнокореневих найменувань: *залоза* (*залоза*), *залеза*, *золоза*, (*золоза*), *залозка*, *залозья*, *железа*, *железни*, *железо* (пор. укр. *залози*, *зализи*, *залозняк*, *залозниця*, *желізак*, *желізниця*).

Усі назви походять від літературної форми *железа* (пор. укр. *залоза*), яка означає «орган, що виробляє необхідні для

організму речовини або видаляє кінцеві продукти обміну» (ССРЛЯ, т. IV, с. 57). *Железа*, в свою чергу, походить від праслов. *zelza < *gelza < *gelga, спорідненого з лит. gelezunes «залози» (ЭСРЯ, т. I, в. 5, с. 281). Слово *железа* утворилось, очевидно, за допомогою суф. -g'- >-з- від *gel-, яке є і в словах *желвак, голова, железо* (ЕСРЯ, т. I, в. 5, с. 281). Укр. *залоза* розвинулось з др. *желоза*, як *залізо* з др. *желъзо* (ЕСУМ, т. II, с. 229).

Народні назви виникли як результат перенесення позначення хворого органу (залози) на саме захворювання. Але, оскільки запалені залози є симптомом цілого ряду захворювань, народні найменування стали багатозначними лексемами, які номінують різноманітні недуги, причому не лише людини, а й тварин. Так, зазначені назви можуть позначати *лімфоденіт* (від *лімфа* і гр. a'den – залоза) – запалення лімфатичних вузлів (ПМЭ, с. 555); *паротит* (гр. parotis, від para – коло і us – вухо) – запалення коловушної (слинної) залози (ПМЭ, с. 767), син. *свинка, приушниця, заушниця*; *ангіну* (лат. angina, від ango – стискаю, душу) – гостре інфекційне захворювання з вираженими запальними змінами у глотці (ПМЭ, с. 39); *зоб* – пухлиновидне збільшення щитовидної залози (ПМЭ, с. 391), ці лексеми вживаються також на позначення *скарлатини* (ПМЭ, с. 985), *дифтерії* (ММЭ, с. 339-342).

Досить очевидно, що російські та українські народні назви являють собою варіанти зазначених літературних форм. Серед народних найменувань представлені варіанти різних типів:

1) семантичні: рос. *железа* – «затверділа пухлина» (Сарат., Астрах.), «хвороба домашніх тварин» (Свердл.) (СРНГ, в. 9, с. 103);

2) морфологічні: укр. *залози* (pluralia tantum) – «хвороба домашніх тварин, що супроводжується напуханням та нагноюванням залоз» (СГНН, т. II, с. 47; СУМ, т. III, с. 193);

3) фонетичні – різних видів: а) запозичення з української до російської, іноді з подальшими інтерференційними (в умовах північнорос. говорів) – *золоса* (*золоса*), а також акцентологічними змінами – рос. *залоза* (*залоза*) – «затверділа пухлина» (Смол., Брян., Пск., Твер.), *залозка* – «те саме» (Пск., Смол.), *залозья* ж.р. «пухлина на шії» (Арх., Якут.) (СРНГ, в.

10, с. 328), б) результат міжмовної контамінації – рос. *залеза (залеза)* – «пухлина» (Перм.) (СРНГ, в. 10, с. 198), пор. рос. *железа*, укр. *залоза*;

4) змішані (фонетично-морфологічні): укр. *залози* (Pl.t) – «паротит» [17, с. 12];

5) словотвірні: укр. *залозняк, залозниця, желізак, желізниця*.

В окремих назвах виявляється генетичний зв'язок з основою *желез-о* (Фасм., т. II, с. 42), який підсилюється денотативною подібністю (запалена залоза тверда, як залізо). Звідси назви рос. *железо* «пухлина на тілі (на шії, в паху, в горлі)» (Яросл.) (СРНГ, в. 9, с. 107), *железни* «хвороба, при якій розпухають залози» (Тул.) (СРНГ, в. 9, с. 104), пор. укр. *желізак, желізниця*.

На позначення запалених шийних залоз у народній медичній лексиці вживаються і назви *желвак, желва, желви* (пор. укр. *жовна (жовни)*). Напр.: «У него сдалалась *желва*» (СРНГ, в. 9, с. 102). «Розхристана, простоволоса і як в намисті вся в *жовнах*» (Котл., т. I, с. 116).

Назва *желвак* (пор. укр. *жовно*) належить до літературної мови, де має два значення: 1) «затверділі хворобливі пухлини у вигляді гуль на тілі людей, тварин та рослин»; 2) «мускули на вилицях, що виникають при стисканні щелеп» (ССРЛЯ, т. IV, с. 55; СУМ, т. II, с. 539). Існує генетичний зв'язок між назвами *желвак* і *железа*. На думку М. Шанського, східнослов'янська лексема *желвак* (укр. *желвак*, блр. *жаулак, жевлак*) утворилася від іменника *желва* «гуля, шишкоподібне потовщення» (пор. др. і діал. *желва* «залізо, желвак»), а *желва* від того самого кореня (жел<*gel – і.є. *ghel), що і *железа, железо* (ЕСРЯ, т. I, в. 5, с. 280-281). М.Фасмер зіставляє *желвак* з лтс. *dzelva* «припухлість на шкірі», однак виводить його від *жолвь* «черепаша» (Фасм., т. II, с. 41).

Зіставлення літературного *желвак* з відповідними народними найменуваннями показує, що з погляду семантики вони збігаються на рівні першого значення літературної назви. Однак семантична структура народних найменувань ускладнюється видовою семою, що вказує на вид пухлини за місцем її локалізації («на шії»).

Народна лексика містить і інші варіативні назви, які є похідними від зазначених літературних одиниць: *жевлак*,

желбак, желвуй (пор. укр. *жовнель, жовнак, (жовняк), жовниця, жонви, жонови*). Деякі назви мають кілька значень, однак вони не виходять за межі семантики найменувань аналізованої мікрогрупи: *желвуй* – «тверда пухлина від удару, гуля, жовно»; «нарив, або болячка» (Олон.) (СРНГ, в. 9, с. 103); *желви (желви)* «нарив, пухир, жовно», «гіпертрофовані залози на шиї», «розпухлі гланди», «хвороба свинка» (північнорос. говори) (СРНГ, в. 9, с. 102); пор. укр. *жонви, жонови* – «паротит», «зоб», «лімфоденіт» [17, с. 11–12].

Назви *желниця, желуниця, железянка* мають свої особливості. Вони ілюструють системні зв'язки між тематичними підгрупами у народній медичній лексиці. Зазначені назви, подібно до укр. *жовнак (жовняк), жовниця*, є найменуваннями хвороби *золотуха*, народні назви якої проаналізовано в попередньому розділі (див. Р. 1).

Дієслівні похідні від лексеми *железа* позначають процес протікання однієї з хвороб: *залозовать* «про хворобу залоз у лошат» (Смол.) (СРНГ, в. 10, с. 218); *золозовать* «хворіти пухлиною горла» (Смол.) (СРНГ, в. 11, с. 328), аналогічно в українській мові *залозувати* – «хворіти гландами», «хворіти залозами (про коней)».

Серед лексем, що позначають пухлини на шиї (запалені залози), є одиниці, семантична структура яких містить конкретизуючу сему, яка вказує на місце локалізації шийної пухлини – 'за вухом'. До них належать спільнокореневі назви, які складають такий варіативний ряд: *заушениця, заушниця, заушиця, заушники* (пор. укр. *заушник, завушник, заушниця, приушниця, коловушниця*). Усі іменники утворено суфіксально-префіксальним способом від основи *ух-о* за допомогою твірних формантів – префіксів *за-* (укр. *при-, коло-*) та суфіксів *-енищ-, -ниц-, -ник-* (укр. *-н-ик-, -ниц'-*). Лексема *заушниця* за походженням давня. У давньоруській мові вона означала «гуля, жовно»: «Онъ же прогнѣвался на свое тело нача ся бити кършняма и заушениемъ елику же силу имяше съзиде же на чело *заушьницъ* яко и тысуца» (1219 р.) (СлРЯ XI–XVII, в. 5, с. 331).

У ХУІІ ст. це слово почало вживатись і в іншому значенні – «місце на голові позаду вуха» (СлРЯ XI–XVII, в. 5, с. 331). У сучасній російській мові *заушниця* означає «запалення

привушних залоз»: «Заболетъ заушницею» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1040). У діалектній лексиці *заушица* (Новосиб.) – це «прикраса на мочці вуха, сережка» (значення містить інтегративну сему ‘місце розташування’), а також «рослина *Pedicularis palustris*» (Смол.) (СРНГ, в. 11, с. 139). У сучасній фаховій літературі це слово вважається застарілим і позначається як синонім до терміна *паротит епидемический* (ЭСМТ, т. I, с. 390).

Варіант *заушица* теж досить давній, він зустрічається у травнику XVI століття у значенні «пухлина від запалення привушної залози»: «Аще у кого жолви или заушица или жѣлезы» (1534); крім того, подібно до *заушица*, він уживається і як анатомічне позначення: «Ушибен де Оска палкою или обухомъ в голову в правую сторону в заушыцу...» (1639) (СлРЯ XI-XVII, в. 5, с. 331). Це слово в обох значеннях збереглось у діалектах (Том., Яросл.): 1. «Золотуха и на глазах и на ушах – везде бывает, заушица болит. » 2. «Заушица за ухами разбарабанит» (СРНГ, в. 11, с. 139).

Більше того, у говорах воно має й інші значення: 1) «пухлина горла (у свиней)» (Смол.); 2) «ляпас» (Влад.) (СРНГ, в. 11, с. 139). У літературній мові слово *заушица* не вживається.

Історичний екскурс показує, що значення слів розвивалось за моделлю: позначення симптому → позначення хвороби. В. І. Даль у своєму словнику фіксує і безпрефіксний варіант зазначених назв – *ушица* («паротит») (Даль, т. IV, с. 526).

Отже, всі назви містять єдину семантичну ознаку: фактично анатомічне позначення є найменуванням хворого органу (запаленої коловушної залози), а також у цілому – хвороб, що викликають запалення органу.

Російська народна назва *картошка* («запалена лімфатична залоза») (Тобол.) (СРНГ, в. 13, с. 106) – результат метафоричного переносу на основі подібності за формою з бульбою рослини. Російська назва *глызка* – «затверділа пухлина на тілі людини» (СРНГ, в. 6, с. 224) – зменшувальна форма від іменника *глыза*, який у діалектній лексиці має значення «грудка», «кусок» (Фасм., т. I, с. 418; Даль, т. I, с. 359). Її утворено за тим самим номінативним принципом – подібністю за формою до побутового предмету.

Російське *вывалюха* – «пухлина шийних залоз» (СРНГ, в. 5,

с. 252) – ґрунтується не на зовнішній подібності денотатів, як більшість найменувань аналізованої ЛСГ, а на процесі виникнення патологічного утворення. Лексема являє собою девербативне утворення від дієслова *вываливать* – «випадати, виходити з чого-небудь назовні...» (ССРЛЯ, т. II, с. 962–963). Можливо, за аналогічною моделлю утворилась і назва *валявуха* «тс.» (СРНГ, в. 4, с. 35) – від дієслова *валят*, хоча в цьому випадку твірна основа з погляду мотивації не є прозорою. Слід зазначити, що в українській мові є іменник *волюваха* (*волеваха, волювак, волювака, волюваня*) – «сіра чапля – *Ardea cinerea*», утворений суфіксальним способом від *воло*. Назва мотивована видовженими перами на шиї птаха (ЕСУМ, т. I, с. 423).

Девербативними є й найменування *завал* «жовно» (СРНГ, в. 9, с. 291), *завалка* «розпухання підщелепних залоз» (СРНГ, в. 9, с. 293) (пор. укр. *завалки* «дифтерит» (Адаменко, с. 15)). Цікаво, що в російській мові *завал* має застаріле значення «накопичення в органах тіла частинок, непотрібних або шкідливих для організму» (ССРЛЯ, т. IV, с. 270), це означає, що раніше це слово функціонувало як фаховий термін.

2.2. Найменування наривів у народній медичній лексиці російської мови

Наступні ЛСГ складають народні найменування, які позначають поняття *нарыв*. У фаховій літературі *нарывом* або *абсцессом* (лат. *abscessus*) називають обмежене накопичення гною у тканинах або органах у результаті запалення, викликаного мікробами (ПМЭ, с. 15). Народна лексика російської мови містить велику кількість назв, що позначають цю патологію, розрізняючи її залежно від місця ушкодження, характеру протікання, зовнішнього вигляду тощо.

2.2.1. Серед назв виділяється низка спільнокореневих лексем, об'єднаних єдиною твірною основою: *болячка, боляток* (*болеток*), *болятка, болявка, болюшка* (пор. укр. *бола, болюха, боляк, боляка, болячка, болячечка, болячище*). Усі вони походять від давнього *болѣти*, яке утворилось за допомогою суф. -ѣти- від *боль* «хворий», з тією самою основою (*bol-*), що і дісл. *bol* «нещастя, шкода», двн. *balo* «біда, зло», лит. *bluksti* «слабіти»

(ЭСРЯ, т. I, в. 2, с. 155–156).

Загальноновживана лексема *болячка* зустрічається у східнослов'янських та західнослов'янських мовах: блр. *балячка*, п. *bolaczka*, чеськ. *bolasek*, слц. *bol'aska*. Утворена вона суфіксальним способом – суф. -ак(ф)- від втраченого *болякъ* (пор. п. *bolak*, чеськ. *bolak*, слц. *boliak*, а також укр. *боляк*), суфіксального похідного від *боль*, *боля* «хворе місце», яке у свою чергу утворилося від *болѣти* «хворіти» (ЭСРЯ, т. I, в. 2, с. 159). У російській літературній мові слово *болячка* означає «ранка на шкірі, що не до кінця загоїлася, струп» (ССРЛЯ, т. I, с. 703); в українській мові це – «невелика ранка на шкірі, виразка, опух, чиряк» (СУМ, т. I, с. 216); у білоруській – «гнійна, або запалена ранка, виразка, струп» (ТСБМ, т. I, с. 336, с. 394). У діалектах значення слова значно ширше. Так, у поліських говорах воно означає «сильний головний біль», «біль у грудях», «гниття кісток» [85, с. 27]. У російській народній лексиці слово *болячка* має значення: 1) «хвороба» (Тамб., Дон.); 2) «лихоманка» (Забайкал.); 3) «фурункул» (Тамб., Новг.) (СРНГ, в. 1, с. 94). Багатозначність аналізованої лексеми зумовлена, очевидно, особливістю твірної основи, яка щодо похідних слів з погляду семантики є родовою назвою. Вона містить визначальну сему 'відчуття фізичного страждання', яка є родовою. При утворенні похідних ця родова сема переходить у їхню семантичну структуру, де поповнюється видовими семами, які й визначають новоутворене слово. Очевидно, лексема *болячка* спершу означала будь-яку хворобу (*болячка* – те, що болить). Напр.: «У мужеска же и у женска полу на шеях и под горлом и на грудях великия болячки» (1625 р.) (СлРЯ ХУІІІ, в. 2, с. 107).

Подібне явище – вживання родової назви як видової – спостерігається і в слові *боль*, яке у складі аналітичних найменувань, конкретизоване означеннями, номінує різні види захворювань: *боль заразная* (Влад., Вят.), *липкая боль* (Іркут.) «заразна хвороба»; *смертная боль* (Іркут.) «водянка», *худая боль* (Новг.) «венерична хвороба» (СРНГ, в. 3, с. 85).

В українській мові у слові *болячка* від прямого розвинулось переносне значення – «що-небудь неприємне, важке (горе)» (СУМ, т. I, с. 216).

За фонетичним складом до слова *болячка* наближається

російське *божачка* «нарив на тілі» (Курськ.) (СРНГ, т. 1, с. 61). Проте ця назва має інше походження. Очевидно, генетично вона пов'язана з лексемами *божата*, *божать*, *божина*, *божатимна*, *божа*, *боженька*, *божуха*, які мають значення «хрещена мати» або «мати, що прийняла сироту» (Даль, т. I, с. 107). Можливо, *божачка* є табуїстичною назвою, яку можна порівняти зі спільнокореневим *божье* – «падуча», «зла неміч», що є табуїтованим і «вимовляється тільки пошепки» (Даль, т. I, с. 107). Аналізовану назву можна порівняти і з табуїстичними найменуваннями лихоманки, а саме з тими із них, які позначають недугу через назви родинних стосунків з метою задобрення хвороби: укр. *тітка*, рос. *тетка*, *кума*, *кумаха* (див. Р. 4). Дві останні назви у прямому, первинному значенні виступають синонімами до слова *божачка*, оскільки передають те саме поняття і номінують особу, яка є кумою щодо батьків і хрещеною матір'ю до їхньої дитини.

Цікаво, що в українській мові існує назва *притрут* («підшкірний абсцес»), яка є девербативом діалектного *трутити* – «штовхати, спихати» (СУМ, т. X, с. 304). У російській мові слово *трутить* зафіксовано в значенні «гнітити, тиснути, давити; мозолити» (Даль, т. IV, с. 438). Беручи до уваги префікс при-, можна припустити, що семантична структура слова містить сему 'те, що приробили, причепили'. Очевидно, хворобу уявляли як результат дії, причому дії не просто механічної, випадкової (напр., удару, тиснення), а зловмисної. Подібні дії в народі часто приписували чорній магічній силі, пор. *пристрит* (Адаменко, с. 4). У цьому контексті знаходить пояснення і спільнокоренева назва *відтрутть* «тс.» – від діалектного *відтручати* «відштовхувати, відтіснити, видаляти» (Гр., т. I, с. 232). Можливо, це найменування має подвійну мотивацію. З одного боку, назва позначає предмет (нарив), з якого відділяється, тече гній; з іншого – вона є табуїстичним позначенням: «те, від чого треба позбавитись (відштовхнути)». Це оригінальний номінант, що являє собою своєрідне замовляння, сконцентроване в одному слові – «...зображення порівняння даного або зумисне викликаного явища з бажаним, що має на меті здійснення останнього» [84; т. 68, с. 57]. Таким чином, сама назва покликана протидіяти хворобі. Цікаво, що, позначаючи ту саму реалію,

назви *притрут* – *відтрут* формально являють собою спільнокореневі антоніми (префікси протиставлення при-, -від). У них спостерігається єдність значення і протилежність форми. Отже, слово *притрут* номінує хворобу за її причиною (як результат дії); *відтрут* позначає недугу за об'єктивною ознакою і водночас виступає табуїстичним найменуванням.

2.2.2. Наступний мікроряд аналізованої ЛСГ складають російські назви *гноеватик*, *гноеница*, *гноешка*, *гноючка*. Подібні спільнокореневі назви зустрічаються і в українській мові: *гнояк*, *гнойовик*, *гнойовичок*, *гноячка*. Усі номінативні одиниці утворені від іменника *гной* за допомогою суфіксів *-як-*, *-овик-*, *-ячк-*, *-еватик-*, *-ениц-*, *-ец-*, *-ешк-*, *-ючк-*. Вони позначають абсцес за його основною ознакою – наявністю гною в запаленій частині тіла. Отже, в основу номінації покладено об'єктивну ознаку захворювання.

Аналогічно пов'язані й назви рос. *кровеник* – «нарив, чиряк, болячка» та укр. *кров'янка* – «кров'яний пухир на руці або нозі (перша стадія утворення мозолі)». Ці лексеми у двох мовах поєднує спільна характерна ознака – наявність крові (у пухлині чи в пухирі), яка й зумовлює єдиний номінативний принцип – за об'єктивною ознакою.

2.2.3. Низка народних найменувань номінує абсцес за зовнішнім виглядом – за формою. До них належить назва *каток* (Ряз.). Вона утворена від дієслова *катать* у значенні «рухати, переміщувати який-небудь округлий предмет» (ССРЛЯ, т. V, с. 866). Саме до такого округлого предмету подібний налив: «Если нарыв станет, каток станет, так наложат заячьи ушки, проломит нарыв-то и вытянет» (СРНГ, в. 13, с. 131).

У літературній мові іменник *каток* – полісемант, що означає: 1) «розчищене місце на льоду»; 2) «вал для перекочування чого-небудь»; 3) «машина для вирівнювання дороги»; 4) «знаряддя для зрівнювання ґрунту...»; 5) «станок для розгладжування білизни, тканини»; 6) «в кустарному виробництві лавка, на якій перуть вовну» (ССРЛЯ, т. V, с. 875). Як медичне найменування це слово у російській літературній мові не вживається.

Російська діалектна назва *скула* «пухлина, налив» (Даль, т. IV, с. 213) у літературній мові позначає «випуклу кістку черепа

нижче очей, над верхньою частиною щелепи» (Ожег., с. 631). Аналогічне значення лексеми *скула* зустрічається і в українській мові (СУМ, т. IX, с. 333). Як медичний термін слово поширене у багатьох мовах Славії (Фасм., т. III, с. 661), де номінує такі хірургічні патології: пухлину, нарив, напухлі залози, паротит. Усі значення лексеми *скула* об'єднує сема 'округлий, випуклий'. Ця сема збереглася в них з давньої основи *(s)ku-1-(ЭССЯ, в. 8, с. 98), вона ж і визначає номінативний принцип найменування – за зовнішнім виглядом. Вторинним є зв'язок номінанта *скула* як назви частини обличчя з позначенням патології на обличчі, на шиї, за вухами.

Назва *волынка* зафіксована в північноросійських говорах (Олон.) (СРНГ, в. 5, с. 83) на позначення нариву чи пухлини. Вона омонімічна до літературної назви музичного інструменту, який складається з труби для вдування повітря і ріжків, вроблених у шкіряний міхур або пузир, з якого тиском видувається повітря, утворюючи тягучі, одноманітні звуки. (ССРЛЯ, т. I, с. 630). Можна припустити, що в цьому випадку теж спостерігається використання назви побутового предмету як медичного терміну на основі подібності форми: головна частина музичного інструменту – округлий міх або пузир – подібна до пухлини чи нариву. Однак, можливо, лексема *волынка* споріднена з іменником *воло*. З лексемою *воло* пов'язані й інші найменування шкірних та хірургічних патологій: *волечка* – «мозоль на руці» (північні говори); *воля* «збільшений, великий зуб» (південні говори) (СРНГ, в. 5, с. 88). Слід зазначити, що В. А. Меркулова у значенні «зоб» реконструює три праслов'янські парадигматичні варіанти – **vol'a*, **volb*, **vole* [75, с. 169]. Назва *воля* на позначення *зобу* – «пухлиновидного збільшення щитовидної залози» (ПМЭ, с. 391) – має відповідники в західних українських діалектах: *воле*, *воло*, *вола*, *воле* [17, с. 7]. Усі вони пов'язані з тим самим іменником *воло*. Мотивація назв зрозуміла, оскільки зовнішня подібність денотатів – опух щитовидної залози на шиї людини та розширена частина стравоходу птаха (*воло*) – досить виразна. Характерно, що і сама фахова назва *зоб* є результатом термінологізації побутової назви.

З лексемами *воль*, *воля* пов'язані російські найменування *выль*, *выля* (Псков.), що позначають пухлини або гупі на тілі

тварини від удару (СРНГ, в. 5, с. 307). Очевидно, вони є результатом субституції кореневих голосних [о]/[ы]: «Во кокой *вьль* вскочил» (СРНГ, в. 5, с. 307).

Лексеми *воль*, *воля* генетично споріднені з назвою *волдырь*. Цього погляду дотримується В. А. Меркулова, розглядаючи *волдырь* у значенні «гуля, пухлина на тілі від удару» як суфіксальне утворення того самого кореня **vol-уь* (подібно до *пупырь*, *пузырь*) зі вставним звуком *д* [75, с. 169]. Думку про зв'язок слова *волдырь* з групою слів у значенні «зоб» висловлював і Г. Ільїнський. Однак М. Фасмер бере цей погляд під сумнів (Фасм., т. I, с. 338).

2.2.4. Ще однією народною медичною назвою на позначення абсцесу є слово *веред*. Воно походить від старослов'янського *врѣдъ* і функціонує у ряді слов'янських мов, хоч іноді в іншому значенні: укр. *веред* «нарив»; болг. *врѣда* «шкода», схв. *brujed*, слн. *vred* «пошкодження»; чеськ. *vred*, слц. *vred*, п. *wrzod* «гнойовик». У давньоруській мові слово *веред* означало «рана, налив» (Фасм., т. I, с. 295). У сучасній російській мові воно не вживається. Словники наводять *веред* з позначкою просторічне та діалектне (ССРЛЯ, т. II, с. 172). Однак раніше це слово було не тільки загальноновживаним (Даль, т. I, с. 170), а й функціонувало як фаховий термін. У медичній літературі XVIII-XIX ст. назва *веред* вживалася поряд з *налив*:

«Где бы ни появились большие *нарывы* и *верѣда* съ затверделостью, краснотою, сильным жжениемъ и биением пульса, то тотчасъ употребить одно изъ средствъ...» [72, с. 216].

Фахові тексти зазначеного періоду свідчать, що аналізовані назви вживались як абсолютні синоніми. Наприклад, у лікарському пораднику (1793 р.) під заголовком «О признаках *нарыва*» автор радить: «Прежде всего надлежит извѣдать..., каковъ есть *веред*, глубокий ли, или съ норами...» (Детск. леч., с. 46).

У діалектній лексиці слово *веред* позначає не лише налив (Тул., Моск., Курск., Яросл., Костром.), а й струп, рану (Пск., Твер.), а також хворобу, викликану підніманням важких предметів (Пск., Твер.) (СРНГ, в. 4, с. 127). Поширення назви на інші недуги викликане наявністю в структурі значення слова *веред* семи 'зло, шкода' (рос. «*вред*»), оскільки будь-яка хвороба

сприймається людиною як те, що спричиняє зло, шкодить здоров'ю. Звідси *вереда* «нарив, гнійник, фурункул» (Ворон.), а також «шкода, біда» (Калуж., Смол., Ворон.); *вередеть* «пошкодити, поранити» (Арх.); *вередить* «спричиняти шкоду, шкодити» (Калуж.), «псувати що-небудь» (без вказ. м.), «примушувати піднімати надмірно важкі речі» (Пск.) (СРНГ, в. 4, с. 127).

Ще одним синонімом загальнономовного слова *нарыв* є лексема *чирей*, поширена як розмовна форма в літературній мові (Ож., с. 768), а також як варіативна з демінутивними суфіксами у діалектах: *чиреек*, *чиришек* (Даль, т. IV, с. 606). Ця назва зустрічається і в інших слов'янських мовах, оскільки походить від спільної давньої основи *сігь (ЭССЯ, в. 4, с. 16), зокрема, укр. *чиряк*, *чирка*, а також діал. *чірак*, *чірка*, *чир*, *чира*, *чіріца*, *шчераука* [85, с. 29].

Серед народних позначень абсцесу зустрічається лексема *змейка* – «чорний нарыв» (СРНГ, в. 11, с. 301). Назва являє собою демінутивну форму іменника *змея*. Можливо, це ще одне з позначень панарицію, оскільки серед численних найменувань цієї хвороби є кілька словотвірних варіантів (*змеев*, *змеевица*, *змеевец*, *змеевник*) (див. Р. 1). Крім того, виходячи із зазначеної вище специфіки у класифікації хвороб, панарицій (особливо його важкі форми, які фактично є абсцесами) за способом лікування можна вважати хірургічною хворобою, яку лікують оперативним втручанням. Назва *змейка*, як і всі зазначені найменування панарицію, відображає народний світогляд, згідно з яким виникнення хвороби приписується проникненню в організм людини різних паразитів – жаб, ящірок, гадюк [13, с. 15]. Можливо, утвердженню такого уявлення сприяв вигляд гнійного стрижня, що зовні нагадує живу істоту – змію (пор. – *угорь* від *черв'як*). Отже, у лексемі *змейка* номінація відбувається за уявною причиною захворювання, при цьому назва збігається із назвою збудника (у народному розумінні).

Російська назва *норица* відображає характерну ознаку абсцесів – отвір у тілі на місці виділення гною. Подібне найменування існує і в українській мові: укр. *нориця* (Гр., т. II, с. 570). Обидві назви – багатозначні лексеми, які включають позначення хвороб людини і тварини, а також назву гризуна,

подібного до миші. У російській мові *норица* є лише ветеринарною назвою, її семантичний обсяг охоплює різноманітні ураження тварин. При цьому ветеринарні патології об'єднує спільна риса – наявність отвору, глибокого ушкодження тіла тварини: це і «хвороба вимені у корів» (Пск.), і «виразка на грудях у коней» (Смол.), і «рана на місці нариву (у коней)» (Орл.) (СРНГ, в. 21, с. 280). Усі значення лексеми *норица* пов'язані із словом *нора*. Номінація відбувається за зовнішньою ознакою на основі подібності предметів. Інтегрувальною для лексеми *нора* і *норица* є сема 'отвір'. Українське *нориця*, на відміну від російської назви, номінує абсцес не лише у тварин, а й у людини. Лінгвістичні словники (СУМ, т. V, с. 442, Гр., т. II, с. 570) розглядають це слово у значенні медичного терміна як синонім до фахового *фістула* (лат. *fistula*), зазначаючи розмовний характер першого. Крім того, в обох мовах рос. *норица*/ укр. *нориця* вживається як лайливе слово, що становить особливість багатьох народних медичних назв, оскільки вони містять негативну конотацію: «Норица тебя возьми»; «У, норица эдакая»(СРНГ, в. 21, с. 280); «Щоб тебе нориці сточили» (Гр., т. II, с. 570).

До народних назв абсцесу належать назви *камчуг* (*камчуг*), *камчук*, *кемчуг*, *кемчук*. Це полісемантичні одиниці, що номінують значну кількість різних захворювань, а також позначають декілька видів рослин. Очевидно, генетично вони пов'язані з омонімом *камчуг*, *камчук* у значенні «козака нагайка», який з аналогічним семантичним наповненням функціонує не лише в російських діалектах, а й в українській, білоруській та польській мовах: укр. *канчук*, блр. *канчук*, п. *kanczuk* (Фасм., т. III, с. 176). У давньоруську мову слово потрапило з тюркських мов: турецьке, татарське *камсу* «нагайка» (Фасм., т. III, с. 176). Спектр значень лексеми *камчуг* як народного медичного терміна дуже широкий. Він охоплює позначення хірургічних, шкірних, інфекційних, обмінних захворювань, а також хворобливих станів:

хірургічні – «гнійний нарив» (Перм.); «затверділий нарив» (Перм.); «пухлина на губі» (Дон.);

шкірні – «шкірна хвороба з червоною висипкою» (Том.); «хвороба ніг *костоеда* або *ногтоєда*» (Вят. , Новосиб.);

інфекційні – «рожисте запалення – рожа» (Іркут.); «кримка»

(проказа, Лерга) (Астрах.);

обмінного характеру – «подагра» (без позн. місця);

хворобливий стан – «біль у суглобі кисті, викликаний перенапруженням під час жнив» (Казан.) (СРНГ, в. 13, с. 31).

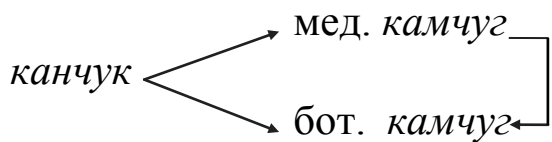
Крім того, у «Російсько-Українському Медичному Словнику» (1920 р.) назва *камчук* зафіксована як одне з українських народних позначень *ревматизму* (РУМС, с. 113).

Варіативні назви *кемчуг* і *кемчук* відрізняються від попередньої наявністю в семантичній структурі семи, що вказує на причину виникнення хвороби: «У алтайских жителей существует особенная болезнь «кемчук», веред, часто набиваемый охотничьим ружьем на загривке» (СРНГ, в. 13, с. 180).

Досить складно пояснити, чому назва побутового предмета (нагайка) почала використовуватися на позначення хвороб людини та тварин. Без сумніву можна стверджувати лише те, що семантичну структуру всіх значень об'єднує сема 'біль', при цьому для значення «нагайка» (предмета, удар якого викликає біль) вона є побічною. Що стосується збігу медичної назви з ботанічною, то тут можлива подвійна мотивація. З одного боку, в народі є досить традиційним переносити назву хвороби на позначення рослини, яку використовували для лікування однойменної недуги (пор. *золотуха*). Серед рослин, що їх застосовували для лікування абсцесів, є *Antennaria dioica*, або *змеевик*, *кошачья лапка*; *Thalictrum minus*, або *вередовец*, *чирейник*; *Viola tricolorago*, або *анютины глазки*, *Иван-да-Марья* (Даль, т. II, с. 83). Як бачимо, ботанічне *камчуг*, крім латинських назв, має російські синоніми, що номінують рослини за різними ознаками – кольором, будовою квітки і т. ін. Разом з тим серед них є назви, які збігаються (щоправда, частково, оскільки є похідними) з найменуванням хірургічної патології: *вередовец* (від *веред*) та *чирейник* (від *чирей*). Крім того, кілька назв рослин утворилось і від самої назви *камчуг*: *камчужная трава* (*Thalictrum simplex*) і *камчужник* (*Alchemilla vulgaris*) (Даль, т. II, с. 83).

З іншого боку, в українській мові лексема *камчуг* функціонує як ботанічна назва *Thalictrum minus* з українським синонімом *рутвиця*. Тому українські етимологи пов'язують її виникнення зі словом *канчук*: «перенесення назви зумовлене

зовнішнім виглядом рутвиці, яка має довге (часом до півтора метри) без листя стебло, увінчане розгалуженою китицею суцвіття» (ЕСУМ, т. II, с. 361) і нагадує нагайку. Отже, номінативний збіг медичної та ботанічної назв детермінований почасти перенесенням назв з хвороби на рослину як засіб лікування, а також генетичним зв'язком з тою самою лексемою *канчук*. Схематично це можна показати так:

Російська лексема *ветренка* (Яросл.) означає «підшкірний нарив» (СРНГ, в. 4, с. 201). Підґрунтям назви є причина її появи – «просто з вітру». Найменування не випадкове, оскільки вітрові у народі приписували величезну кількість хвороб [13, с. 19–20], як реальних, так і уявних. Саме тому аналізована номінативна одиниця входить до такого номінативного ряду: *ветренная болезнь* – «легка хвороба, що наноситься, за народним повір'ям, вітром» (Влад.); *ветряная болезнь* – «сибірська язва», виникнення якої приписують вітрові (Тобол.); *ветрена* – «хвороба домашніх тварин», «сибірська язва» (Том.), «запалення легенів» (Влад.); *ветряна* – «запалення підреберної плеври» (Влад.); *ветреник* – «хвороба коней» (Амур.), *ветреница* – «грип» (Калуж.), «хвороба обличчя і рук від весняного повітря» (Арх.); *ветрянкa* (*ветрянка*) – «хвороба кір» (Яросл.), «хвороба з вітру» (Яросл.), «хвороба коней» (Новосиб.) (СРНГ, в. 4, с. 199–201, с. 204). З погляду словотворення назви ілюструють процес семантичної конденсації (різні його моделі), оскільки тут представлені вихідні аналітичні, а також еліптичні однослівні та еліптично-афіксальні назви.

Цікаво, що в українській мові є найменування, які до певної міри можна вважати семантичною паралеллю зазначеним російським назвам. Це діалектні назви *диминна*, *димениця* (*дімениця*), *диминець*. Вони позначають пухлину, «дуже великий нарив, нарив під пахвою» (СДЛП, с. 27). Одним із семантичних обґрунтувань цих назв є порівняння диму, що йде з багаття, із стрижнем, що виходить з нариву [85, с. 32]. У цьому випадку зазначені лексеми виводяться від іменника *дим*. Однак, на думку

автора, номінативні одиниці *димина*, *димениця* (*дімениця*), *диминець* походять від дієслова *димати* «дути міхом, качати» (СУМ, т. II, с. 277). Звідси налив – те, що наповнилось повітрям, надулось (пор. укр. діал. *димало* «міхур», *надими* «пахова грижа»; рос. *надымать* «надувати»). Отже, номінативним принципом для українських назв можна вважати характер процесу утворення нариву чи пухлини. Можливо також, що через сему ‘дути’ ці назви пов’язані з лексемою *вітер* – «той, що дує» (пор. укр. діал. *димен* – «вітер»). У такому разі назви може мотивувати ще й причина захворювання – «від вітру», подібно російській назві *ветренка* та іншим похідним від *ветер*.

Назви *колома* (Волог.) та *кувай* (Олон.) з погляду номінації неясні. Багатозначна лексема *колома*, крім «налив, пухлина, гуля, нарїст», означає у діалектах «стовп, на який опирається колодязний журавель» (Влад.) (СРНГ, в. 14, с. 168).

Назва *кувай*, можливо, споріднена з *кува* – «слід тварини або предмета на снігу», «чоботарська колодка» (Фасм., II, 397). Можна припустити, що *кувай* («налив») пов’язане і з омонімом *кувай* (Олон.) у значенні «продовгуватий житній хліб» (СРНГ, в. 15, с. 387) (пор. *колоб*, *гуля*). Тоді принципом номінації тут є позначення за зовнішньою ознакою.

2.2.5. Серед позначень хірургічних патологій, як свідчить аналіз, переважають синтетичні (іменникові) назви, однак зустрічаються і аналітичні. До таких нечисленних аналітичних найменувань належать *собачье вымя*, *волчье вымя* (пор. укр. *собаче вим’я*, *суче вим’я* (Лисенко, с. 243; СПГ, с. 90), що репрезентують абсцес під пахвою (нагноєння лімфатичних вузлів). Ці назви, як і більшість елементів аналізованої ЛСГ, номінують хворобу за зовнішньою ознакою. При цьому найменування вмотивовані не тільки зовнішньою подібністю денотатів за формою (гнійної пухлини і молочної залози тварини), а й, так би мовити, спільною функціональною ознакою: як з вимені виділяється молоко, так з нариву – гній. *Волчье вымя*, крім того, містить диференційну сему ‘налив лімфатичних вузлів при гангрені’, синонім *антонов огонь* (Даль, т. I, с. 303).

Стосовно мотивації зазначених назв існує ще одне пояснення, пов’язане з народним способом лікування недуги. Як відзначає В. М. Мойсієнко, на Поліссі цей спосіб полягає в тому,

що собака облизує пухлину, намазану сметаною, або з'їдає хліб, який качали по нариву [85, с. 34]. Очевидно, цей спосіб лікування, відомий в окремому регіоні, є вторинним відносно найменування, тобто породжений самою назвою хвороби, і тому його не варто вважати мотивувальним.

Аналізований лексичний матеріал переконує в тому, що основним номінативним принципом при позначенні абсцесу в усіх його формах є найменування за зовнішнім виглядом. Більше того, для переважної більшості лексем це позначення за формою (у семантичній структурі актуалізується сема 'круглий, опуклий'), а також за характерною ознакою (актуалізується сема 'наявність гною' або 'наявність отвору'). Крім того, спостерігається номінація за причиною виникнення недуги та суб'єктивними відчуттями хворого. При цьому, як правило, народні найменування абсцесу виступають як полісемантичні одиниці.

2.3. Найменування ран у народній медичній лексиці російської мови

Окрему ЛСГ, що входить до тематичної підгрупи «хірургічні хвороби», становлять назви *рани* – «пошкодження тканини живого організму, при якому порушується її цілісність» (ССРЛЯ, т. XII, с. 578). Слід зазначити, що позначення рани розглядалось уже у складі лексичних одиниць – найменувань пухлин та наривів, оскільки аналізовані народні назви як полісеманти часто вміщували це значення поряд з іншими: «пухлина», «нарив», «жовно».

До народних назв рани належать: *гривны*, *дичь*, *душевредник*, *ураз*.

Назва *ураз*, яка в північноросійських говорах означає «рану, забите місце», «понівечення», а також «удар, ураження», походить від дієслова *уражати*, *уразить* (Даль, т. IV, с. 507), тобто «наносити удар, бити, поранити». У давньоруській мові твірна основа *уражати* мала ширше значення: «вдарити», «убити», «вразити, знищити», «перемогти», «заслужити» (Срезн., т. III, с. 1252). Сама лексема *ураз* означала «кийок», «збитки»

(Срезн., т. III, с. 1253). У сучасній російській мові вона не збереглася. Подібні найменування є й в українській мові: літературне *виразка* і діалектні варіанти *виразок*, *пораза*, *уразка*, *вразка*. Вони також споріднені з дієсловом *разити* – «робити рани зброєю, убивати, знищувати» (СУМ, т. VII, с. 439): «Трудно виразку гоїти, а не уразити» (Гр., т. I, с. 181). Лексеми *виразка*, *уразка*, *вразка*, *виразок* репрезентують невелику рану, в них актуалізується сема ‘малий, невеликий’, її наявність підкреслюють суфікси *-к-*, *-ок-*: «*Виразок* затоптують було перепаленим галуном» (СДЛП, с. 17). Порівняно із цими назвами спільнокореневий іменник *враз* має іншу семантику – позначає надрив у середині живота (Адаменко, с. 37). Усі зазначені одиниці номінують хворобу як результат руйнівної дії.

Подібний номінативний принцип відображено і в наступній російській назві, яка теж позначає невелику рану, забите місце – *душевредник*: «Долго не заживает *душевредник*. К фершалу ходила с *душевредником*» (СРНГ, в. 8, с. 282). Цей іменник має морфемну будову, яка досить характерна для народної медичної лексики. Слово являє собою складну основу, одна частина якої означає діяча або дію (у даному випадку – *вредник* від *вредить*), а інша – об’єкт, що зазнає дії (*душ* – *e*). Очевидно, корінь *душ* – від іменника *душа*, що тут означає «людина». Назва структурована подібно до таких найменувань, як рос. *костоеда*, *костогрыза*.

Назва *дичь* (Арх.) (СРНГ, в. 8, с. 69) позначає хворобливий наріст у вигляді рани. Очевидно, вона утворилась із словосполучення *дикое мясо* «сторонній наріст на ранах, що довго не заживають» (ССРЛЯ, т. III, с. 784). В українській мові цьому словосполученню відповідає народна назва *буйне м’ясо* (саго *luxuriens*) (РУМС, с. 37). В обох випадках іменник *мясо/м’ясо* номінує ознаку хвороби – розрощення тканини. Прикметник *дикий* (у російському варіанті) вживається у переносному значенні «сторонній, чужорідний» і підкреслює, що наріст не властивий людському організмові. В українському словосполученні *буйний* передає розміри наросту та характер розрощення. Таким чином, у лексемі *дичь* у результаті актуалізації семи ‘чужорідний’, а значить – ‘патологічний’, номінація відбувається за зовнішньою ознакою, яка водночас, містить негативну оцінку предмета.

Російська назва *гривны* – це позначення професіональної хвороби вантажників. Вона проявляється у вигляді ран на спині, які утворюються від гаків, що ними користуються робітники при перенесенні вантажів (Олон.) (СРНГ, в. 7, с. 145). У літературній формі російської мови *гривна* (мн. *гривны*) має інше значення. У Давній Русі так називали: 1) злиток срібла, що був грошовою одиницею; 2) оздобу для шиї; 3) підвіску на іконі. У сучасній російській мові це слово є історизмом (ССРЛЯ, т. III, с. 399). У сучасній українській мові лексема *гривна* означає прикрасу (саме у цьому значенні слово вживається починаючи з другої половини XVII ст) і належить до пасивного фонду [123, с. 37]. Вживання слова *гривна* як медичного терміна детерміноване його походженням від **griva* – «шия, потилиця» (ЕСУМ, т. I, с. 593; Фасм., т. I, с. 488). Давня основа пояснює виникнення усіх семем: *гривна* – прикраса, що носили на шиї; грошова одиниця, оскільки існував звичай робити намисто з монет (ЕСУМ, т. I, с. 5930). Назва ж хвороби ґрунтується на позначенні місця (частини тіла), де з'являлись натерті рани – потилиця, верхня частина спини. Усі семемі об'єднує сема, що позначає місцезнаходження предмета, пор. «у шевців *гривенка* замість *гривка* – виріз в одязі ззаду для коміра» (Даль, т. I, с. 395).

Аналіз кількох одиниць, які є найменуваннями рани, показує, що номінація відбувається за місцем ушкодження, характером ушкодження (як результатом дії) та ознакою патології.

2.4. Найменування грижі (*hernia*) у народній медичній лексиці російської мови

До хірургічних хвороб належить патологія людського організму, при якій відбувається випинання внутрішнього органу або його частини крізь отвори анатомічних утворень під шкіру, в міжм'язові простори або у внутрішні порожнини (ЭСМТ, т. I, с. 317; ССРЛЯ, т. III, с. 451). Її назва – *грыжа*. Так само називають і випнутий орган або його частину (ССРЛЯ, т. III, с. 451). До численних народних найменувань цієї хвороби належать: *грыжа, грыза, грызь, грызть, гримза; кура, курья*.

2.4.1. Лексема *грыжа*, мабуть, чи не одна з найбільш універсальних найменувань у народній медичній лексиці російської мови, де вона номінує не лише зазначену хірургічну патологію, а й захворювання внутрішніх органів, кровоносних судин і кісток у людини. Нею називають і різні види пухлин: «Народ... всякую наружную опухоль называет *грыжею*» (Даль, I, 401). *Грыжа* позначає також ревматизм, рани, нариви, судороги в поясниці; всяке відчуття болю усередині; вона є і ветеринарною назвою – охоплює всі подібні захворювання тварин (СРНГ, в. 7, с. 173-175).

Широка полісемантичність цієї номінативної одиниці детермінована її утворенням від дієслова *грызть* (звідси і всі варіативні назви: *грыза*, *грызь*, *грызть* та ін). Походить вона від псл. *gryza* < **gryzja* від *gryzti* «гризти» і зустрічається в багатьох слов'янських мовах (ЕСУМ, т. I, с. 594), зокрема в українській: літ. *грижа*, діал. *грїжа*, *рїжа*, *грїж*, *грїзь*, *грїзота* [85, с. 45]. Мотивують лексему больові відчуття, що супроводжують будь-яку хворобу. Безумовно, тут теж відбито пережитки давнього світогляду: хвороба, що уявлялася персоніфіковано, як жива істота, вселяючись у людину, гризла, точила її. Тому в замовляннях саму *грыжу* віддають для поїдання іншій істоті (залізній людині, що сидить у дубі чи золотій щуці), її запрошують також переселитись у різних тварин, дерева, каміння [65, с. 5; с. 59].

Назва *грыжа* поширюється і на позначення хворобливих станів, викликаних захворюванням внутрішніх органів (шлунка, кишечника, нирок тощо), які мають гостре чи хронічне протікання і «гризучий» характер. У намовляннях іменник *грыжа* вживають поряд з лексемою *щипота* (відповідно від *грызть* і *щипать*), що підкреслює номінативну особливість назви – позначення на основі суб'єктивних відчуттів.

Лексема *грыжа* ілюструє досить типовий семантичний процес, що спостерігається у народній медичній терміносистемі – утворення видової назви від родової: *грызть* («боліти») – *грыжа* («біль, хвороба») – *грыжа* («пухлина», «гуля», «ревматизм» і т. ін.). Відбувається перехід родової семи 'хвороба, страждання' (з дієслова *грызть*) у девербативний іменник (*грыжа*), а далі семантична структура останнього ускладнюється нарощенням

диференційних видових сем, що визначають певну хворобу. Аналогічний процес спостерігається при утворенні назви *болячка* (модель *болячка* ← *боль, болят*). Характерно, що в ряді слов'янських мов, зокрема в російській та українській, від твірної основи розвинулося переносне значення слова: рос. *грыжа* (Орл.) – «смуток, журба, муки» (СРНГ, в. 7, с. 175); укр. *грижа* – «журба, смуток» (СУМ, т. I, с. 168): «Ой має він на сердечку та й велику грижу» (Гр., т. I, с. 326); пор. укр. *болячка* – «що-небудь неприємне, важке» (СУМ, т. I, с. 216). Подібне значення має і спільнокореневий український іменник *гризота* – «душевне страждання, неспокій, тривожний стан, зв'язаний із почуттям провини в чому-небудь» (СУМ, т. II, с. 166). Аналогічне значення лексема *грыжа* має в болгарській і македонській мовах (ЕСУМ, т. I, с. 594; Бол. РС, с. 61). В усіх випадках позначення фізичного страждання переноситься на душевний стан.

Еволюцію семантичного процесу лексеми *грыжа* можна простежити на діяхронічному зрізі. У давньоруській мові *грыжь* означало «хвороба, біль»: «А сей миръ имѣеть печаль, скорбь, *грыжю*, болѣзнь, плачь, страсть, недугъ, въздыхание, слезы» (СлРЯ XI-XVII, в. 4, с. 147).

Це слово вживалось і у складі словосполучення *грыжся болѣзнь* (Срезн., т. I, с. 02). Пам'ятки писемності фіксують слово *грыжа* і у вузькому значенні – «хвороба внутрішніх органів»: «*Грыжу* имѣеть въ ногахъ, кою подагрою имѣнують» (XII ст.) (СлРЯ XI-XVII, в. 4, с. 147).

Словосполучення ж *грыжная болезнь* зберігає родові значення «різь, біль, хвороба взагалі»: «И я Ивашка въ то время былъ скорбенъ ногою, *грыжною болезнию*» (1672 р.) (СлРЯ XI-XVII, в. 4, с. 148).

У народній лексиці назва *грыжа* теж функціонує у складі атрибутивних словосполучень. Додавання прикметника диференціює недугу і ще раз підкреслює узагальнене значення іменника, який номінує хворобу взагалі. Такі словосполучення часто зустрічаються в замовляннях, однак у ряді випадків важко встановити, яку саме хворобу вони називають. Так, неясною є назва *мокрая грыжа* (Арх.): «..приди, шука, к рабу божию (такому-то) и выгрызи своими золотыми зубами мокрую грыжу» (СРНГ, в. 7, с. 175). Із знаком запитання подаються й аналітичні

найменування *родимая грыжа* (Перм.), *сосцовая грыжа* (Арх.), *грыжняя грыжа* (СРНГ, в. 7, с. 174).

Кілька синтаксичних одиниць містять прикметник, який диференціює хворобу за кольором *желтая грыжа*, *белая грыжа*, *красная грыжа*. З них сполука *красная грыжа* у XVIII ст. позначала «понос з різню в животі» (СлРЯ XVIII, в. 5, с. 254). Це саме значення однослівна назва *грыжа* має у сербохорватській мові (ЕСУМ, т. I, с. 594). У народних говорах *красная грыжа* (Амур.) означає кровотечу у жінок (СРНГ, в. 7, с. 173). Назва мотивована кольором фізіологічних виділень, тобто номінація відбувається за об'єктивною симптоматикою. Аналогічний номінаційний процес відбувається в найменуванні *белая грыжа* (Іркут.), яке позначає одне з гінекологічних та венеричних захворювань (СРНГ, в. 7, с. 173; в. 2, с. 232). Назва *желтая грыжа* (Перм.) мотиваційно неясна (СРНГ, в. 7, с. 174).

Глухая грыжа номінує неприємні відчуття в якому-небудь внутрішньому органі: «Есть *грыжа* белая, когда бели идут у мужчин и женщин, и *глухая*, когда внутри только сосет» (СРНГ, в. 7, с. 173).

Женская грыжа (Ірк.) позначає низку гінекологічних хвороб (СРНГ, в. 7, с. 173).

У замовляннях для новонароджених виділяють 12 видів грижі, яка персоніфікується і позначається за частинами тіла (*ручная, ножная, животная, пуповая, становая, подкожная, подлокотная* і т. ін.) (СРНГ, в. 7, с. 175).

Анатомічні позначення містяться і в назвах *суставная грыжа* та *костяная грыжа* (Арх.). Сполука *костяная грыжа* (Перм., Арх.) позначає запалення кісткової тканини і є ще одним синонімом найменування кісткового панарицію (пор. *змеевец, волос*) можливо, це позначення поширюється і на туберкульоз кісток.

Назву *ветряная грыжа* (Амур.) можна пояснити причиною виникнення – з вітру (типове народне пояснення хвороб).

Прозора назва недуги породила й народний спосіб лікування грижі, відомий у росіян і українців [85, с. 45]. «Коли де-небудь у селян з'являлась грижа, під якою часто розуміли всяку пухлину на тілі, то самим надійним засобом вважалось самому гризти зубами грижу на зорях, приказуючи: «*Грыжа, грыжа, не ты*

меня грызешь, а я тебя грызу» (Яросл.) (СРНГ, в. 7, с. 174). Звідси сам процес замовляння грижі називали *грыжу загрызатъ*.

2.4.2. Поряд з назвою *грыжа* в російській мові функціонує назва *грыза* (Калузьк.) та її варіанти *грызь* (Тул., Ворон., Орг., Курськ., Дон. і ін.), *грызть* (Тул.), *грымза* (Сарат.). Усі вони ближчі до давньої основи і мають те саме значення, що й *грыжа*. Варіант *грызь* є полісемантом і номінує: 1) грижу (Кубан., Калуж., Якут. і ін.); 2) ревматизм (Новг., Калуж.); 3) різного роду хворобливі відчуття в якій-небудь частині тіла (Тамб., Калуж., Кубан., Новг.); 4) гінекологічні хвороби (Арх.); 5) хворобу від глистів (Олон.); 5) хвороби домашніх тварин (Твер., Тул.) (СРНГ, в. 7, с. 180; СРДГ, в. I, с. 123).

Подібні назви зустрічаються і в українській мові. Так, у замовляннях та лікарських порадицях лексеми *грить*, *гритьень* вживаються на позначення ревматизму та болю у кістках: «...почне ломить руку, або ногу, поки зробиться *грить*» [85, с. 68, с. 161]; «на *грить*: взяти води с под точила у коваля, придать к тому купервасу... приварить, мазать платъ и прикладать...» [73, с. 40].

2.4.3. Поряд з назвами *грыжа*, *грыза* в російській народній медичній лексиці вживається лексема *кила* – від псл. *kyła* «пухлина, наріст» (ЕСУМ, т. II, с. 432). Назва має відповідники в інших слов'янських та неслов'янських мовах: укр. *кила*, *гила*, блр. *кіла*, п. *kila*, чеськ. *kyła*, слц. *kyła*, болг. *кила*, схв. *кила*, слн. *kila*; лит. *kula* «наріст, гуля», гр. (іон.) *πῆλη*, (аттич.) *χαλή* «пошкодження судини в тілі, грижа», дісл. *haull*, двн. *hola* «перелом, грижа» (Фасм., т. II, с. 232; ЭСРЯ, т. I, с. 8; с. 127). В українській мові лексема *кила* має варіанти *гила*, *гила*; *гила* – результат діалектної видозміни первісного *кила*, вона стала підставою до виникнення дальшої форми *гила* внаслідок природного для української мови переходу г>г (ЕСУМ, т. I, с. 506).

У російській мові лексема *кила* позначає захворювання не лише людини, тварини, а й рослини – наріст на дереві або його корінні (пор. *болона*). Подібно до слова *грыжа*, лексема *кила* є багатозначною, вона номінує такі патології: 1) «грижа»; 2) «нарив, чиряк, карбункул» (Новг., Влад., Яросл., Новосиб. і ін.); 3) «ломота, що переходить з місця на місце» (Перм);

4) «хвороба вух» (Новосиб.); 5) «подразнення шкіри» (Арх.); 6) «наріст дикого м'яса» (Сарат. , Влад., Перм.); 7) «усяка хвороба у ротовій порожнині» (Арх.); 8) «усяка хвороба, яка виникає, за народним уявленням, від намовляння» (Волог., Вят. , Арх.) (Даль, т. II, с. 108; СРНГ, в. 13, с. 206). Лексема *кила* синтагматично пов'язана з іншими елементами підгрупи «хірургічні хвороби». Як і слово *грижа*, лексема *кила* функціонує у складі словосполучення – *килья болезнь*: «Еще *болезнь килья* есть, по ветру пустят – голова, щека заболела» (СРНГ, в. 13, с. 207). Наведений приклад прояснює мотивацію назви *ветряная грыжа*. Крім того, у травнику XVI ст. читаємо: «Вѣтръ въ кишкахъ, а отъ того вѣтра ражается кила» (СлРЯ XI-XVII, в. 7, с. 123).

Похідними від лексеми *кила* є назви *киляк* «грижа», «людина, що страждає грижею» (Моск., Яросл.), *килиця* «грижа» (Пск., Твер., Петерб.), *килься* «грижа» (Сарат.), *килье* «нарив» (Перм.) (СРНГ, в. 13, с. 208, с. 210, с. 211), утворені шляхом суфіксації. Зазначимо, що лексема *килиця* в одному із замовлянь вживається з прикладкою – іменником *гryвица* (пор. *гривны* «рани»): «Выньте вы (птицы) эту *гryвицу* – *килицу* и понесите вы эту *гryвицу-килицу* за тридевять земель» (СРНГ, в. 13, с. 208). Можливо, цей іменник позначає місце (частину тіла), уражену хворобою.

Низка суфіксальних похідних від слова *кила* позначає людину, хвору на цю недугу: *килун*, *килан*, *килач* (пор. *гryжник*).

2.4.4. Крім аналізованих одиниць зазначену патологію репрезентують назви *кура*, *курья*.

Кура у значенні «*грижа*» є омонімом до *кура*, що означає: 1) «метіль, завірюха, дрібний дощ, буря, вихор, сильний вітер з пилюкою»; 2) «очеретяна загорожа для захисту від вітру»; 3) «риболовна снасть»; 4) «приміщення для скотини»; 5) «степова рослина» (СРНГ, в. 16, с. 107–108). Досить імовірним є зв'язок семени «*грижа*» з семемою «*вихор, сильний вітер*». В останньому значенні *кура* зустрічається не лише в російських діалектах, а й в українських (Лисенко, 110; Гр., II, 328). Етимологічно назва пов'язана з **kurъ*, що є каузативом від **kuriti* «димити, курити»: слц. *kur* ч.р. «дим, пар, пил стовпом», вл. *kur* ч.р. «дим, пил» (ЕССЯ, в. 13, с. 118, с. 123–124, с. 130). Російську лексему *кура*

можна вважати семантичною паралеллю до української *надима* (*надими*) «грижа», утвореної від дієслова *димати* «дути» (див. *димениця*). *Надима* номінує патологію за способом утворення.

Отже, в основу номінації російської та української назв покладено ту саму ознаку – спосіб утворення грижі, а також причину її появи (вітер, вихор); тим більше, що ця причина відображена в у назві *ветряная грыжа*.

Лексема *курья* теж має полісемантичний омонім, більша частина значень якого пов'язана з водою: 1) «затока ріки, невелика ріка» (Оренб.); 2) «протока, що з'єднує дві водойми» (Арх.); 3) «невелика річка» (Олон.); 4) «глибоке місце в ріці, яма, вир» (Волог.); 5) «невелике озеро» (Том.); 6) «піщана коса, острівцець, що затоплюється навесні» (Тобол.); 7) «місце сінокосу, оточене з усіх сторін водою» (Перм.); 8) «кущі» (Олон.); 9) «ділянка землі, поле» (Новосиб.); 10) «яма, наповнена водою для різних господарчих потреб» (Курган.) (СРНГ, в. 16, с. 151, с. 152). Однак у російських діалектах зустрічається вигукове дієслово *курь* («курь папиросу») (Смол.) та іменник *курь* (Пск.) у значенні «спосіб приготування чого-небудь курінням» (СРНГ, в. 16, с. 154); обидва слова утворились від *курить*. Можливо, *курья* споріднене саме з ними і утворене аналогічно до *кура*. Тому й принцип номінації для нього той самий – за причиною захворювання.

Сутність викладеного дає підстави стверджувати, що при позначенні патології *hernia* у народній медичній лексиці російської мови діють такі принципи номінації: 1) за суб'єктивним відчуттям хворого; 2) за способом утворення та причиною виникнення патології.

2.5. Найменування вивиху та інших травматичних ушкоджень у народній медичній лексиці російської мови

2.5.1. Ще одним видом хірургічного ушкодження є вивих – «повне стійке зміщення суставних кінцівок кісток» (БМЭ, т. VI, с. 35). Фахове та загальноживане *вывих* утворено від дієслова *вывихнуть* «пошкодити (руку, ногу і под.), зробивши вивих» (СРЯ, т. II, с. 674). У свою чергу, дієслово *вывихнуть* являє собою

префіксальне похідне (преф. *вы-*) від *вихнуть*, утворене за допомогою суфіксу *ну-* від *вихать* – «колихати у різні сторони, зрушувати з місця» (Срезн., т. I, с. 266). (Пор. в українських діалектах *вихалка* – «гойдалка, колиска»). Дієслово *вихати* утворено від *вихъ*, що не збереглося (відповідає за структурою, *смех, успех* і т. ін.), суфіксального похідного зі значенням дії від *вити*» (ЭСРЯ, т. I, в. 3; с. 219). Отже, утворення іменника *вывих* виглядає так:

вывих ← *вывихнуть* ← *вихнути* ← *вихати* ← *вихъ* ← *вити*

Привертає увагу той факт, що російські діалекти зберегли форму *вих* – «вивих» (Волог.), а також *вихать* – «зрушувати з місця, ставити навкісь, неправильно змінювати положення»; «вправлення кістки в суглобах при вивихах» (Свердл.) (СРНГ, в. 4, с. 303), які в сучасній літературній мові не вживаються.

Російське діалектне *вихлец* утворене за допомогою суф. *-ец-* від дієслова *вихлять* «вигинатися, ходити перевалюючись, кривлятися (...про людину і її рухи)» (ССРЛЯ, т. II, с. 401); зазначена дієслівна основа теж генетично пов'язана з давнім *вихати* (ЕСУМ, т. I, с. 385). *Вихлец* вживається як народне анатомічне позначення та як найменування декількох патологій, це: 1) «нижня частина хребта» (Яросл.); «хребет» (Арх.); 2) «потилиця» (Волог.); 3) «ступня» (Терск.); 4) «вивих, перелом спини у маленьких дітей» (Кубан.); 5) «понос у дітей, що виникає нібито від зрушення нижньої частини хребта» (Новг.) (СРНГ, в. 4, с. 304). Усі значення містять сему 'динамічний, рухливий'.

У російській діалектній лексиці процес утворення вивиху позначають лексеми *выставлять* (Волог.) (СРНГ, в. 6, с. 30), *вынажить* (*вынажиться*) (Лит.) (СРНГ, в. 5, с. 317). Останнє дієслово утворилось, очевидно, префіксальним способом від *обнажать* у значенні «виставляти назовні, робити видимим» (ССРЛЯ, т. VI, с. 30), оскільки зміщені кістки можуть випинатися, внаслідок чого вивих має зовнішні прояви.

Крім того, в російській мові (північні говори) є лексема *выверт* (*выверх*), утворена від *вывертывать* безафіксним способом аналогічно до *вывих*. При цьому варіант *выверх* з'явився, очевидно, як результат контамінації діалектної та літературної форм (*выверт* і *вывих*): «Нога-то опухла, наверно, у тебя *выверт*» (АОС, в. 6, с. 130); «Говорят, что слом, или *выверх*»

(АОС, в. 6, с. 132).

2.5.2. Картину хірургічних найменувань у народній медичній лексиці російської мови доповнюють назви різних травматичних ушкоджень, часто пов'язаних з перенапруженням. Так, лексема *испльече* (Волог.) означає «розтягнення сухожилля» (СРНГ, в. 12, с. 228). Вона споріднена з іменниками *исплек*, *испльчка* – «вивих, зрив плеча (у коня)», які В. І. Даль виводить від *испльчатъся*, *испльчитъся* – «вивихнути або підірвати передню ногу в плечі, в лопатці (про коня)» (Даль, т. II, с. 54). Він наводить також варіативну модель *сплек* від *спльчить* «звихнути або пошкодити передню ногу в лопатці» (Даль, т. IV, с. 292). Усі зазначені лексеми походять від іменника *плечо* «верхня частина руки – до ліктьового суглоба». Таким чином, найменування травми відбивають місце ушкодження, викликаного перенапруженням.

Діалектне найменування *захват* (Арх., Новг.) означає запалення п'яного сухожилля, що буває від перевтоми або невмілої роботи під час жнив, а також порушення у випорожненні кишечника і сечового міхура у дітей» (СРНГ, в. 11, с. 144). Воно утворене від дієслова *захватить*, яке в літературній мові має значення: 1) «брати що-небудь, забирати»; 2) «торкатись чого-небудь» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1047–1048). Сам іменник *захват* у літературній мові означає: 1) «заволодіння, оволодіння»; 2) «охоплений ким, чим-небудь простір»; 3) «дія за значенням дієслова *захватить*»; 4) «пристрій, за допомогою якого здійснюється захоплення чого-небудь» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1045–1046). Принцип номінації для лексеми *захват* подвійний – це і причина недуги (невміла дія – захват) і характер ушкодження, механізм патології (спазм або біль захоплює, паралізує п'ясть).

Лексема *жилка* (Свердл.) (СРНГ, в. 9, с. 175) номінує розтягнення зв'язок суглобів. Вона являє собою демінутивну форму від *жила* у значенні «сухожилля» і ґрунтується на анатомічному позначенні – подібно до найменування *испльече*.

Отже, для найменувань вивиху та інших пошкоджень травматичного характеру спільною особливістю є позначення патології як результату певної руйнівної дії, а також позначення за анатомічною ознакою (ушкодженим органом).

Структурно-семантичний аналіз народних назв хірургічних захворювань свідчить, що цю тематичну підгрупу складають як

однослівні (їх більшість), так і словосполучні найменування (*войдоха, камчуг, волчье вымя*);

- більшість народних хірургічних позначень – багатозначні лексеми, серед яких зустрічаються термінологізовані побутові назви (*колоб, картошка, каток*);
- з погляду словотворення хірургічні позначення являють собою первинні одиниці (*железа, кила*) та похідні (переважна більшість), які є результатом таких способів творення: лексико-семантичного (*змейка, жилка*); морфологічного, який широко представлений відіменною та віддієслівною суфіксацією (*ветренка, гноешка, вихлец, завал* та ін.), рідше – основокладенням (*душевредник*);
- у підгрупі презентовані різні принципи номінації: 1) найменування за зовнішньою ознакою – як правило, за формою (*зоб, колоб*); 2) найменування за суб'єктивними відчуттями хворого (*грыжа, грыза*); 3) найменування за об'єктивною симптоматикою (*кровеник, гноешка*);
- з погляду походження переважають споконвічні назви: 1) спільнослов'янські (*болона, зоб, кила, чирей*); 2) східнослов'янські (*норица, собачье вымя*); 3) власне російські (*картошка, войдоха, валявуха*); 4) запозичення зустрічаються як епізодичне явище (*камчуг, гургуля*);
- у плані функціонування народні хірургічні позначення являють собою загальноновживані слова (*железа, болячка, грыжа, веред*) і діалектні (*желбак, золоза, килься, кувай*);
- серед найменувань є емоційно забарвлені (*залозка, вахлышка, гноеватик*) і нейтральні (*губа, вал, кура*).

РОЗДІЛ 3.

НАЙМЕНУВАННЯ НЕРВОВО-ПСИХІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Найменування нервово-психічних захворювань порівняно з попередніми складають меншу підгрупу. Це зумовлено тим, що, на відміну від шкірних та хірургічних патологій, нервово-психічні зрушення для народного розуміння були ще більш незрозумілими і таємничими. В них надзвичайно яскраво відобразилась віра народу в демонічне походження хвороб. Тому ці найменування ще більшою мірою виявляють невизначеність поняття, відсутність чіткої диференціації хвороб і – як наслідок – високий ступінь універсальності назв. Звідси – складність ідентифікації народної назви з фаховим терміном. Однак у результаті аналізу означень народних назв за лексикографічними джерелами та зіставлення їх з фаховим описом відповідних патологій чітко виділено кілька груп найменувань, які й складають ЛСГ нервово-психічних захворювань:

1. *эпилепсия – бесна, божье (божье), детинец, злая немочь, изниманье, кадук, кереметка, кереметница, кереметь, мимохода, падучая, падная, падучка, падучая немочь (падучая немощь), падушья болезнь (падучая болезнь), переход, порча, черная немочь;*

2. *эрготизм – Антонов огонь, злая корча, корчик, корчуга;*

3. *хорея – пляска святого Вита;*

4. *истерия – говоруха, говоруйя, игрец, икота, кликушество;*

5. *паранойя – дур, дурь, изуменье, закрут, мереченье; божеволитья, беситья, дурить, задичить.*

3.1. Найменування епілепсії у народній медичній лексиці російської мови

Серед народних найменувань нервово-психічних захворювань особливе місце посідає назва хвороби, яку фахова література іменує як *эпилепсия* (від гр. *epilambano* – хапаю, нападаю) (ПМЭ, с. 1226). Недуга проявляється переважно у вигляді періодичних великих судорожних нападів із втратою свідомості або дуже коротким випаданням свідомості (БМЭ, т. 35, с. 649). Термін *epilepsia* поширений у всіх слов'янських мовах (ЕСУМ, т. II, с. 168). До російської та української його запозичено через французьку (*epilepsie*) з латинської, в яку слово перейшло з грецької (гр. *επιληψια* – «напад») (Фасм., т. IV, с. 519). Незрозумілість причин та надзвичайно важкий характер захворювання, раптовість його проявів породили ще в античному світі велику кількість назв, які номінували епілепсію за різними ознаками. Так, серед римлян була поширена назва *коміціальна хвороба* від іменника *коміції* (лат. *comitia*) – «народні збори у давньому Римі» (СИС, с. 239), в яких брали участь лише вільні громадяни. Якщо напад траплявся з яким-небудь учасником коміції, це вважалося лихим знаком і збори відмінялись. Оскільки епілептичні напади наступали при великому зібранні народу (а цим зібранням і були коміції), назва умов виникнення недуги була перенесена на саму патологію. Термін *comitial* до цього часу вживається у французькій та іспанській неврологічній літературі як синонім епілепсії [10, с. 5].

Антична назва *Геркулесова хвороба* відображала надзвичайну фізичну силу, яку виявляли окремі хворі під час конвульсій. Виникнення епілепсії пов'язували ще з покаранням за гріхи проти богині Місяця і тому називали *місячною хворобою*. Це було викликано тим, що епілептичні напади часто наступали під час сну, коли з'являвся місяць.

Вперше термін *эпилепсия* зафіксований у виданні рукописів Авіцени у Багдаді (XI ст. н. е.), і з того часу його прийнято всюди [10, с. 5], в тому числі у слов'янських мовах.

3.1.1. У народній медичній лексиці російської мови епілепсію репрезентують такі назви: *божье* (божье), *детинец*,

злая немочь, изнimanье, кадук, кереметка, кереметница, кереметь, падучая, падная, падучка, падучая немочь (падучая немощь), падушая болезнь (падучая болезнь), переход, порча, черная немочь.

Напр.: «Во всей гимназии разнесся слух, что на Аксакова находит *черная немочь*» (Аксаков, с. 32).

Як відзначають дослідники, в російських лікарських порадижках XVII – XVIII ст. домінували старослов'янські варіанти зазначених словосполучених назв – *падучая немощь* та *падушая болезнь (болесть)*. Вони вживались як синоніми до запозиченого терміна *эпилепсия*, який функціонував у трансформованому вигляді – *епеленсия* [119, с. 249], *епиленсия* й *епилипсес* (СлРЯ XI – XVII, в. 5, с. 53). Характерно, що поряд з ними у пам'ятках писемності медичного характеру вживались назви *епиленсиева болесть, епиленсиево страдание* [119, с. 250]. Очевидно, такі назви можна розцінювати як результат засвоєння мовою грецького запозичення, наближення іншомовного терміна до російських аналітичних найменувань з характерною структурою (пор. *грыжная болезнь* та ін.).

Перелік народних назв епілепсії свідчить, що на позначення недуги в народній медичній лексиці російської мови використовувались як синтетичні, так і аналітичні назви. Характерно, що російські аналітичні назви переважно мають аналоги в народній медичній лексиці української мови, пор.: рос. *злая немочь* – укр. *зла болість, зла бола, зла хвороба*; рос. *черная немочь* – укр. *чорна хвороба, чорна болізь (болість), чорна слабість*; рос. *падучая немочь (немощь), падучая (падушая) болезнь* – укр. *падуча хвороба, падуча слабість; нечиста слабость, нечистий біль*. В обох мовах іменникова частина усіх зазначених словосполучень являє собою родову назву (а в структурі значення – родову сему), вона представлена субстантивами: рос. *немочь (немощь) болезнь*; укр. *болізь (болість, бола), хвороба*. Прикметник у структурі значення словосполучення як семантичної єдності виконує функцію видової семи – він актуалізує характерну ознаку захворювання. У зазначених назвах це ад'єктиви рос. *злой, падушый, черный*; укр. *злий, падушый, нечистый, чорний*. При цьому *черний*, що вживається у значенні «нечистий, потойбічний», мотивує появу

хвороби, адже, як відзначають дослідники [11, с. 35; 12, с. 10], у народі виникнення епілепсії найчастіше пов'язують з дією нечистої сили. Звідси російська назва *бесна(я)* (Арх.), що номінує епілепсію та інші подібні хвороби, які приписувались одержимістю бісом (Даль, т. I, с. 158). Це підтверджує й український ад'єктив *нечистий* у складі словосполучень *нечиста слабкість*, *нечистий біль*; він прямо вказує на походження хвороби. Назви зі складовим елементом *черний*, очевидно, зумовили і спосіб лікування хвороби, який полягає у тому, що людину під час епілептичного нападу покривають чорною тканиною. Прикметник рос. *злой* / укр. *злий* актуалізує видову сему, що вказує на особливо жорстокий характер захворювання, яке мучить, виснажує людину. Усі зазначені аналітичні найменування є евфемізмами, що характерно для народної медичної лексики при номінуванні особливо важких захворювань.

3.1.2. За структурною ознакою аналітичним найменуванням епілепсії протиставляються синтетичні одиниці. До них належить назва *кадук*, що також фіксує присутність нечистої сили як причину епілепсії. Це слово зустрічається не лише в російській, а й в українській, білоруській та польській мовах (Фасм. Т. IV, с. 157). Воно є найменуванням хвороби, а також злого духа, ворога, чорта, нещастя. За походженням *кадук* є запозиченням з польської мови, де *kaduk* означає «чорт», «біс», «кат», «епілепсія», «лихо», «залишений без спадкоємця маєток»; воно походить від латинського *caducus* «падаючий» (ЕСУМ, т. II, с. 340). В українську мову слово потрапило з польської через білоруську, а вже з української – в російську мову (Преобр., т. I, с. 280). Досить очевидно, що значення «епілепсія» для слова *кадук* генетично ближче до латинської основи, оскільки *caducus* «падаючий» передає симптоматику хвороби. Можна припустити, що значення «чорт, біс» розвинулось пізніше і саме завдяки уявленню про епілепсію як про хворобу, викликану дияволом, оскільки для медичних найменувань є характерним перехід через етап персоніфікації до назв демонічних та міфічних істот [37, с. 147; 135, с. 78].

Назви *кереметка* (Казан.), *кереметница* (Вят.), позначають хворобу, подібну до епілепсії (СРНГ, в. 13, с. 186). Вони навпаки,

самі походять від назви злого духа. Зазначені номінативні одиниці утворились від іменника *кереметь*, який означає злого духа у чувашів і марійців – *kiremet* «злий дух, місце, де він живе» (Фасм., т. II, с. 244; Даль, т. II, с. 105), цей номінант вживається і для позначення самої хвороби (Вят.) (СРНГ, в. 13, с. 186).

3.1.3. Серед інших однослівних найменувань переважна більшість номінує епілепсію за симптоматикою. Епілептичні напади проявляються в тому, що людина падає на землю, тіло її зводить судома. Звідси назви *падучая, падная, падучка*. Усі вони пов'язані з дієсловом *падати*. Подібні назви існують і в інших слов'янських мовах: укр. *падуча (подучая), падавиця, падавка, падачка, впадь* (РУМС, с. 89), [85, с. 97], слн. *paducnica* (SSJ, т. III, с. 9), чеськ. *padouchice* (БРЧС, т. III, с. 2).

З погляду творення серед зазначених однослівних назв можна виділити дві групи, які презентують дві моделі семантичної конденсації: 1) еліпс означуваного члена (субстантивіація прикметника): *падучая немочь, падучая болезнь падучая (падная)*; 2) еліпс означуваного члена + суфіксація: *падучая немочь* → *падучка*. Аналогічний дериваційно-семантичний процес спостерігається і в інших слов'янських мовах: укр. *падуча хвороба – падавиця, падавка, падачка*; блр. *падучая хвароба – падучка* (ТСБМ, т. III, с. 579); чеськ. *padocni petos – padouchice* (БРЧС, т. III, с. 2-3), слн. *padeca bolezen – paducnica* (SSJ, т. III, с. 9; Фасм., т. III, с. 184).

Зовнішню картину протікання хвороби відображає і російська назва *трясучка*. За словником В. І. Даля, це синонім до *трясучая болезнь* (пор. *падучка* < *падучая болезнь*) у значенні «трясіння, дрижання тіла» (Даль, т. IV, с. 439). Таке загальне тлумачення слова не дає змогу ідентифікувати народну назву з фаховим визначенням певної хвороби. ССРЛЯ фіксує іменник *трясучка* у значенні 1) «лихоманка»; 2) «предмет, що має здатність трясти»; 3) «народна назва деяких птахів і рослин» (ССРЛЯ, т. 15, с. 1086). Словник Д. Н. Ушакова доповнює попередні значення такими: «людина, що страждає тремтучим паралічем» та «скупий, що тремтить над грішми» (Ушак., т. IV, с. 822). Слід зазначити, що в українській мові лексема *трісучка* (від *трясти*), а також одноструктурна *киданка* (від *кидати*) номінують епілепсію. Можливо, в цьому значенні *трясучка*

могло вживатись і в російській мові.

Назва *переход* (пор. укр *перехід*), очевидно, фіксує циклічний характер протікання епілепсії: перехід від нормального стану до хворобливого і навпаки. Крім того, вона відображає ще одну сторону хибного народного уявлення про епілепсію: вважалося, що спілкування з хворим на цю недугу небезпечне, тому що біс, диявол може перейти на інших людей. Саме тому в XIII – XVI ст. хворих на епілепсію спалювали на вогнищах [10, с. 6]. Отже, *переход* – хвороба, яка передається, переходить від хворої людини до здорової. Номінація відбиває інфекційний («заразний») характер захворювання. На підтвердження можна навести лексеми, що функціонують у північноросійських говорах: пор. *переходной*, *переходчивый* – «заразний», *переходчиво* – «заразно» (СРНГ, в. 26, с. 264, с. 265, с. 266).

Лексема *порча* зумовлена екстралінгвістичним чинником; у народній медичній лексиці російської мови вона теж уживається на позначення епілепсії [118, с. 11]. Походить назва від дієслова *портить* і означає: 1) «відповідна дія»; 2) «зіпсоване місце у чому-небудь»; 3) «захворювання, викликане за повір'ями чаклунством, намовлянням» (МАС, т. III, с. 309). Лексема *порча* могла позначати будь-яке захворювання, у тому числі і нервово-психічне: за народними уявленнями «від порчі походять: істерика, епілепсія, шаленство, меланхолія» [118, с. 11]. Таким чином, визначальною для назви *порча* є ірраціональна причина захворювання.

Епілепсію номінує і лексема *детинец*. У цьому значенні її фіксують пам'ятки писемності (травники, лікарські порадики) XVII – XVIII ст. [119, с. 252]. Лексема широко використовувалась у народній медичній лексиці російської, а також української мови (*дитинець*) на позначення паралічу у дорослих (Даль, т. I, с. 438) та дитячої хвороби (очевидно, дитячої форми паралічу з ознаками епілепсії) (Даль, т. I, с. 438; СРНГ, в. 8, с. 38; Гр., т. I, с. 355, СУМ, т. II, с. 288). Лексема *детинец* походить від *дитя* і є табуїстичною назвою (Фасм., т. I, с. 508). Можна припустити, що спочатку це було позначення лише дитячої форми хвороби (номінація відбувалась за носієм хвороби), а пізніше за принципом суміжності – подібності

симптоматики та уявної причини – була перенесена на параліч та епілепсію дорослих. Омонім *детинец* (укр. *дитинець*) в обох мовах позначає «центральну укріплену частину староруського міста, огорожену стінами; кремль, замок» (ССРЛЯ, т. IV, с. 753-754; СУМ, т. II, с. 288). У російській обласній лексиці це слово вживається на позначення верші або її частини (Волог., Арх.), пташеняти (Моск.) (СРНГ, в. 8, с. 38); в українській – дерев'яної підлоги, ящика на дні криниці (Гр., т. I, с. 385). Усі омонімічні значення аналізованої лексеми етимологи мотивують тим, що менші і внутрішні частини різних складних предметів та знарядь нерідко позначалися похідними від іменника *дѣти* «діти», тобто в переносному значенні – «дитинча»; ці значення пов'язують також з дієсловом *дѣти* «дівати, класти, ставити, будувати» [22, с. 82]; (ЕСУМ, т. II, с. 78).

Лексема *мимохода* (Арх.) номінує низку нервово-психічних розладів – божевілля, апоплексичний удар (інсульт; параліч), епілепсію у дітей (СРНГ, в. 18, с. 166). Універсальність назви пояснюється тим, що майже всі зазначені хвороби мають спільну рису – вони характеризуються раптовістю виникнення (напад епілепсії, інсульт, параліч). Характерно, що в українській мові є аналогічна назва *мимохід*, яка за «Медичинським словничком» П.Адаменка теж позначає епілепсію (Адаменко, с. 3). Б.Гринченко наводить це слово зі значенням «конвульсії у дітей» (Гр., т. II, с. 425) (можливо, це «дитяча епілепсія»). Мотивувати *мимохода* / *мимохід* можна по-різному. Якщо зіставити російську лексему з *мимоход* у значенні «той, що йде мимо чого-небудь» та *мимоходом* «проходячи, по дорозі, по супутності» (Даль, т. II, с. 328), то можна стверджувати, що в назві *мимохода* («епілепсія») актуалізується сема 'випадково, без видимих причин, без підготовки'. Слово репрезентує хворобу, що виникає спонтанно, «мимоходом» і так само раптово проходить. Однак в українській мові є й слово *мимохить* «те саме, що мимоволі» (СУМ, т. IV, с. 709). Якщо припустити, що народна назва – це результат контамінації [т']/[д], то українське найменування епілепсії вказує на мимовільні некоординовані рухи людини, що не здатна протистояти хворобі. У цьому випадку *мимохід* зближається з українським номінантом *неволя* «епілепсія» і позначає недугу за характером дії на людину. Подібний

номінативний принцип визначає і російську назву *изниманье* (Олон., Перм.), яка позначає не лише епілепсію, а й взагалі судороги, а також хворобливі напади, що можуть бути проявом різних психічних захворювань (СРНГ, в. 12, с. 158). Назва являє собою девербатив, утворений шляхом суфіксації (суф. *-н'ї-*) від діалектного *изнимать* (СРНГ, в. 12, с. 158) у значенні «раптово та сильно вражати (про напад хвороби); дошкуляти болем, нападами» (Тамб., Вят., Перм.). Назва акцентує виснажливий характер недуги. В. І. Даль фіксує іменник *изниманье* ще й у значенні «полон», а дієслово *изнять* – у значенні «ловити, піймати» (Даль, т. II, с. 27). Отже, можливо, що у структурі значення аналізованої назви хвороби наявна сема ‘захоплювати’, яка підкреслює агресивний характер епілепсії, що оволодіває людиною, бере її в полон.

3.1.4. Однак появу епілепсії народна уява приписувала не лише чорним силам. Відома ще у давньому світі, вона вважалась аристократичною хворобою, божественним знаком, оскільки у давньому Єгипті та давній Греції на неї часто хворіли фараони та імператори. Епілепсію називали *священною недугою*; таке означення з’явилося не лише тому, що хвороба мала божественне походження; вважалося, що вона вражала найголовнішу частину душі – головний мозок. Античні вчені стверджували, що хвороба паралізує царственну частину душі, а також вражає розумну частину душі, яка є святою в найвищій мірі [10, с. 4].

Однак епілепсію розглядали не лише як привілей, а й як божу кару за вчинені гріхи. Караючи, бог накликав цю хворобу і тільки бог міг від неї позбавити. Звідси середньовічна назва *покарання Христа* [10, с. 4–5]. У російській народній медичній лексиці останнє трактування хвороби відображене в аналітичному найменуванні *божья болезнь* та її конденсованому варіанті *божье* (*божьє*). В українській діалектній лексиці – поліських говорах – зафіксована подібна назва *божа боль* [85, с. 98]. Її аналог зустрічається і в німецькій мові – *Gewalt Gottes* – Божа сила (епілепсія) (Огієн., т. I, с. 163). Зазначені найменування є евфемізмами, саме тому, як зазначав В. І. Даль, назви *божье* (*божьє*) вимовлялись пошепки (Даль, т. I, с. 107).

Стан людини під час нападу епілепсії у північноросійських говорах позначає дієслово *забираться* (СРНГ, в. 9, с. 56). Людина

«забирається» хворобою, що не суперечить мотивації попередніх назв, більше того, лексема доповнює картину номінації епілепсії у народній медичній лексиці.

Таким чином, у народних найменуваннях епілепсії можна виділити такі особливості:

назви відбивають світоглядний аспект – віру в походження хвороби від надлюдських сил, як темних диявольських, так і божественних;

більшість народних позначень епілепсії має евфемічний характер;

номінація відбувається за симптоматикою або за причиною недуги;

найменування епілепсії за структурою являють собою однослівні та словосполучні одиниці, при цьому частина синтетичних одиниць є результатом трансформації (семантичної конденсації) аналітичних;

з погляду походження основну частину назв складають спільнослов'янські, східнослов'янські та власнеросійські лексеми, запозичення становлять виняток.

3.2. Найменування ерготизму та хореї в народній медичній лексиці російської мови

До епілепсії своїми зовнішніми ознаками наближається інше психічне захворювання – *ерготизм*. Його спричиняє отруєння ріжками (*Secoll cornutum*). Одним з проявів хвороби є судороги, часто такі самі, як і при епілепсії (Брок.-Эфр., т. 80, с. 954). Фахова назва хвороби походить від іменника *ерготин*. Це – найменування алкалоїду, що викликає отруєння (БМЭ, т. 31, с. 238). У народній медичній лексиці цю недугу репрезентують такі лексеми: *Антонов огонь (антониев огонь), злая корча, корчик, корчуга*. Подібні назви є і в українській мові: *Антонів вогонь, злі корчі, злая корча, корчія, корчевниця, лихі корчі, святий вогонь*.

3.2.1. Оскільки ерготизм має дві форми – гангренозну і спазматичну, народні назви відбивають відповідно різну симптоматику. Так, для позначення гангренозної форми

вживається назва *Антонов огонь* (пор. укр. *Антонів вогонь*), оскільки це найменування функціонує в народі для позначення гангрені як окремої хвороби, а також позначає зараження крові (сепсис) (Даль, т. I, с. 18; СУМ, т. I, с. 51). І. Огієнко наводить варіант до української назви – *святий вогонь* та *вогонь св. Антонія*, при цьому мотивує їх народними уявленнями, за якими «молитва до св. Антонія Фивського ... вилічує цю недугу» (Огієн., т. I, с. 71). Схожу мотивацію наведено у В. І. Даля, який відзначає, що в XI ст. подібну повальну хворобу, масовий характер якої часто викликало вживання хліба, зараженого ріжками, зцілювали мощі св. Антонія (Даль, т. I, с. 18). Зазначену назву фіксують пам'ятки писемності: «Огнь названъ отъ врачевъ *огнь Антониевъ* палящий» (1534) (СлРЯ, XI-XVII, в. I, с. 41). До речі, це саме словосполучення у народній медичній лексиці широко використовується для позначення різних шкірних захворювань (див. Р. 1).

Спазматичну форму ерготизму номінують народні назви *злая корча, корчик, корчуга* (відповідно в українській мові *злая корча, злі корчі, лихії корчі, корчія, корчевниця* (Адаменко, с. 19). Оскільки, як уже зазначалося, номінація цієї недуги відбувається за симптоматикою, а основною ознакою спазматичної форми ерготизму є судороги, всі назви, в тому числі означуване слово у словосполученні, утворено шляхом суфіксації від дієслова *корчить*, тобто судомити (МАС, т. II, с. 109). При цьому однослівні українські та російські назви відрізняються суфіксами: укр – *іј-*, *-ев-*, *-ниць-*; рос. *-ик*, *-уч-*. Цікаво, що російські суфікси за семантикою утворюють чітко виражену опозицію: *-ик-* має демінутивне значення, а *-уч-* аугментативно-пейоративне.

Лексема рос. *корча (корчи)*, укр. *корчі* функціонує і в літературній формі обох мов, де позначає мимовільне скорочення м'язів «від болю, холоду, при деяких захворюваннях і т. ін» (ССРЛЯ, т. V, с. 1482; СУМ, т. IV, с. 302). Вживання іменника *корчи* у сполученні з прикметником *злой (злая корча)* підкреслює тяжкий характер захворювання; при цьому за структурою назва є типовою для позначення психічних захворювань (пор. *зла болість*). Назва *злые корчи* зустрічається і у фаховій літературі, її наводять як синонім до термінів *ерготизм* або *рафання* (БМЭ, т. 31, с. 237-238; УЛРМС, с. 154).

У російських діалектах (Новг. та ін.) функціонує низка слів, споріднених з лексемою *корчи*. Вони номінують хворобливий стан людини, яка відчуває біль та судому, а також саму цю людину: *корчета* «хвороба (різні форми артриту, параліч та ін)», *корчельник*, *корчельниця* «людина, яка страждає хворобливим стягуванням м'язів» (СРНГ, в. 15, с. 32).

Назва *корчета*, а також її розгорнутий варіант *корчетная болезнь* відомі в російській мові уже з XV століття: 1. «Бысть в людехъ тяжекъ недугъ *корчета* ... Скорчены руками и ногами». (XV ст). 2. «*Корчѣтнѣй болѣзни* его протяженѣ бывши» (XVII ст.) (СлРЯ XI – XVII, в. 7, с. 349).

Іменник *корча* вживався в апокрифах при описах епідемій [9, с. 11].

3.2.2. Аналіз найменувань нервово-психічних захворювань виявляє певну номінативну закономірність, зумовлену світоглядним чинником. Сутність її полягає у тому, що ряд найменувань зазначеної групи містить антропоніми. Це викликано тим, що нервово-психічні хвороби сприймалися як результат дії вищих, переважно темних диявольських сил, тому лікування їх було ірраціональним: щоб позбавитись недуги, людина зверталася з молитвою до святих, імена яких і фіксувались у назвах хвороб. Крім лексеми *Антонов огонь*, цю закономірність яскраво ілюструють назви на позначення *хореї*, хвороби, що виникає у людини внаслідок ушкодження певної ділянки головного мозку. Фахова назва походить від грецького *choreia* – танок, оскільки хвороба проявляється у швидких насильницьких рухах, які характеризуються неупорядкованістю і нестереотипністю (БМЭ, т. 34, с. 170). Рухи хворого нагадують танок. Саме таку назву (*танок*) має захворювання в українській народній медичній лексиці (РУМС, 137). Серед давніх (очевидно, запозичених з романо-германських мов) назв *хореї* є словосполучення *пляска святого Вітта* (пор. укр. *Вітів танок*). Воно пов'язане з легендою, за якою біля каплиці святого Віта в Уабєрні (Ельзас) виліковувались хворі, які страждали істеричними судорогами (БМЭ, 34, 170). За аналогією виникли назви *танець святого Антонія*, *танець святого Йоана*, які не збереглися. Щоправда, І.Огієнко дещо інакше етимологізує одну із зазначених назв: у його трактуванні назва *Вітів танок* (*Вітова*

недуга) походить «від імені святого Віта, що хворував нею» (Огієн., т. I, с. 235). Дві етимологічні версії визначають і два різні номінаційні принципи: крім симптоматики («танець...»), у першому випадку назву зумовлює спосіб лікування – звертання до певного святого; у другому – її визначає ім'я носія хвороби.

Отже, на позначення ерготизму та хореї у народній медичній лексиці вживаються однослівні та словосполучні назви. Вони являють собою загальноновживані та діалектні лексеми, які ґрунтуються на симптоматиці кожної недуги. Аналітичні одиниці містять антропоніми, що зумовлено світоглядним чинником – народним розумінням хвороб та способом їх лікування.

3.3. Назви істерії в народній медичній лексиці російської мови

Ще однією формою нервово-психічного розладу є *істерія*. Вона розвивається у осіб з особливим складом нервової системи, а також у здорових до того людей за певних умов (послаблення нервової системи внаслідок дії різних шкідливих чинників) (БМЭ, т. 11, с. 1001). Фаховий термін *істерія* функціонує у всіх слов'янських мовах і є, очевидно, запозиченням з французької (*hysterie*), куди слово потрапило з латинської – лат. *hysterica (possio)* – «істерична хвороба». У латинській мові назву утворено на основі грецького *δωτερα* «матка», *υδτερivор* «той, хто страждає захворюванням матки», оскільки із захворюванням цього органу у старій медицині пов'язували виникнення істерії (ЕСУМ, т. II, с. 319). Виходячи з цього хибного уявлення, антична медицина вважала істерію суто жіночою хворобою. Подібне переконання існувало до XIX століття (БМЭ, т. 11, с. 1001). Очевидно, воно й зумовило той факт, що серед народних назв нервово-психічних розладів, які за симптоматикою, зазначеною у лексикографічних джерелах, підходять до фахового визначення істерії, більшість лексем номінують цю недугу саме у жінок. Більше того, наведений у роботі словниковий матеріал репрезентує явище, яке у народі отримало назву *кликушество*. Зазначена лексична одиниця номінує один з видів жіночих нервових захворювань, що проявляється в істеричних криках та конвульсивних діях [12, с. 25]. Етнографічні джерела містять дані, згідно з якими

кликушество було поширене у росіян, а на українській та білоруській території його не зафіксовано [12, с. 25]. Однак це не зовсім відповідає істині, оскільки, всупереч етнографічним даним, а точніше – через їхню відсутність, в українській мові, зокрема в «Словаре украинского языка» Б.Грінченка зафіксовано лексему *крикливиця*, яку автор пояснює російським синонімом *кликуша* і наводить приклад з поміткою місця вживання – м. Київ: «Була оце, але вмерла жінка *крикливиця*»; «Як воно на вашу думку: чи то од Бога оті *крикливиці*, чи воно з дання, чи з нечистою силою накладають?» (Гр., т. II, с. 306). Крім того, в «Енеїді» Котляревського подано художній опис патологічного стану, який точно відповідає фаховому описові істеричного нападу: «Сивіллю тут замордувало, І очі на лоб позганяло, І дибом волос став сідий; Клубком із рота піна билась; Сама ж вся корчилась, кривилась, Мов дух вселився в неї злий. Тряслась, крєктала, побивалась, Як бубен синя стала вся; Упавши на землю, качалась, У барлозі мов поросєя» (Котл., с. 119–120).

Щоправда, кількісний склад лексем на позначення *кликушества* як форми істерії в російській мові (порівняно з українською) підтверджує думку про те, що в Росії зазначене явище було представлено значно ширше; пор. укр. *крикливиці* (РУМС, с. 4); рос. *говоруха, говоруйя, игрец, икота, кликушество*.

За даними словника Брокгауза і Ефрона, *кликушество* у Росії було особливо частотним на північному сході: вважалося, що клімат цієї області сприяє нервозності (Брок.-Эфр., т. 29, с. 374). Очевидно, саме тому більшість російських діалектних найменувань зазначеної хвороби належить до північних говорів. Зустрічалася недуга головним чином серед селянок – молодих жінок, рідше дівчат. Ця форма істерії була викликана найчастіше нещасним коханням, свавільним заміжжям, взагалі жіночою долею. Перші згадки про *кликушество* відносяться до 1606 року. Однак найбільшого поширення це явище набуває у XVII–XVIII ст. Цьому сприяв розкол церкви, який породив велику кількість *кликуш-пророчиць*, мучениць за віру (там само). Опис такого істеричного нападу, пов'язаного з релігійними віруваннями, знаходимо у «Житті протопопа Аввакума»: «И нападе на нея бес во время переноса, – учала кричать и вопить,

собакою лаять и козою блекотать и кукушкою коковать» (Житие, с. 673).

У кріпосницькій Росії досить частими були випадки симуляції кликушества. Одним з пояснень цього факту є те, що «неправдиве» кликушество виникло як наслідок нестерпного становища жінки в сім'ї, воно ставало своєрідним виявом протесту [12, с. 25]: «Вдруг косенькая укусила его в плечо и свалилась на пол, стала биться, точно рыба. Савка схватил ее за ноги и потащил к двери, крича: – Ага, кликуша...» (Горьк., с. 275).

У пам'ятках писемності XVII століття трапляється варіативна назва хвороби – словосполучення *кликотная болезнь*: 1. «Дшло Помѣстного приказу подьячего Андреевы жены Протопопа Дашки Григорьевой, въ притворѣ на себя *кликотной болезни* и в непристойныхъ словахъ» (1687 р.); 2. «И тотъ пирогъ онъ, Ивашко, Ъль и послѣ того онъ, Ивашко, почаль быть порчень *кликотною болѣзнью* и ломотою, и послѣ тое порчи онъ, Ивашко, жил года съ полтора и умре» (1700 р.) (СлРЯ XI-XVII, в. 7, с. 171).

Наведені приклади свідчать про те, що зазначена аналітична назва номінувала істерію не лише у жінок, а й у чоловіків.

Російська назва *клукушество*, збірний іменник з характерним суфіксом *-еств-*, походить від слова *кликуша*, яке позначає людину (жінку), що страждає на цю недугу. У свою чергу, *кликуша* утворилося суфіксальним способом (суф. *-уш-*) від дієслова *кликать* у значенні «несамовито кричати, голосити» (ССРЛЯ, т. V, с. 1027-1028). Це дієслово було відоме у східно- та південнослов'янських мовах, а також у старочеській: укр. *кликати*, блр. *клікаць*, ст.-чеськ. *kliceti*, болг. *кликам*, схв. *кликнути*, слн. *klikniti*. Воно споріднене з лит. *klikti, klinku* «скрипнути, звереснути», лит. *klykauti* «покрикувати», лат. *kliekt* «голосно кричати»; снн. *li(h)en* «говорити», англосакс. *hligan* «приписувати комусь що-небудь». Слово *кликать* утворене від іменника *кликъ* за допомогою суф. *-ати-*, іменник *кликъ* утворився також суфіксальним способом (суф. *-къ-*) від звуконаслідувального *кли-* подібно до слова *крик* (ЭСРЯ т. II, в. 8, с. 156; Фасм., т. II, с. 250). Таким чином, позначення хвороби ґрунтується на симптоматиці, оскільки напади хвороби виявляються у диких криках, що нагадують крик звіра. У

діалектній лексиці російської мови дієслово *кликать* збереглося у значеннях: 1) «колядувати» (Моск.); 2) «кувати» (Ленінгр.); 3) «у весільному обряді – запрошувати, викликати кого-небудь» (Тул., Твер.); 4) «бути нервово-хворим (звичайно внаслідок злого впливу, порчі), кричати в істериці» (Казан., Волог., Новг. і ін.); 5) «просити милостиню» (Волог.) (СРНГ, в. 13, с. 295).

У сучасній українській мові слово *кликати* має декілька значень: 1) «голосом, жестом просити наблизитись, підійти, обізватись»; 2) «запрошувати когось прийти, з'явитись куди-небудь з певною метою»; 3) «пропонувати діяти у певному напрямі, закликати»; 4) «розм. те саме, що називати» (СУМ, т. IV, с. 182). У сучасній російській мові перше значення дієслова *кликать* («звати кого-небудь») вважається просторічним, як і значення «кричати, голосити»; крім того, як і в українській мові, воно означає «називати кого-небудь (іменем, прізвиськом), а також «голосно кричати (про птахів: лебедів, гусей і под.)» (ССРЛЯ, т. V, с. 1027–1028).

Поряд з назвою *кликушество* у російській мові вживається спільнокореневий іменник *кликота* (Новг., Казан.), утворений від того самого дієслова (*кликать*) шляхом суфіксації (суф. *-от-*). Крім того, в російській діалектній лексиці є ціла низка лексем, які номінують людину, що страждає на істерію. Назви позначають як осіб жіночої, так і чоловічої статі (диференціація здійснюється шляхом додавання відповідних суфіксів): *кликальщик* (ч.р.), *кликальщица* (ж.р.), *кликун* (ч.р.), *кликушка* (ж.р.), *кликунья* (ж.р.), *кликала* (ч.р., ж.р.). Останній іменник має дві родові форми, тобто належить до спільного роду, а його твірний формант *-л-* є носієм аугментативно-нейоративної семантики (пор. *громила*, *воротила*, *верзила*), що, очевидно, відбиває негативне ставлення до людей, які страждали психічним розладом. (Усі автори, які вивчали проблему стану душевнохворих у давній Русі, відзначають, що, поряд з доброзичливим ставленням оточуючих, хворі зазнавали страшних мук та знущань, часто їх позбавляли волі. Особливо це стосувалось категорії «судорожних» хворих («*порченых*»), у тому числі й «кликунів») [118, с. 12]. Усі зазначені назви, що номінують осіб, хворих на істерію, функціонують у північносхідних говорах (СРНГ, в. 13, с. 295).

Під впливом лексеми *кликуша* утворились, очевидно,

номінанти *крикуша* та *крикуха*. Про це свідчить ідентичність суфіксів (-*уш*-), а також спільна номінативна ознака, детермінована синонімічністю твірної основи (*кликать* – *кричать*). Назви поширені не лише в північносхідних, а й у середньоросійських та південно-російських говорах (СРНГ, в. 15, с. 256). Варто додати, що лексема *крикуха* виступає полісемантом і означає: 1) «кликуша»; 2) «хвороба дитини, що проявляється у нестримному плачі і крикові»; 3) «чаклунка» (СРНГ, в. 15, с. 256). В українській мові на позначення тієї самої реалії (жінки, хворої на істерію) вживаються спільнокореневі назви *крикливиця*, *крикливка*. Вони утворені способом суфіксації (-*иц*'-, -*к*-) у результаті семантичної конденсації словосполучення *криклива жінка*. Українське *крикливиці* – форма *Pluralia tantum* – має ширше значення і номінує кликушество (РУМС, с. 4), а також хворобливий стан дитини, яка кричить без сліз (Гр., т. II, с. 306). Це саме значення («істерія») має ще одна спільнокоренева українська лексема – *крикси* (Pl.t.), утворена від *кричати*, очевидно, за моделлю *плакати* → *плакса*. У російських говорах *крикса* означає дитячу хворобу, що призводить дитину до плаксиво-роздратованого стану, а також дитячу хворобу від переляку і плач немовляти; крім того, так називають істоту, що викликає плач дитини, крикливу вередливу дитину та істоту, якою лякають дітей, що плачуть. Назви поширені переважно у південних та середньоросійських говорах (СРНГ, в. 15, с. 255). Можливо, форма *крыксы* перейшла в російську мову з української, а вже потім під її впливом виникло *криксы* і похідні *криксатый*, *крыксливый* (*криксливый*) «крикливий» (СРНГ, в. 15, с. 255). У північноросійських говорах дитячий хворобливий плач, а також дитячу хворобу від переляку номінує лексема *крик* (СРНГ, в. 15, с. 254). Іменник чоловічого роду *крикун* входить до ЛСГ одиниць на позначення хворого (пор. *кликун*), однак не істерією, а епілепсією. Цей номінативний зв'язок – позначення подібною назвою двох видів нервово-психічних розладів – детерміновано екстралінгвістичним чинником: симптоматика обох хвороб (істерії та епілепсії) настільки подібна, що викликає проблеми навіть у фахівців (у фаховій літературі наведена спеціальна методика розрізнення симптоматики нападів епілепсії та істерії) (БМЭ, т. 11, с. 1006).

Російська народна назва *икота* (Арх., Перм., Волог.) виступає синонімом до лексеми *кликота* і позначає жіночу істерію, нечистого духа, який вселяється в людину і викликає цю хворобу, а також особу, якою заволодів нечистий дух (СРНГ, в. 12, с. 181). Вона теж містить твірний формант *-от-* і є дериватом дієслова *икать* – «мимовільно видавати уривчасті звуки, викликані рухом грудо-черевного м'яза» (БМЭ, т. V, с. 275). Це дієслово (як і *кликать*) є спільнослов'янським і має звуконаслідувальне походження, традиційно його порівнюють з французьким *hoquet* «гарчати», англійським *hiccough*, *hiccup* «ікати» (ЭСРЯ, т. II, в. 7, с. 46; Фасм., т. II, с. 124-125). У північноросійських говорах *икать* означає «виявляти напад дикого божевілля»: «Баба эта испорчена: *ичет*, только покади ладаном и зачнет *икать*» (СРНГ, в. 12, с. 180). Зазначена лексема стала джерелом цілої низки похідних утворень з подібним семантичним наповненням: *икотка*, *икотница*, *икотник*, *икотный*, *икотная*.

Демінутив *икотка*, як відзначає В. І. Даль, – це «на півночі ... місцева хвороба, переважно жіноча, яку приписують «порчі», насланню, ... хвороба буває нападами, подібно падучій, з корчами» (Даль, т. II, с. 40). Крім цього, назва репрезентує хвору на «икотку» людину, а також ворожку. Очевидно, останнє значення розвинулось унаслідок того, що *кликушам* приписували здатність віщувати майбутнє (Брок.- Эфр., т. 29, с. 374).

Икотный, *икотник*, *икотная*, *икотница* позначають особу, що страждає істеричними нападами. Окремо слід розглянути лексему *икотник*, яка має значення: 1) «хворий на істерію» (Арх., Пск.); 2) «знахар, який ніби-то насилає на жінок ікоту» (Арх., Сев. -Двин); 3) «трава, яка лікує від істеричного захворювання» (Арх) (СРНГ, в. 12, с. 182). Таким чином, лексема водночас позначає хворого, причину його недуги і засіб лікування. В основі номінації слів *икота*, *икать* та їх дериватів – позначення за симптоматикою (звуками, що видає людина під час нападу істерії).

В архангельських говорах зафіксовано аналітичні найменування – атрибутивні словосполучення, до складу яких входить лексема *икота*. Традиційно для народної медичної термінології залежне слово в них (прикметник або іменник)

диференціює вид хвороби, в аналізованому випадку – нервово-психічної. Так, *икота смертная* – це істеричне захворювання, під час нападу якого настає смерть. *Икота немая* – захворювання, при якому під час нападу хворий втрачає можливість говорити, лише видає нерозбірливі, уривчасті крики. *Икота говоруха* – менш сильне нервове захворювання, при якому «під час нападу хворі не викрикують, а лише говорять, проте на питання не відповідають» (СРНГ, в. 12, с. 181). Іменник *говоруха* та його варіант *говоруйя* вживається і самотійно, номінуючи те саме захворювання. На відміну від попередніх назв (*икота, кликота*), лексема *говоруха* номінує істеричні напади за двома ознаками. Перша з них – причина виникнення недуги: у народному уявленні істерична хвороба з'являлася від чаклунського намовляння (рос. *наговора*): «Говоруха есть такая, че-не по тебе скажут, трясет всю» (СРНГ, в. 6, с. 259). Друга ознака є типовою для аналізованих назв – це зовнішній прояв хвороби: під час нападу хворий не кричить, а лише *говорить*. У російському просторіччі зазначена лексема виступає синонімом до літературного *говорунья* – «людина, яка добре говорить, любить поговорити», а також діалектного *говоруша* у тому самому значенні (ССРЛЯ, т. III, с. 197).

У південноросійських говорах істеричний напад, що супроводжується криками, позначають лексемою *игрец*. Це полісемант, оскільки позначає: 1) «нечистий дух, біс, домовий»; 2) «прізвисько грубої невихованої людини». Слово має і ще одне медичне значення – «параліч ніг або поясниці» (СРНГ, в. 12, с. 70). Назва походить від дієслова *играть* і утворена способом суфіксації (суф. *-ец-*). Звідси застаріле значення слова *игрец* – «актор, лицедій, скоморох, той, що грає на якому-небудь інструменті: «И швец, и жнец, и в дуду игрец» (Даль, т. II, с. 8; ССРЛЯ, т. V, с. 32). Як медична назва лексема *игрец* «зумовлена мимовільними незвичними рухами чи криками хворих» (ЕСУМ, т. I, с. 592). Крім того, можна припустити, що позначення цим словом психічного захворювання також зумовлене перенесенням назви нечистого, диявола на недугу, оскільки дією чорної потойбічної сили пояснювали раптові напади істерії. До того ж, значення «диявол, спокусник» є давнішим, воно існувало вже в XVI столітті (СлРЯ XI-XVII, в. 6, с. 83).

Українська мова має семантично-дериваційну паралель до російського *игрец* – девербатив *грець* у значенні: 1) «музикант»; 2) «ратоборство»; 3) «апоплексичний удар, параліч». Два перших значення є застарілими, при цьому *грець* у значенні «ратоборство» являє собою «фонетичний варіант форми *герць*» (ЕСУМ, т. I, с. 592). Останнє значення СУМ фіксує з позначкою «розмовне» (СУМ, т. II, с. 164). І в російській, і в українській мовах *игрец* / *грець* широко вживається у складі фразеологізмів. Однак у російській мові фразеологічні одиниці є суто діалектними, а в українській – загальномовними. При цьому їх семантичне наповнення в обох мовах збігається. Наприклад: 1) значення сильного незадоволення, несхвалення виражають такі фразеологізми: рос. *игрец их расшиби, игрец тебя обломи, игрец тебя убей (поломай)* (СРНГ, в. 12, с. 70); укр. *грець побивай, хай йому грець* (УФС, т. I, с. 196–197); 2) значення «хтось пропав, не повертається» – рос. *игрец Покромкин ухватил* (СРНГ, в. 12, с. 70); укр. *грець ухопив, грець поніс* (УФС, т. I, с. 196–197). Цікаво, що в українській мові слово *грець* із семантичним наповненням «чорт» поза фразеологізмами не вживається, однак у складі стійких одиниць воно набуває саме цього значення. Доказом є синонімічні вислови, що містять лексеми *чорт, біс*. Порівняймо: *хай би грець забрав – чорт би побрав; бодай грець спалив у діжжі – хай чорт бере, грець поніс – чорт поніс* тощо (УФС, т. I, с. 196–197). У всіх наведених прикладах можлива заміна лексеми *грець* на *чорт* без порушення змісту вислову. Більше того, у лайливому вислові *щоб тебе грець попоносив на вилах*, який наведено в словнику Б.Грінченка як ілюстрацію до значення «апоплексичний удар, параліч» (Гр., т. I, с. 324), заміна *грець* на *чорт* є органічною, у той час, як заміна *грець* на *параліч* позбавляє речення змісту. Водночас є й фразеологізм, де значення «параліч» актуалізується досить чітко, – він має кілька варіантів, які містять назву хвороби: *як грець ударив, як параліч ударив, як родимець ударив* (УФС, т. I, с. 197; т. II, с. 607). Очевидно, для лексеми *грець* значення «чорт» є фразеологічно зв'язаним. Треба додати, що в південноросійських говорах лексема *грец* у значенні «диявол, злий дух, чорт» теж уживається у складі фразеологічних зворотів з пейоративною семантикою: «*Грец вас возьми*» («*Черт вас возьми*»); «*Ну вас к грецам*» («*Ну*

вас к чертям») (СРНГ, в. 7, с. 135). Очевидно, російське діалектне *грец* запозичене з української мови.

Отже, істерію в російській народній медичній лексиці номінують переважно однослівні назви. Усі вони являють собою девербативні іменники, утворені шляхом суфіксації. З погляду походження переважають власнеросійські назви, що детерміновано екстралінгвістичними чинником: більша частина лексем презентує специфічну форму істерії (кликушество), поширення якої саме в Росії пов'язане із соціально-історичними умовами. Серед народних назв істерії є загальномовні і діалектні, однозначні і полісемантичні, однак яскравіше полісемія представлена похідними, що репрезентують особу, хвору на істерію. Основним принципом номінації для народних російських назв істерії є позначення за симптоматикою.

3.4. Назви паранойї в народній медичній лексиці російської мови

У російській народній медичній лексиці існує кілька лексем, які позначають різні види розумового розладу людини. Фаховим синонімом до них можна вважати термін *паранойя* (від гр. *para-noia*, синонім – розумовий розлад) (БМЭ, т. 23, с. 333). Народну термінологію на позначення цієї патології складають такі дієслівні та іменникові лексеми: *беситья, божеволитья, дурить, задичить; дур, дурь, изумение, закрут, мереченье*.

3.4.1. Семантика зазначених російських найменувань, як і всієї народної медичної лексики, відображає народне світосприйняття: подібно до епілепсії та істерії розумові розлади пояснювались як результат дії надлюдських сил – божественних або диявольських. Яскравим прикладом є діалектне *божеволитья* – «ставати психічно хворим» та *божевольный* – «психічно хворий», які функціонують у середньоросійських та південноросійських говорах (Даль, т. I, с. 107–108; СРНГ, в. 3, с. 61–62). Вони є запозиченнями з української мови (ЕСУМ, т. I, с. 222).

Російські діалектні *божевольный, божеволитья* та українські загальномовні *божеволіти, божевілля, божевільний*

(СУМ, т. I, с. 211) складаються з двох основ *бож-(ий)* і *вол-(я)*. І Огієнко розглядає ці назви як евфемічні і порівнює їх з чеським *boží moc* та грецьким *theobabes* «божевільний», підкреслюючи при цьому, що *божевільним* є той, «...над ким відбулася «Божа воля – Божа кара»... Бо Господь, кого любить, того Він карає, і б'є кожного сина, якого приймає» (Огієн., т. I, с. 163). Таким чином, у лексемі *божевольный / божевільний* і спільнокореневих номінація відбувається за причиною хвороби, яка, подібно до епілепсії, була вищим знаком. Інший семантичний відтінок цього слова відзначають автори ЕСУМ: назва зумовлена тим, що люди, які втратили розум, були виразами божої волі (ЕСУМ, т. I, с. 222). Причину хвороби яскраво висвітлює і російський діалектний синонім *божегневный*, поширений у південних діалектах (СРНГ, в. 3, с. 62). Подібно до слова *божевольный*, він утворився шляхом складання основ з додаванням суфікса (*бож-(ий) + гнев + -н-*). Обидва слова мають ще одне значення – «дуже запальний, злий, впертий» (СРНГ, в. 3, с. 62).

3.4.2. Кілька лексем, що номінують стан психічного зрушення, містять корінь *-ум-*: *безумие, изумляются, изумение, изумье*. Вони побудовані за моделлю: розум^Г → відсутність розуму.

Дієслово *изумляются* раніше було полісемантом і, крім «втрачати розум, безуміти», означало «сильно дивуватись, вражатись» (СлРЯ XI-XVII, в. 6, с. 211; Даль, т. II, с. 37). Останнє значення закріпилось у сучасній мові (ССРЛЯ, 5, 358–359), а перше збереглося у північноросійських говорах, де аналізована лексема означає ще: 1) «пустувати, біситися»; 2) *безос.* «показатися, здаватися» (СРНГ, в. 12, с. 173). Від дієслова *изумляются* утворився іменник *изумление*. У давньоруській мові він також означав: 1) «безумство»; 2) «подив» (СлРЯ XI-XVII, в. 6, с. 210), у XVII-XVIII ст. – ще «втрата свідомості» (Фасм., т. II, с. 123). У діалектах ця назва збереглась з первинним значенням у формі *изумение*: «И всякие болести, и свадебным порчам ... не стало бы на рабе божи ... ни части, ни почивати, и ни *изумения*, ни *изукования*, ни *изрения*» (СРНГ, в. 12, с. 172). У діалектах зафіксована й назва *изумье* (Пск.), яка відрізняється суфіксом (*-ений-* / *-і-*); вона репрезентує стан нерухомості, заціпеніння, викликаний сильним душевним потрясінням (СРНГ, в. 12, с. 173). Можливо, *изумье*

з'явилося у результаті контамінації *изумение* та *безумье*.

3.4.3. Наступну мікрогрупу народних позначень психічної патології складають спільнокореневі лексеми *дур*, *дурь*, *дурить*, *дуреть*. Усі вони семантично споріднені з українським *дурний* – «розумово обмежений, тупий, нерозумний» (СУМ, т. II, с. 439), «божевільний» (Огієн., т. I, с. 362) та російським *дурной* – «непридатний, погані якості; вартий осуду, потворний» (ССРЛЯ, т. III, с. 1168–1169). Генетично назви пов'язані зі спільнослов'янською основою *дур* – індоєвропейського характеру, пор. др. *дурьи* «нерозумний» (ЭСРЯ, т. I, в. 5, с. 213). Лексеми із зазначеною основою функціонують у більшості слов'янських мов: блр. *дурный* «нерозумний, злий, божевільний, п'яний», п. *durnu*, чеськ. *durnu* «нерозумний», слц. *durnu* – «нерозумний» і «швидкий, поривчастий, сором'язливий, дикий» (ЭСРЯ, т. I, в. 5, с. 213).

Діалектна назва *дур*, що збігається з давньою основою, у північних говорах означає «божевілля»: «От дури читают воскресную молитву» (СРНГ, в. 8, с. 262). В українській літературній мові це слово означає «примхи, вередування» (СУМ, т. II, с. 437), а *одур* (від *одурити*) – «затямарення свідомості, стан запаморочення, млість» (СУМ, т. V, с. 643). Фонетичний варіант *дурь* функціонує у російській мові в кількох значеннях. Так, у просторіччі це «дуроці», «нісенітниця» (ССРЛЯ, т. III, с. 1166), а у південних говорах – дві різні патології: «божевілля» та «інфекційна хвороба – сказ»: «Бешенство, или, как здесь называют, *дурь* излечивается настоем жука майки, заколотой непременно крестом» (СРНГ, в. 8, с. 273). Звідси *дуростный* – не лише «нерозумний, безтолковий», а й «скажений, божевільний» (СРНГ, в. 8, с. 272). У діалектах північно-західних та центральних регіонів Росії *дурь* означає: 1) «гній»; 2) «чад, що викликає непритомність»; 3) «нудота, млість»; 4) «назва бур'янів та отруйних рослин»; 5) «шар піску (поряд із золотоносним), що не містить золота» (СРНГ, в. 8, с. 273). Як бачимо, давня спільнослов'янська основа збереглася як у літературних, так і в діалектних назвах російської мови. При цьому семантична структура медичних найменувань містить сему 'порушення нервово-психічної сфери'. Усі інші значення аналізованих номінативних одиниць (у тому числі медичні) об'єднуються родовою семою 'негативний' ('патологічний', 'шкідливий', 'отруйний', 'непридатний').

На позначення розумового розладу в народній медичній лексиці вживається кілька найменувань, які складають парадигму дієслова *мерекать* (Вол.) – «думати, второпати, вгадувати»: *мерекайло* (Камч.) – «безумство, божевілля, безпам'яття», *мереченье* – «втрата розуму», *мерещун* (Твер.) – «той, хто марить, бреше». Сюди ж входять і похідні *мерек* (Вят.), *мереть* (Новг.) – «злий дух; нечистий, що насилає падучу», *миряк* (Сиб.) – «сам хворий» (Даль, т. II, с. 319).

Присутність нечистої сили (*беса*) як головної причини параної виявляють дієслова *беситься, бесноваться, бесоваться* (Даль, т. I, с. 158), *бесеть* (СРНГ, в. 2, с. 266), відомі уже в давньоруській мові (СДРЯ, т. I, с. 368–369). Семантична структура зазначених найменувань містить сему 'буйний, неспокійний', оскільки хворий втрату розуму виявляє у гніві, люті, агресивних діях. У сучасній літературній мові *беситься* означає: 1) «хворіти на сказ (про тварин)»; 2) «бути в сильному гніві, дратуватися», а також в просторіччі «нестримно бешкетувати». Два останні значення стосуються і *бесноваться*. (МАС, т. I, с. 81).

Крім зазначених назв, стан втрати розуму номінує лексема *закрут*, зафіксована в південноросійських говорах, вона означає: 1) «хвороба овець, яка супроводжується запамороченням голови»; 2) «божевілля». В основі номінації – асоціативний зв'язок симптомів: паморочиться голова – втрачається розум. В. І. Даль фіксує варіанти слова – *закрута, закрукта* у значенні «різь у животі, колька» (Даль, т. I, с. 592). У російській літературній мові слово не вживається.

Отже, здійснений структурно-семантичний аналіз народних найменувань нервово-психічних захворювань показав:

- порівнянно з іншими групами назв (шкірних та хірургічних патологій) аналізована ЛСГ менш численна, що зумовлено екстралінгвістичним чинником (психічні захворювання мають складну етіологію і менш частотні порівняно з іншими недугами);
- елементи зазначеної ЛСГ мають загальну семантичну особливість: найменування відображають містичне уявлення про походження нервово-психічних хвороб; це реалізується у принципі номінації – позначення недуги за її причиною (*бесна,*

божсье); крім того, позначення ґрунтується на симптоматиці (*падучка, икота*);

- генетично найменування можна розцінювати як споконвічні – спільнослов'янські (*падучая*), східнослов'янські (*детинец, переход*), хоча серед них зустрічаються і окремі запозичення (*кадук, кереметь, божеволиться*);
- за способами словотворення назви нервово-психічних захворювань, як правило, похідні одиниці – субстантивні найменування, переважно віддієслівного характеру (*говоруха, игрец, корчуга*); дієслова, що передають патологічний стан душевнохворих, – відіменного походження, вони утворені шляхом суфіксації та складання основ: *дурить, задичить, божеволиться*. У групі зазначених назв представлено також процес семантичної конденсації (*падучая болезнь – падучка*);
- у складі назв є літературні (*пляска святого Витта*) та діалектні (*дур, говоруйя*) лексеми;
- серед найменувань широко представлено явище полісемії, при цьому спектр значень медичних назв охоплює міфологічні та демонічні поняття: назви хвороб є водночас позначенням міфологем (*кадук, мерек, игрец*);
- з погляду структури найменування являють собою аналітичні та синтетичні одиниці (*черная немочь, падучая болезнь, переход, порча, игрец*).

РОЗДІЛ 4

НАЗВИ ХВОРОБЛИВОГО СТАНУ (FEBRIS) У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

У цьому розділі проаналізовано російські найменування хворобливого стану, який у фаховій літературі позначається латинським терміном *febris*, його російський відповідник – *лихорадка* (укр. – *гарячка*) (УЛРМС, с. 107). Назви зазначеної патології заслуговують на особливу увагу, оскільки становлять істотну частину народних медичних найменувань і утворюють складну і водночас струнку підсистему, елементи якої поєднані між собою за різними структурно-семантичними ознаками. Крім того, ця лексико-семантична група відображає усі особливості народної медичної лексики в цілому і якнайяскравіше ілюструє народні погляди на хвороби, їхню етіологію, симптоматику і засоби лікування.

Як уже зазначалося, хворобливий стан *febris* у народній медичній лексиці російської мови презентовано великою кількістю одиниць (у процесі дослідження зібрано близько 170 російських найменувань). Наявність такого різноманіття назв для позначення однієї патології можна пояснити невизначеністю поняття, яке в свою чергу зумовлене генезою семантики фахового терміна. За даними історії медицини (БМЭ, т. 16, с. 125), термін на позначення *febris* виник у глибоку давнину. Жар після ознобу, що спостерігався при багатьох хворобах, звертав на себе увагу давньої людини. Різноманітні хвороби, що супроводжувалися жаром, позначались однією назвою, і, таким чином, поняття хвороби і хворобливого стану збігалися. Однак уже в 4 ст. до н.е., за часів Гіпократата, цей термін набуває подвійного змісту: поряд із вживанням його на позначення окремої хвороби, починає складатись поняття симптому, що супроводжує багато хвороб (наприклад, плеврит, гепатит, пневмонію тощо).

У сучасній медицині *febris* – *лихорадка* – позначає «... типову, вироблену в ході еволюції вищих гомойотермних тварин реакцію, що виражається у підвищенні температури тіла і

виникає під впливом різноманітних особливих подразників (інфекція, накопичення продуктів розпаду тканин і под.)» (БМЭ, т. 16, с. 125). Отже, у сучасній фаховій термінології *febris* – *лихорадка* – закріпився як позначення симптому. Однак у цій самій терміносистемі збереглися і назви певних нозологічних одиниць, до складу яких входить це слово: *малярійная лихорадка* (*febris malaria*), *кративная лихорадка* (*febris tropica*), *лихорадка долины Рифт* (*hepatitis enzootica*) та ін. Усього у фаховій літературі функціонує 120 аналітичних найменувань, до складу яких входить лексема *лихорадка* (ЭСМТ, т. II, с. 127–130).

Народна медична лексика в зв'язку з емпіричним характером самої народної медицини зберегла невизначеність поняття лексеми *лихорадка*. Це найменування та його синоніми номінують як зазначений вище хворобливий стан, так і найрізноманітніші самостійні хвороби (малярію, тиф, грип, бронхіт, запалення легенів тощо), для яких підвищення температури є характерним симптомом. Оскільки підвищення температури тіла може супроводжувати практично будь-яке захворювання, у кожному конкретному випадку *лихорадка* отримувала певне найменування, яке пізніше ототожнювалось з іншими і сприймалось як позначення однієї хвороби: «...къ числу лихорадокъ вообще принадлежитъ великое множество болѣзней, которыхъ и однѣ многоразличныя званія могутъ уже устрашить челоѡка» (СЛеч., с. 1562).

Етнографічні джерела [1, 2, 16, 54, 64, 115] свідчать про те, що у більшості народів з давніх часів «під впливом поетичного погляду на природу, що ... характеризує первісний щабель розвитку людства» [16, с. 252], склалось уявлення про лихоманку як про напад злого духа. У різних народів цей дух уявляється по-різному. Так, в українців, зокрема на Харківщині, гарячка-лихоманка з'являлася в образі старої зморшкуватої баби, яка вибирає собі жертву між людьми і потім починає мучити її, м'яти, трясти, кидати то в жар, то в холод. На Вінниччині, навпаки, лихоманку уособлювала гарна дівчина, яка має здатність перетворюватися на повітря, проникає в людину і викликає хворобу. На Київщині лихоманка – це просто нечиста сила. У росіян «лихорадки» – простоволосі жінки, крилаті сестри; це також істоти, яких виганяють з пекла, вони потворні, голодні,

нападають на того, хто завинив. Подібні уявлення про зазначений хворобливий стан існують і в інших народів (у персів це дівчина з вогняним волоссям, у грузинів – худа бліда істота).

Значне поширення *febris* породило в народі уявлення про цю недугу не як поодинокую істоту, а як про цілу групу створінь, ворожих людині. Це засвідчують слов'янські (російські та українські) замовляння і молитви від лихоманки: 1. «Заря зарница ... избавь раба божия от летучки, от гнетучки и от всех 12 трясовиц» (Заговор) (СРНГ, в. 17, с. 243). 2. «...Виходять із моря – Оскана 77 дівиць прекраснії, стретился ім преподобний Павхнутій і спросил їх: откуда ви, дівиці? Онi отвечали: із моря Оскана, ідем в мир людям кості ломить, в жар бросать і в зноб превращать» (Молитва від лихоманки) (Драгоманов, с. 26).

Кількість лихоманок варіюється: їх може бути 3, 7, 9, 12, 25, 70, 74, 77, 86, 99. Найчастіше зустрічається число 12. Воно функціонує в контексті, поширеному в східнослов'янських народів: лихоманки – це дванадцять дочок царя Ірода (звідси ім'я однієї з них – Марья Иродовна). В українців Ірод – нехрещений цар, дочки його живуть у болоті. Білоруси вважають лихоманок дочками царя Яшнецького. Такі уявлення є сплавом язичеських та апокрифічних елементів. Їх яскраво відображають замовлення, які поряд із залякуванням та задобрюванням були чи не найпершим засобом боротьби з хворобою. У замовленнях кожна з дочок (а часом це дружина чи сестра) Ірода має своє ім'я, що, як правило, пов'язано з певною особливістю хвороби (симптоматикою, етіологією, ушкодженим органом). Наприклад: 1. «Наші імена єсть: Первая – *Непа*, хторая – *Лета*, Третья – *Лелія*, четвертая – *Желтія*, П'ята – *Оленеса*, шоста – *Горита*, Сьома – *Маргарита*» (Замовляння од пропасниці, трясці, лихоманки, лихорадки) («Ви зорі-зориці», с. 65). 2. «И рече первая: «мне есть имя *Трясовица*. Яко пещ распалает дровами, тако я распалю у человека все члены и кости»... Третья рече: «мне имя есть *Ярустошо*, ложуся у человеке во главе и закладываю уши, и тот человек бывает глух»... Вторая на десять рече: «мне есть имя *Невия* – вся проклятая и старейшая трясовица. Не может человек от меня излечится и лишится жизни» (Заговоры от лихорадки) [28, с. 7].

У дослідженні ці імена проаналізовано лише в тому

випадку, коли вони синтагматично та парадигматично тісно пов'язані з власне назвами хвороби у народній та фаховій терміносистемах.

Досліджувана ЛСГ має великий обсяг і неоднорідна своїм складом. Тому для зручності аналізу в ній здійснено градацію, в основу якої покладено номінаційні особливості народних назв *febris* у російській та українській мовах. У результаті отримано кілька груп, кожна з яких проаналізовано у відповідному підрозділі.

4.1. Табуїстичні та евфемічні назви *febris* у народній медичній лексиці російської мови

Лексеми *лихорадка*, *лихоманка* (пор. укр. *лихоманка*, *лихорадка*, *пропасниця*), що з різним семантичним обсягом вживаються у народній медичній лексиці і фаховій літературі, є табуїстичними назвами.

Лексема *лихорадка* буквально означає «рада лиху» (Фасм., т. II, с. 505; ЕСУМ, т. III, с. 250). Це утворення з двох основ, перша з яких *лихо-* (*lichō*), а другу етимологи визначають як *радий* (*radъ*) (ЕСУМ, т. III, с. 250; ЭССЯ в. 15; с. 94-95) або *радити* (*raditi*) – «творити, вершити» [99, с. 68; 145, с. 217], (КЭС, с. 243) звідки *лихорадка* – «та, що творить зло». Аналізована лексема входить до парадигми російських діалектних слів: *лихорадить* – «сильно мерзнути» (Вят.); *лихорадеть* – «надмірно скупитися; робити що-небудь абияк» (Казан.); *лихорадничать* – «надмірно скупитись» (Самар.), «затівати що-небудь пусте» (Тул.); *лихорадливый* – «злобний, хитрий, недобрий» (Вят.); *лихорадный* – «злобливий, недобррозичливий (Вят.); *лихорад* – «гнійний нарив, короста, пухлина пальців», «міфічна зла істота, що поселяється у кому-небудь і викликає хворобу ногтоїду; лайливе слово» (Вят.) (СРНГ, в. 17, с. 81).

У пам'ятках давньоруською мовою лексема *лихорадка* вживається у значенні «хвороба»: «[Мокрые ветры] приводятъ лихорадки, затухлости, и тѣло обезсилеваетъ, и пропухлины отворяють, болѣние головы» (ХУІ в.) (СлРЯ XI-XVII, в. 8, с. 250).

У сучасній російській мові *лихорадка* є загальноживаним словом. Його значення: 1) «хвороба, що супроводжується жаром і ознобом»; 2) *перен.* «тривожний стан, сильне хвилювання, тривожне збудження, ажіотаж» (Ушак., т. II, с. 74). Воно також є фаховим терміном (значення – «хворобливий стан»): 1. «Их было трое. И все они были больны. Один молодой, бывший пекарь, теперь босяк, жаловался на *лихорадку* ...» (Бунин, с. 174). 2. «Только вот квартира у нас сырая, а у меня по вечерам бывает *лихорадка*...» (Мам.–Сиб., т. XI, с. 76). 3. «Лихорадка является приспособительной реакцией, возникшей и закрепившейся в процессе эволюции организмов» (ПМЭ, с. 560).

У російських говорах аналізована лексема є полісемантом, що означає: 1) «невизначена хвороба» (Калуж.); 2) «хвороба кір» (Перм.); 3) «малярія (болотна лихоманка)» (Ряз.); 4) «худа виснажена людина» (Твер., Пск.); 5) «міфічна зла істота, що поселяється в людині і викликає хворобу лихоманку» (Калуж.); 6) «невизначена рослина» (Арх.); 7) «лайливе слово» (Арх., Тобол., Том., Новосиб.); «лайливе побажання» (Орл., Ворож.); 8) «пожитки, покупки» (Пск.) (СРНГ, в. 17, с. 81).

У спільнокореневих найменуваннях *лихорадочник*, *лихорадочная трава* реалізується зв'язок двох тематичних груп – медичної та ботанічної лексики. Зазначені лексеми номінують декілька десятків видів рослин (*Menyanthes trifoliata*, *Ajuga reptans*, *Artemisia vulgaris*, *Nasturtium officinale*, *Valeriana nitida* та ін.), які, очевидно, застосовувалися в народі як засіб лікування при *febris*: «Лихорадочная трава применяется при лихорадке» (СРНГ, в. 17, с. 82).

Лексема *лихорадка* є й в українській мові, однак, на відміну від російської, в українській вона вживається рідко (у значенні «хворобливий стан») і належить до розмовного стилю (СУМ, т. IV, с. 498): «- Тільки він утік, я, як опечений, вискочив з-під стола... лихорадка так мене і б'є» (Кв. Осн., с. 295).

Зазначена лексема з аналогічною семантикою поширена і в інших слов'янських мовах: блр. діал. *лихоратка*; слц. *lichoradka*; п. (як запозичення з української) *lichoradka*, діал. «малярія» (ЭССЯ, в. 15, с. 94).

Назву *лихоманка* більшість етимологів (Фасм., т. II, 505, ЕСУМ, т. III, с. 249–250; Даль т. II, с. 257–258; ЭССЯ, в. 15, с. 93;

Преобр., т. I, с. 460) пов'язує із значенням «шахрайка, ошуканка» (пор.: п. *lichman* – марнотрат; др. *лихоманъ* – «брехун, шахрай» (СлРЯ XI–XVII, в. 8, с. 250), рос. діал. *лихоман* «чорт, диявол», «неприємна людина», «негідник», «зла людина» (СРНГ, в. 17, с. 79), укр. діал. *лихома* «біда, важке становище» [88, с. 85], рос. діал. *лихоманить* «обманювати, зраджувати» (СРНГ, в. 17, с. 79). Слово утворено з двох основ *лихо* і *манить*. О. М. Афанасьєв, слідом за М. В. Горяєвим (Горяев, т. I, с. 94), основу *манить* пов'язує з російським *мануть* – «колисати, махати» – та чеськ. *tanoutise* – «метатися» [1, с. 335]. О.Потебня допускає, що первісним значенням слова було «та, що задумує лихо» і зіставляє його з грецьк. *διδμενυζ*. Однак М.Фасмер вважає цей погляд непереконливим (Фасм., т. II, с. 505).

Лексема *лихоманка* функціонує і в українській мові, однак в ній це слово є загальноновживаним, СУМ з позначкою «розм.» фіксує його в широкому значенні «хворобливий стан людини, син. *гарячка*»; «інфекційне захворювання, син. *малярія*» (СУМ, т. IV, с. 498). Наприклад: 1. «Яринка сиділа на невисокій скрині з інструментами і дивилась на сонце. Нервова лихоманка струшувала все її тіло» (Собко, с. 126). 2. «Гонсало ще лежав на м'яких подушках, увесь розбитий приступом лихоманки, злий і підозрілий» (Бедзик, с. 38).

У російській мові слово *лихоманка* зустрічається лише в діалектах: «Лихоманка кака-то привязалас': целу неделю ляжу» (ИОС, с. 11–12).

У значенні «хвороба» воно поширене практично у всіх російських говорах (СРНГ, в. 17, с. 79). Як полісемантична одиниця *лихоманка* означає: «лайливе слово», «шахрайка», «обманщик», «зла людина», «бідолаха», «пустуха», «пестливе слово», «про що-небудь пусте, непотрібне, погане» (СРНГ, в. 17, с. 79).

У південноросійських говорах зафіксовано фонетичний варіант *лихманка* (СРНГ, в. 17, с. 76); можливо, він виник під впливом польського *lichman*. Словник української мови П.П.Білецького-Носенка наводить український фонетичний варіант *лихомайка* (Біл.-Нос., с. 210), який «очевидно є результатом деетимологізації слова з видозміною другої частини під впливом *маятися*» (ЕСУМ, т. III, с. 249–250). Цікаво, що в

російській народній медичній лексиці є лексема *маяльниця* – «лихоманка» (Даль, т. II, с. 258). Вона номінує патологічний стан за суб'єктивним відчуттям хворого (від рос. *маяться* – «*томиться, мучиться*» (Ож., с. 295). У «Словаре...» В. І. Даля знаходимо і словотвірний варіант *лихоманчища* (Даль, т. II, с. 257-258), а в «Словаре... языка русских южан» Ф. Піскунова – український варіант *лихоманця*, де звук [ц], очевидно виник у результаті субституції [к] / [ц] під впливом синоніма *трясця*.

З погляду словотворення *лихорадка*, а також синоніми *лихоманка* (*лихомайка, лихоманця, лихоманчища*) є результатом суфіксації (відповідно суф. *-к-*, *-ц-*, *-ищ-*) від дієслівної основи (*лихорадить, лихоманить*), яка в свою чергу складається з двох основ. За аналогічною структурно-семантичною моделлю побудовано російські народні назви *febris лиходейка* (Даль, т. II, с. 257-288) і *злодейка* (СРНГ, в. 11, с. 289):

злодейка	→	[злодей]	→	зло + деять (творити)
лиходейка	→	[лиходей]	→	лихо + деять

У літературній мові слово *злодейка* (жін. до *злодей*) означає: 1) «злочинниця, розбійниця, убивця»; 2) «супротивниця, суперниця»; 3) *заст. літ.* «негативна героїня твору, наділена вадами» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1247–1248). Лексема *лиходейка* у сучасній російській мові має синонімічне значення «підступниця, злочинниця», це слово вважається застарілим і народно-поетичним (Ушак., т. II, с. 74). У сучасній українській мові лексеми *злодійка* і *лиходійка* мають подібне семантичне наповнення: перша позначає 1) «та, що займається злодійством»; 2) «зрадниця, злочинниця» (СУМ, т. III, с. 599–600); друга – «та, що чинить лихо, здатна чинити лихо» (СУМ, т. IV, с. 497). Вживання зазначених одиниць на позначення *febris* в українській мові не виявлено. Від основи *лих-о* з допомогою суф. – *ачк-* утворено ще одну російську народну назву *лихачка* (Даль, т. II, с. 257–288) (пор. укр.-рос. *болячка*, укр. – *чухачка*). Цілком можливо, що слово з'явилося у результаті контамінації синонімів *лихорадка* і *горячка*.

Ще одним синонімом до зазначених назв є українська лексема *пропасниця*, яка в літературній мові означає

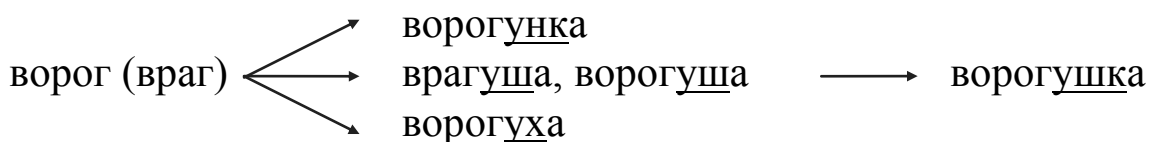
«хворобливий стан та малярія» (СУМ, т. III, с. 251): «Очі його блищали, як у людини, яку мучить пропасниця» (Тютюн., с. 320).

У народній медичній лексиці *пропасниця* (як синонім *febris*) – універсальна назва різних хвороб: «Добрідень, пропасниці. Есть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім» [136, с. 118], (Гр., т. III, с. 475).

Утворилась лексема від дієслова *пропадати* у значенні «гинути від нещасного випадку, вмирати від хвороби» (СУМ, т. VII, с. 248). Синонімічна назва – *напасниця* (РУМС, с. 66), – очевидно походить від іменника *напасниця* – «та, що нападає на кого-небудь» (СУМ, т. V, с. 139), тим більше, що в українських діалектах остання назва теж уживається у значенні «лихоманка» [85, с. 7]. У північноросійських говорах *напасниця* (від *напасный*) означає «наклеп» (СРНГ, в. 12, с. 96). Спільним словотвірним формантом для всіх віддієслівних найменувань (*пропасниця, напасниця, напасниця*) є суфікс *-ниця* – зі значенням особи жіночої статі (пор. *робітниця, учасниця, бублейниця*). З його допомогою у назвах реалізуються народні уявлення про *febris* як про живу істоту (дівчину, жінку, стару бабу). Номінаційна особливість лексем полягає у тому, що ці табуїстичні найменування презентують недугу як агресивну істоту, що несе загибель.

Наступна група російських лексем теж містить у своїй семантичній структурі сему «зло», яка споріднює ці назви з попередніми. Низку утворюють найменування *ворогунка, ворогуха, ворогуша, ворогушка, врагуша*.

Ці назви утворено від спільної основи *ворог (враг)* за моделлю відіменної суфіксації:

Аналізовані народні назви ілюструють тісний ряд співвідносних суфіксів, характерних у російській мові для творення пейоративних та демінутивних форм. Порівняймо:

Ванюха – Ванюша – Ванюшка

ворогуха – ворогуша (врагуша) – ворогушка.

При цьому просторічний суфікс *-ух-* тут не випадковий,

оскільки він є характерним для утворення народних назв хвороб: *желтуха, краснуха, золотуха*.

Лексеми *ворогунка, ворогушка* – однозначні назви, що функціонують у північноросійських говорах (СРНГ, в. 5, с. 108, с. 109). Там само зустрічається і лексема *ворогуха*: «[ворогуха]... Это одна из сорока сестер Иродовых, посланных на муку человеку в виде белого ночного мотылька, который, садясь сонному на губы, приносит лихорадку» (СРНГ, в. 5, с. 108). Зазначена номінативна одиниця вживається також на позначення виснажливої хвороби взагалі, а також хворої, хирлявої людини (СРНГ, там само). Омонім *ворогуха* означає «лиходійка, злочинниця» (пор. рос. *лиходейка, лихоманка* у значенні «febris»).

Лексема *ворогуша* на позначення хворобливого стану зафіксована в писемних пам'ятках з ХУІІ ст. : «Какъ послышишь внутри негасимое горячество или нѣкую студеность во всехъ удесѣхъ подобно *ворогушѣ*» (1672 р.) (СлРЯ ХІ-ХVІІ, в. 3, с. 32). У цей період вона вживається і в значенні «ворог, недруг» (СлРЯ ХІ-ХVІІ, там само). Останнє зафіксовано і в пам'ятках ХVІІІ ст. : «В чужую часть не врагушей пасть» (СлРЯ ХVІІІ, в. 4, с. 71).

У сучасній російській мові *ворогуша* не вживається, однак як діалектна назва зустрічається у північних та південних говорах, де виступає полісемантом і означає:

1) «febris – «Его *ворогуша* подхватила, весь колотится, трясется» (Калуж., Тул.). «Трясун тебя затряси, *ворогуша* тебя схвати» (Ворон). «Больной ен, очень *ворогуша* треплет, ходит желтый, худой» (Брян., Смол., Пск., Новг., Арх., Перм.);

2) «пухир за ухом» (Волог.);

3) «білий метелик, що викликає лихоманку, якщо його з'їсти» (Ворон., Калуж.);

4) «стара жінка з головою, що трясеться від старості» (Калуж.) (СРНГ, в. 5, с. 108).

«Энциклопедический словарь» Брокгауза і Ефрона наводить слово *ворогуша* з позначкою «застар.» у значенні «ворожка, злочинниця, зловмисниця», відмічаючи його діалектне вживання на позначення лихоманки (Брок.- Эфр., т. 13, с. 204).

«Словарь русских народных говоров» фіксує кілька омонімів до аналізованого слова, один з яких – полісемант, що має такі

значення: 1) *лайл.* «ворог, злочинниця»; 2) «ворожка, чаклунка»; 3) «груба жінка, невігласка»; 4) «скупа жінка»; 5) «неповоротка людина» (СРНГ, в. 5, с. 108–109). Як бачимо, у цьому лексикографічному виданні, на відміну від історичного словника, значення «ворог» і «хвороба» розглядаються як не зв'язані між собою. Однак досить очевидно, що в структурі більшості омонімічних значень є спільна конотативна сема, що виражає негативне ставлення до позначуваного денотата.

Лексема *вразуша* (від стл. *враг*) є фонетичним варіантом слова *ворогуша*: «Привязалась ажно ко мне *вразуша*, ничем уж и не отмашешься, чем уж не пытался, да ничто не берет. ..» (СРНГ, в. 5, с. 183).

Це найменування, як і його повноголосний варіант, відзначається уже в XVII ст. у значенні «febris»: «И онъ молвиль, как есть сквозь зубы: знаешь де, что *вразуша* трясеть» (1652) (СлРЯ XVI-XVII, в. 3, с. 94).

Інших значень слова у цей період не зафіксовано, хоча в писемних пам'ятках XVIII ст. *вразуша* виступає із семантичним наповненням «ворог» (тут значення «хворобливий стан» – відсутнє). Словник відмічає скорочення вживаності цього слова (СлРЯ XVIII, в. 4., с. 121). У сучасній російській мові воно не вживається.

Ще одна низка українських та російських табуїстичних назв на позначення febris має спільну системну ознаку, яка полягає в тому, що всі номінативні одиниці містять у своїй структурі конотацію негативності. До них належать *дрянища*, *дрянища*, *злыдарка*, *коёмка*, *каёмка* (пор. укр. *поганка*, *мохля*).

Лексеми *дрянища*, *дрянища* походять від *дрянной* (яке, у свою чергу, походить від *дрянь*) у значенні «поганий, кепський, ні до чого не придатний» (ССРЛЯ, т. III, с. 1141). Характерно, що в російській народній медичній лексиці іменник *дрянь* означає «гній, гнійні виділення» (СРНГ, в. 8, с. 229). Таким чином, у зазначених назвах хвороби актуалізується сема 'лишній, непотрібний, поганий'.

Назва *злыдарка*, яку СРНГ услід за В. І. Далем наводить без вказівки місця (СРНГ, в. 11, с. 253), дериваційно пов'язана із спільнокореневим *злыдарь* – «зла, недобррозичлива людина» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1265); *злыдень* – «зла, єхидна людина»;

пройдисвіт, шахрай» (там само); *злыдня* – жін. до *злыдень* (там само). Твірною основою для них є іменник *Pluralia tantum злыдни*, який виник у результаті зрощення словосполучення *злые дни* (ЭСРЯ, т. II, в. 3, с. 98). Лексема відома в усіх східнослов'янських мовах: укр. *злидні*, блр. *злыдні* (СУМ, т. III, с. 591; ТСБМ, т. II, с. 484), де майже збігається з поглядом семантики: «тяжке становище як наслідок надзвичайної бідності» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1265); «матеріальні нестатки» (СУМ, т. III, с. 591); «лихо, біда» (ТСБМ, т. II, с. 484). Стилїстична приналежність слова неоднакова: у російській мові зазначене найменування і його деривати розглядаються як діалектні (ССРЛЯ, т. IV, с. 1265), у білоруській *злыдні*, *злыдень* вважаються розмовними (ТСБМ, т. II, с. 484); в українській слова *злидні*, *злидар*, *злидарка* є літературними (СУМ, т. III, с. 591). Російське *злыдни* має ширшу семантику – воно позначає також «підступні наміри», «мізерну кількість чого-небудь» (ССРЛЯ, т. II, с. 484). Порівняння значень російських та українських форм чоловічого роду свідчить, що в українській мові за цим іменником закріпилось основне значення – «бідняк». У російській мові лексема набула іншого змісту, очевидно, внаслідок актуалізації домінантної семи 'зло'. Звідси й форма жіночого роду *злыдарка* як табуїстичне позначення *febris* (пор. *лихоманка*). Напевно, використання зазначеної назви як найменування хворобливого стану зумовлено й народними повір'ями, згідно з якими злидні – це голодні істоти, що нападають на людей, приносять у дім біду та нестатки (звідси вислови укр. «бодай вас злидні обсіли», «годувати злидні», блр. «як увалаяцца злыдні, то не на тры дні»). Можливо, в народній свідомості злидні як істоти і лихоманка, уособлена в образі людини (дочки Ірода), злилися і стали підґрунтям для виникнення медичної назви.

Українською семантичною паралеллю до російських *дранница*, *дранница* можна вважати діалектну назву *поганка*.

Українське *поганка* (Гр., т. III, с. 230; Жел., т. II, с. 672; СУМ, т. IV, с. 703; РУМС, с. 66) походить від прикметника *поганий*. Слід зазначити, що в літературній мові є словосполучна назва *погана хвороба* – «венеричне захворювання» (СУМ, т. VI, с. 701). Це теж табуїстичне найменування (пор. рос. *дурная болезнь* (ССРЛЯ, т. III, с. 1169); *дурная боль*, *скорбь* (СРНГ, в. 8,

с. 270) у тому самому значенні). Не виключено, що лексема *поганка* («febris») також утворилась із цього словосполучення шляхом універбації (семантичної конденсації), тим більше, що в південноросійських діалектах *дурная болезнь* вживається на позначення гарячки (СРНГ, в. 8, с. 270). У назві якнайяскравіше виявляється негативна оцінка позначуваного явища: «Старшина доповів їй, що всі приписи медицини виконано, він сподівається, що до початку наступу *поганка* щезне і старший лейтенант зможе повести в бій людей» (Яновськ., с. 10).

У літературній мові ця лексема є полісемантом і, крім лихоманки, позначає: 1) «жін. від *поганець* (той, що викликає огиду, відразу)»; 2) «нехристиянка»; 3) «негарна, некрасива дівчина або жінка»; 4) «народна назва неїстівних грибів»; 5) «річ, предмет, що викликає незадоволення» (СУМ, т. VI, с. 703). Словники Б. Грінченка та Є. Желехівського фіксують ще одне її значення – «змія» (Гр., т. III, с. 230; Жел., т. II, с. 672). Останнє у північноросійських говорах презентовано спільнокореневими лексемами *поганик*, *поганица* (Даль, т. III, с. 153). У російській літературній мові лексема *поганка* за семантикою частково збігається з українською (у значеннях 1, 2, 4), крім того, вона позначає «водоплаваючу птицю з породи качок, м'ясо якої має неприємний присмак» (ССРЛЯ, т. X, с. 158). У значенні «febris» вживання аналізованої одиниці не виявлено.

Російські назви *коемка*, *каемка* (північні говори) В. І. Даль виводить з прикметника *окоёмный*, пояснюючи його так: «...негідник, ледар, нероба, шахрай, ошуканець» (Даль, т. II, с. 75). У північних говорах функціонують і спільнокореневі іменники *окаем* (ч. р.), *окоем* (с. р.), *окоема* (спільн. р.) з подібною семантикою «ледар, шахрай, неслух, заздрісник, дурень» (СРНГ, в. 23, с. 106, с. 133). Отже, зазначені найменування презентують лихоманку як істоту – носія цілої низки негативних людських рис, вад. До табуїстичних назв *febris* з негативною конотацією можна віднести й українське діалектне *мохля* (прикарпатські говори), оскільки у гуцулів *мохля* у переносному значенні – це неохайна, погана жінка [17, с. 13].

Серед табуїстичних позначень хворобливого стану є найменування, що відображають народне уявлення про лихоманку як результат дії злого духа – нечистої сили.

У російській мові подібне семантичне наповнення має лексема *кикимора*, яка в народних говорах вживається на позначення *febris* (СРНГ, в. 13, с. 205). Як загальноновживана номінативна одиниця *кикимора* – «міфічна істота, нечиста сила у жіночому образі» (Ож., с. 235). У просторіччі та діалектах це слово – полісемант і налічує всього дванадцять значень: 1) *прост.* «людина недолуга, смішна на вигляд»; 2) «примара, відлюдькувата, неприємна людина» (Ушак., т. I, с. 1353); 3) «про людину, що весь час сидить за роботою, особливо за прядінням (докірливо)»; 4) «про тиху, скромну, трудолюбиву людину»; 5) «про неспокійну, непоступливу, сварливу людину»; 6) «про непосидющу, моторну людину»; 7) «про хитру, настирливу людину непоказної зовнішності»; 8) «про худорляву людину»; 9) «опудало»; 10) «домовик, який бавиться ночами з прядивом, веретенем»; 11) «лісова потвора – лісовичка»; 12) «кажан» (СРНГ, в. 13, с. 205). Привертає увагу той факт, що серед діалектно-просторічних значень домінують метафоричні, які являють собою характеристику людини за певними, переважно негативними рисами. Можливо, саме з одного із них розвинулось значення – «*febris*» – подібно до назв *окоема* та *мохля*. В українській мові лексемі *кикимора* частково відповідає лексема *черкеть* [54, с. 739]. Можна припустити, що вона споріднена з дієсловом розмовного характеру *черкати*, тобто чортихатися (СУМ, т. XI, с. 309), тоді *черкеть* – хвороба, накликана частим згадуванням чорта.

Російську діалектну назву *колелая* (південні говори) теж можна вважати табуїстичною. Це субстантивований віддієслівний прикметник, який уживається у значенні «внутрішній озноб, лихоманка»: «Что это *колелая* тебя берет?» (СРНГ, в. 14, с. 123).

Очевидно, назву утворено від дієслова *околеть* – «те саме, що здохнути (про тварин)» (Уш., т. II, с. 787). Вона підкреслює небезпечний характер хвороби.

4.1.2. Особливу підгрупу народних назв *febris* складають найменування, які, на противагу аналізованим вище лексемам, містять позитивну конотацію. Наявність таких назв детермінована світоглядним чинником – народним уявленням про сутність хвороб і засоби їх лікування. Оскільки народ вірив у

те, що хвороба є результатом проникнення в організм духа, то й засіб лікування природно повинен був полягати у видаленні цього духа тим чи іншим способом. До таких способів належали залякування духа, передача його якому-небудь організмові – рослині, тварині чи людині. Особливим способом боротьби з недугою було задобрювання: духа намагалися виманити з хворого пригощанням та подарунками (наприклад, у Росії хворого обсипали ячмінною крупою і примовляли: «Вот и тебе, кумаха!»). Задобрювання відтворилось у назвах, які давали febris. Евфемічні найменування часто являли собою назви родинності. Прикладом такої назви у російській та українській мовах є лексема *кума* (СРНГ, в. 16, с. 78; Явор., т. I, с. 404): «Чтобы не рассердить лихорадку, ее называют «тіткою, добрухою, *кумою*» (СХИФО, с. 230).

У російських діалектах, переважно північних, широко представлені похідні від цього слова: *кумушка, кумаха, (кумаха), кумоха, кумуха, кумух, кумошище*. У їх творенні беруть участь демінутивні суфікси *-ушк-*, *-ах-*, *-ох-* та пейоративні *-ищ-* (*e*); *-ух-*. Наприклад: 1. «На двенадцать-то манеров берет *кумушка* людей» (СРНГ, в. 16, с. 87). 2. «Еще свахе-то страннице. Да ей еще подговорщице – *кумаха* бы замучила На печи под шубою (СРНГ, в. 16, с. 80). 3. «Ишь, его *кумоха* трясет» (СРНГ, в. 16, с. 85).

Лексема *кумушка* у складі словосполучень диференціює форми febris: *кумушка каждогоденна* – «щоденна лихоманка»; *кумушка поденна* – «переміжна лихоманка»; *кумушка на сердце* – «лихоманка, що супроводжується болями в серці» (СРНГ, в. 16, с. 87). Лексема *кумоха (кумоха)* – полісемант і означає: 1) «нарив, що супроводжується гарячкою»; 2) «висипка, болячки на губах»; 3) «про біду, лихо»; 4) «про щось приховане, невідоме»; 5) лайливо: «чорт, лихо» (СРНГ, в. 16, с. 85). У російських діалектах функціонують і фонетичні варіанти зазначеної назви. Вони є результатом субституції кореневих голосних: *камаха* (Рязан.) (СРНГ, в. 13, с. 15) – [y] / [a] – заміна звуків відбулася під впливом південних говорів; *комошиха, комошище* (Казан.) (СРНГ, в. 14, с. 237) – [y] / [o] – демінутивна та пейоративна форми з'явилися в результаті впливу північних окаючих говорів. Лексеми *комуха (комуха)* – наслідок контамінації кореневих

голосних [y] / [o]. Варіант *комуха* вживається і як родова назва, тобто вона позначає нездужання, хворобу взагалі: «Кака-то *комуха* задавила ее там» (СРНГ, в. 14, с. 239). Подібне вживання викликане актуалізацією родової семи 'хвороба' при невизначеності поняття, що характерне для народної медичної лексики в цілому.

За фонетичним складом до слова *кумаха* наближаються лексеми *кулоха* (північні говори) (СРНГ, в. 16, с. 70) і *кулюха* (*кулюха*) (південні говори): «Век мне не забыть *кулюхи*» (СРНГ, в. 16, с. 76). Очевидно, вони теж детерміновані послідовними субституційними трансформаціями, які відбувалися таким чином: *кумаха* → *кулоха* ([м] / [л], [а] / [о]) → *кулюха* (*кулюха*) ([о] / [‘у]). Крім того, лексема *кулюха* вживається у значенні «неохайна дівчина, жінка» (СРНГ, в. 16, с. 77), подібно до українського *мохля*.

Серед похідних лексеми *кума* спостерігаються такі морфологічні особливості: на відміну від більшості найменувань лихоманки, які вживаються у формі жіночого роду, іменник *кумошище* має форму середнього, а *кумух* – чоловічого роду:

«И избавь его от щепоты, от ломоты, от двенадцати болей и двенадцати *кумухов-трясуницы*» (СРНГ, в. 16, с. 87).

Від іменника *кумоха* утворилось дієслово *кумошить*, яке позначає дію хворобливого стану і є синонімом до *лихорадить*: «Его *кумоха* кумошит» (СРНГ, в. 16, с. 86).

В українській мові варіативних назв від *кума* для позначення *febris* не виявлено, хоча «Словник української мови» Д.І.Яворницького фіксує лексему *кумаха* у значенні «кума» (Явор., т. I, с. 405).

У російській мові «*febris*» презентовано ще однією назвою родинності: *тётка* (Даль, т. II, с. 258) (пор. укр. *тітка* (РУМС, с. 66). Її варіантом є *тетухна* (Даль т. I, с. 512) (укр. *цьоця* [12, с. 28], *тетюха* (Гр., т. IV, с. 359; Жел., т. II, с. 61; Біл.-Нос., с. 351); *тьотуха* (Ефим., с. 12): 1. «Во ім'я Отца, Сина і Святого Духа, щоб покинула мене *тьотуха!*» (Ефим., 12). 2. «Най ты бере зла *тетюха*, таки будеш коротюха» (Гр., т. IV, с. 259).

У літературній мові *тетка* (укр. *тітка*) – це «сестра батька або матері по відношенню до племінників», а також розмовно-просторічне – «доросла жінка взагалі» (ССРЛЯ, т. 15, с. 405–406;

СУМ, т. X, с. 150). Українське *цьоця* – це фонетичний варіант, який зі значенням «тітка» функціонує у західних, зокрема бойківських, говірках (Онишк., т. II, с. 361). Лексема *тетюха* функціонує і в російській мові: у південних говорах вона вживається у тому самому значенні родинності (Даль, т. IV, с. 404), крім того, *тетюха*, *тетеха* у російському просторіччі – «огрядна, неповоротка, груба жінка, дівчина» (Даль, т. IV, с. 403; ССРЛЯ, т. 15, с. 403). А от лексема *тетухна* має лише значення «febris» (Даль, т. I, с. 512). У своєму словнику В. І. Даль фіксує ще одну лексему – *китюха* («febris») – і виводить її (щоправда, під знаком питання) від того самого *тетка* (*тетюха*) (Даль, т. II, с. 258). За звуковим складом до назви *китюха* наближається синонім *дитюха* (півден. гов.) (СРНГ, в. 8, с. 68). Можливо, це та сама лексема, у якій *д* слід уважати альтернативним субституттом базового *к*. Однак не виключено, що *дитюха* походить від іменника *дитя*, оскільки це не суперечить номінаційній тенденції аналізованої ЛСГ – позначення febris родинними назвами. Ще однією версією походження цього слова може бути його спорідненість з евфемізмом *дитка* «чорт, привид» (СРНГ, в. 8, с. 68; Фасм., т. IV, с. 516), утвореного з *дедко* (*дѣдко*) від *дед* (Фасм., т. IV, с. 516), тим більше, що в українській мові існує назва лихоманки *діда* [54, с. 739], а в українських діалектах (бойківських говірках) *дідо* означає «батько батька або матері», а *дідко* – «чорт» (Онишк., т. I, с. 219) (пор. загальномовне українське *дідько* – «біс» (СУМ, т. II, с. 300). Якщо взяти до уваги останню етимологічну версію, то можна стверджувати, що лексеми рос. *дитюха*, укр. *діда* позначають хворобу як дію темної сили (пор. *кикимора*, *черкеть*). *Дідо* можна також розглядати і як назву, що входить до родинних найменувань febris. Крім того, можна припустити, що аналізована лексема пов'язана з діалектним *дідо* – «деталь верстата» (Онишк., т. I, с. 219). У такому разі позначення недуги з погляду номінації є аналогом до назви *веретенниця* (півд.) (Даль, т. II, с. 258), яка презентує лихоманку, що, за народними уявленнями, буває у пряді від падіння веретена. Можливо, *діда* – теж позначення за причиною хвороби, пов'язаною з роботою на ткацькому верстаті. Лексему *тетухна* логічно доповнює *дядюхна* (СРНГ, в. 6, с. 306), яка функціонує у південних російських говорах. Вона походить

від назви родинності *дядя* – «брат батька або матері» (ССРЛЯ, т. III, с. 1216). Твірна основа є результатом асиміляції *дъдА* з *дъдъ* (Фасм., т. I, с. 561).

Продовжують низку російських евфемічних найменувань febris спільнокореневі *матуха, матухна, мачиха*. Слово *матуха* поширене на всій території Росії, однак більшість його значень належить до північних говорів (СРНГ, в. 18, с. 38–39). Семантичний спектр лексеми надзвичайно широкий, однак більшість значень стосується живих істот жіночої статі: 1) «мати»; 2) «самка, що має потомство»; 3) «ведмедиця, що має ведмежат»; 4) «корова»; 5) «лосиха»; 6) «стара кобила»; 7) «вівця»; 8) «дика качка»; 9) «бджолина матка»; 10) «квочка»; 11) «земля»; 12) «сапка»; 13) «частина невода» (СРНГ, в. 18, с. 38–39). *Мачиха* (Даль, т. II, с. 258) як позначення хвороби, не лише виконує роль евфемізма, а й акцентує негативне ставлення до денотата. Слово утворилось від основи *мать* за допомогою зневажливого суфікса *-ха-* (Фасм., т. II, с. 586). З погляду деривації низка евфемічних найменувань febris за термінами родинності утворює одну модель: усі найменування – це результат послідовної відіменної суфіксації:

тетухна ← *тетуха* ← *тётя (тета)*
дядюхна ← *дядюха («дядя»)* (СРНГ, в. 8, с. 306) ← *дядя*
матухна ← *матуха* ← *мать*

Така словотвірна модель досить поширена серед діалектних назв родинності: пор. *дитюха* «дитина»; *матухна* «батько» (Даль, т. I, с. 437).

До термінів родинності, які номінують зазначений хворобливий стан, належить і українське *ладо* (Іван., с. 739). Назва походить від псл. **lada* – «коханий, кохана; дружина, чоловік» (ЕСУМ, т. III, с. 180). У сучасній українській мові це слово, що вживається у трьох родових формах, означає пестливу форму чоловіка, дружини, дитини» (СУМ, т. IV, с. 435).

Як евфемізм на позначення febris у російській мові використовують загальноживані слова *подруга, соседка* (Даль, т. II, с. 258). Подібно до попередніх назв, це іменники, які мають форму жіночого роду і номінують осіб жіночої статі, що являє

собою ще одну ілюстрацію народного світосприйняття східних слов'ян, які вбачали у хворобливих проявах дію міфічної істоти у жіночому образі.

До групи задобрювальних назв входять лексеми *добрава*, *добруха* (від *добрий* – суф.-*ав-*, *-ух-*) (пор. укр. *добруха*): 1. «Чтобы не гневать Иродовой сестрицы, называют ее так [*добрава*] те, которым кажется мало честить ее дедюхой, кумахой (кумой), теткой, соседкой и пр.» (СРНГ, в. 8, с. 75). 2. «—Чем она у тебя больна?» – Да чем, батюшка, не вам будь сказано, *добруха* замучила» (СРНГ, в. 8, с. 80). 3. «Чтобы не рассердить лихорадку, ее называют титкою, *добрухою*, кумою» (Явор., т. I, с. 193).

Евфемічні назви хвороб утворені від псл. основи **dobgъ* – «відповідний, підходящий, корисний» (ЕСУМ, т. II, с. 98), вони відомі і в інших слов'янських мовах: болг. діал. *добра* – «хвороба» (там само); схв. діал. *добриња* – «напасть, хвороба» (первинне значення слова – «добра якість», «талан», «хороша людина»); схв. *добрац* (*добрца*) – «кір, висипка»; слн. *dobrci* – «кір» (ЭССЯ, в. 5, с. 46–47). Цікаво, що у сербохорватській та чеській мовах *Добрава* (ж. р.), *Добрав* (ч. р.) та *Dobrava* (ж. р.) – це антропоніми, а *Добрава* – ще й гідронім, назва ріки у Сербії (ЭССЯ, в. 5, с. 40).

Російський евфемізм *гостья* (*госья*) у народній медичній лексиці має два значення: перше – «febris»: 1. «Хозяин у меня чем-то не может. – Да чем он не может. Да только не *госья* схватила, то в озноб хватает, то в жар, да трясти начинает» (СРНГ, в. 7, с. 97); друге – «віспа»: 2. «Гостья идет, гостыща Ивановна, значит ходит оспа» (СРНГ, в. 7, с. 97). М.Фасмер фіксує цю назву як табуїстичну у значенні «тиф» (Фасм., т. I, с. 448).

Субстантивований прикметник *легкая* (Даль, т. II, с. 258) як евфемізм не лише пом'якшує позначення *febris*, а й виконує роль конденсованого замовляння: сама назва призначена попередити важку хворобу або пом'якшити її протікання. Подібне найменування *febris* знаходимо в українському замовлянні від *трясовиці*: «...Ми царя Ірода дочечки – ...ідем людей мучить... іменем звать нас: перва огненная, друга то же, третя *легчае*»...(Ефим., с. 11).

Характерно те, що у замовлянні сама назва *трясовиця* не згадується.

Серед позначень хворобливого стану є кілька номінативних одиниць, утворених шляхом метонімізації власних назв. До них належать *Марья Иродовна* та *кондрашка*. *Марья Иродовна* – назва істоти (дочки царя Ірода), що уособлює хворобу. Лексема *кондрашка* (у формі ч. р.) фіксується в російській мові як загальноживане слово у значенні «апоплексичний удар, параліч, раптова смерть» (ССРЛЯ, т. V, с. 1282–1285; Уш., т. I, с. 1435). Це власноросійська назва, яка вживається, як правило, у складі висловів *кондрашка хватил (стукнул, пришиб і под.)*. Д.Н.Ушаков у своєму словнику фіксує його з позначкою «просторічне, фамільярне» (Ушак., т. I, с. 1435), а С. І. Ожегов – «розмовне» (Ож., с. 249). У північноросійських говорах це слово має форму жіночого роду і означає не лише втрату свідомості (непритомність), а й лихоманку (*febris*) (СРНГ, в. 14, с. 248). Етимологи (Фасм., т. II, с. 310; ЭСРЯ, т. III, в. 8, с. 258) припускають, що лексема *кондрашка* є табуїстичною назвою і походить від власного *Кондрашка*, оскільки відома в тому самому значенні і в іншій формі: *Кондратий, Кондратий Іваныч*. Зауважимо, що в північних говорах *кондрат* означає «товариш»: «Буде брат, буде сват, Буде Мишенька кондрат» (СРНГ, в. 14, с. 247). Звідси *кондрашка* («товариш») органічно вписується в низку таких назв *febris*, як *подруга, соседка* і т. ін. Припускають, що «використання імені *Кондрат* пов'язане з Кондратієм Булавіним, який у 1706 р. раптовим ударом знищив повністю весь загін князя Долгорукого» (ЭСРЯ, т. III, в. 8, с. 258; Ушак., т. I, с. 1435).

Особливе місце займає російська назва *безыменная* (Даль, т. II, с. 258), утворена суфіксальним способом (суф. *-н-*) від *без имени*. Можливо, це теж своєрідне табуїстичне найменування, у якому заперечення «імені» хвороби призначене захистити від неї хворого.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що всі розглянуті табуїстичні назви *febris* у народній медичній лексиці російської та української мов за особливостями семантики (з урахуванням конотації) розділяються на дві групи. До першої входять найменування хворобливого стану, що містять у своїй структурі сему 'зло', а також загальну конотацію негативності. До

другої групи належать евфемічні назви, які, навпаки, відрізняються семантикою позитивності. Частину їх складають терміни родинності. Контрастивність зазначених груп ілюструють антонімічні пари, що їх утворюють російські та українські назви febris: рос. - укр. *добруха* – рос. *дрянища, злодейка, лиходейка*; укр. *поганка*; рос. *легкая* – рос. *колелая*.

4.2.Симптоматичні назви febris у народній медичній лексиці російської мови

Позначення хвороб та хворобливих станів за їх зовнішніми проявами та суб'єктивними відчуттями – характерна риса народної медичної лексики в цілому. Не є винятком у цьому і назви febris. Емпіричний досвід народу, його спостереження над протіканням хвороби знаходять яскраве відображення у найменуваннях зазначеного стану. Назви febris передають різноманітні суб'єктивні відчуття хворого під час підвищення температури, фіксують окремі характерні прояви патологічного стану, а також номінують орган чи систему органів, уражених недугою. З урахуванням цих семантичних особливостей проаналізовані нижче найменування febris розділено на кілька підгруп.

4.2.1. Першу підгрупу складають лексеми, вмотивовані суб'єктивними відчуттями хворого. При цьому назви презентують ці відчуття як результат дії істоти-лихоманки. Звідси і дериваційна особливість: більшість номінативних одиниць утворено від дієслів шляхом суфіксації. Так, для лексем *трясавица, трясовица, трясеница, трясунья, трясучка, трясуха, трясца, тряся, тресся, трясь, трясье* (Даль, т. II, с. 258; т. IV, с. 439) твірною основою є дієслово *трясти*. Воно має декілька значень: 1) «швидко і рвучко рухати, штовхати, хитати вгору й униз, з боку на бік, вперед і назад»; 2) «викликати стан дрижання»; 3) «коливати помахами»; 4) «розмахувати чим-небудь, струшувати, примушувати що-небудь висипатись»; 5) «везти з трясінням, піддавати трясінню» б) «ворушити сіно для просушування»), серед яких одне безпосередньо пов'язане з хворобливим станом – «викликати тремтіння, дрож (про холод,

хворобу); «про стан лихоманки, озноб» (ССРЛЯ, т. 15, с. 1078–1082; Ож., с. 707). Оскільки зазначена твірна основа походить від псл. *tresti (Фасм. т. IV, с. 113), подібні назви febris зустрічаються і в інших слов'янських мовах: укр. *трясовиця* (*трясавиця*) (Гр., т. IV, с. 292), *трисавиця* [12, с. 28], *трясця* (*трястя*) (Гр., там само), *трясучка* (СУМ, т. X, с. 307), *трясуха* (Жел., т. III, с. 990); блр. прост. *трасца*, діал. *трасуха*, розм. *трасучка* (ТСБМ, т. 5, с. 514); чеськ. *tresavka*, діал. *trasavka* (БРЧС, т. 5, с. 147, с. 148); слн. діал. *triaska* (БРСС, т. V, с. 134); болг. *треска* (РБолгС, с. 334).

Лексеми *трясавиця*, *трясця* зустрічаються вже в давньоруській мові: 1. «Да побьет ГД трясею и огнемъ» (XV ст.) (Срезн., т. III, с. 1030). 2. «Огнем боляще и *трясавицею*» (XIV) (Срезн., т. III, с. 1029).

Ці самі назви зафіксовано і в текстах староукраїнською мовою, напр., у травнику XVI ст.: 1. «Та(к)же кого *трасавицѣ* дрѣжи(т) възми д. коренѣ припоу(т)никова и чѣтыри ложки воды, и чѣтыри оужицѣ вина, то вѣсе вѣкоупѣ сто(л)ци и змѣшавши выпій здоровѣ бѣде(т)» [89, с. 51]; 2. «Тако(ж) кого *тра(с)цѣ* дневнаѣ дрѣжи(т). възми бѣквицѣ ло(ж)кѣ, а двѣ ложки припоу(т)ника...» [89, с. 53].

У сучасній українській мові лексеми *трясовиця*, *трясавиця* вважаються діалектними, вони поширені у замовляннях [136, с. 120]; (Єфим., с. 10–11). Наприклад: «Ішов Св. Аврам, зострів він 77 *трясовиць*» (Єфим., с. 10–11).

Зазначені номінативні одиниці мають ще одне значення – «те саме, що трясовина» (СУМ, т. X, с. 305). У сучасній російській мові *трясавиця* є застарілим і діалектним словом (ССРЛЯ, т. 15, с. 1074), яке також функціонує у замовляннях: «Мне есть имя *Трясовица*. Яко пещ распалает дрoвaми, тако я распалаяю у человека все жилы и кости» [26, с. 7].

Трасця у російській мові належить до просторічної лексики, де має одне значення – «febris» (ССРЛЯ, т. 15, с. 1086). В українській – *трясця* позначає хворобливий стан, крім того, вживається як лайливе слово («бий його *трясця*»; «хай йому *трясця*»), а також у значенні «нічого» (СУМ, т. X, с. 307).

Зівставлення всіх зазначених російських та українських лексем з погляду деривації показує, що збіг та диференціація назв у двох

мовах відбувається на рівні словотвірних формантів. Так, назви рос. *трясовица* / укр. *трясовиця* (та їхні варіанти) містять спільний суфікс *-овиц-*, який, очевидно, утворився із прикметникового *-ов-* та демінутивного *-иц-* іменників жіночого роду (пор. *косовица*). Цей самий *-иц-* міститься і в російській лексемі *трясеница* (*трясти* – *трясение* – *трясеница*). Рос. *трясуха* / укр. *трясуха* утворено за допомогою непродуктивного суфікса *-ух-*, типового для назв febris і взагалі народних найменувань хвороб (пор: *добруха*, *тетюха*, *краснуха*). Лексема *трясучка* являє собою конденсовану назву; вона збігається з позначенням епілепсії, оскільки обидва найменування ґрунтуються на спільному номінаційному принципі – позначенні за ідентичною симптоматикою. У назвах *трясця*, *тряся*, *тресся* та укр. *тряся*, *трястя* словотвірний формант *-ц-* (*-с'*-, *-т'*-) є суфіксом суб'єктивної оцінки, він уживається рідко і надає іменникам жіночого роду на позначення осіб відтінку пестливості (укр. *кума* – *кумця*). Однак, у складі найменувань febris цей суфікс набуває полярного значення – зневажливості, лайливості: «Енеєві так, як болячці Або лихий осінній *трясці*, Годила пані всякий день» (Котл., т. I, с. 78).

У російській лексемі *трясье* суфікс *-ї-* має значення збірності, а у *трясунья* (від *трясун*) – значення іменника жіночого роду. Іменник *трясь* утворився безафіксним способом, а *трясовица* – за допомогою малопродуктивного аугментативно-пейоративного суфіксу *-иц-*.

Способом віддієслівної суфіксації утворено й такі назви:

трепать – *трепуха*

колотить – *колотун*, *колотуха*

пор. укр. *тріпати* – *тріпанка*, а також *трусити* – *трусиниця*.

Номінативну особливість лексем першої підгрупи визначає спільна сема 'рухати' (*трясти*, *трусити*, *тріпати*, *колотити*). Вона передає характер дії хвороби на людину. При цьому зіставлення російських та українських твірних основ свідчить, що вони являють собою складний внутрішньо-міжмовний синонімічний ряд:

рос. *трясти* – *колотить* – *трепать*

укр. *трусити* – *тріпати*

синоніми

Цікаво відзначити, що російська лексема *колотуха* (північнорос. говори) вживається як самостійно, так і в складі аналітичного найменування: «Помяни, Господи, царя Давида ... и царя Ирода, и дочь его трясуху, и жену *колотуху*» (СРНГ, в. 14, с. 184).

У складі атрибутивних словосполучень назву *колотуха* уточнює слово, яке є носієм темпоральності – вказує на сезонну дію недуги: *веснуха-колотуха* («весняна лихоманка»); *листопадная колотуха* («осіння лихоманка») (СРНГ, в. 14, с. 184).

Наступна низка назв – *знобуха*, *знобуха* (СРНГ, в. 11, с. 288), *знобилка* (Даль, т. II, с. 258) – утворена від дієслова *знобить* «піддавати дії холоду; викликати дрож, лихоманити» (ССРЛЯ, т. IV, с. 1306). У семантичній структурі твірної основи та її похідних міститься сема ‘холод’, оскільки всі лексеми передають характерні суб’єктивні відчуття при хворобливому стані. Подібна сема визначає семантику однокорених лексем у інших слов’янських мовах: укр. *знобея* «лихоманка» [54, с. 739]; болг. *зноба* «певна хвороба», чеськ. *znobiti*, *oznoba* – «обмороження» (Фасм., т. II, с. 101). До речі, від зазначеної основи утворено і фаховий термін на позначення шкірної паталогії, пов’язаної з дією холоду, – *ознобление*.

Українське *знобея* у замовлянні функціонує у формі прикметника – *знобая*: «... іменем звать нас:... осьма сухая, дев’ята *знобая*» (Ефим., с. 34).

Цікаво, що в північноросійських говорах зафіксовано назву *зlobeя* (Арх.) (СРНГ, в. 11, с. 288); можливо, це трансформоване *знобея* (результат субституції [н]/[л] під впливом іменника *зло* – пор. рос. *злодейка*), яке є в українській мові.

Російські лексеми *дрожуха*, *дрожжуха*, *дрожевуха*, *дрожжалка* (СРНГ, в. 8, с. 196, с. 197) утворено від дієслів *дрожать* (*дрожжатъ*) – «трястись від чого-небудь (холоду,

страху, сміху)» (ССРЛЯ, т. III, с. 1122). Вони споріднені з такими слов'янськими назвами, як п. *drzaczka* – «трясучка (БРПС, II, 610), *dreszcze* мн. – «лихоманка» (БРПС, т. I, с. 546); лит. *Drugys* – «лихоманка, метелик»; *drudzis* «переміжна лихоманка» (Фасм. т. I, с. 540). Зазначені найменування ґрунтуються на об'єктивному стані хворого; при цьому в їх семантичній структурі теж наявна сема 'холод', хоча тут вона є побічною (холод – як причина, що викликає дроз).

Наступна група народних назв *febris* системно пов'язана з попередньою цією самою актуалізованою семою 'холод'. До неї належить слово *холодуха*, яке походить від *холодить* «викликати відчуття холоду» (Ож., с. 753); пор. укр. *збуха* [54, с. 739] від діал. *збнути* «мерзнути» (Жел., т. I, с. 318).

Російське *ледея* – похідне від *лед* (суф. *-ej-*, пор. укр. *знобея*): «*Ледея*, как лед студень, знобит род человеческий» (СРНГ, в. 17, с. 320).

У замовляннях зустрічається і форма *медия*, очевидно, з помилковим *м* замість *л*: «Вторая рече: мне имя *Медия*, зноблю у человека все члены и тот человек не может согреться в печи» [28, с. 7].

У північних російських говорах зустрічається аналітична назва *студеная скорбь* та синтетична *студенка* (Даль, т. IV, с. 347) (від *студень* – «дуже холодний»): «Перемежающаяся лихорадка известна под разными названиями: тетка, *студеная скорбь*, *холодуха*, *лихоманка*, *трясавица*, *знобиха*» (СРНГ, в. 11, с. 318). Найменування пов'язані між собою дериваційно: синтетична назва є семантичним конденсатом аналітичної. Слід зазначити, що в давньоруській мові існувало кілька лексем на позначення *febris*, які також містили сему 'холод'. Це назви *зима*, *зимница*, *зимная болезнь* (СлРЯ XI-XVII, в. 5, с. 388–389). За даними писемних джерел, вони функціонували у мові з XII до XVIII століття, а потім поступово вийшли з ужитку [90, с. 142]. Однак зазначені найменування збереглися в інших слов'янських мовах, зокрема в українській: *зимниця* (*зімниця*), *зимениця*, *зіма*, *зімоха* – «лихоманка» (Гр., т. II, с. 153; РУМС, с. 66; СУМ, т. III, 507) – пор. укр. *зімність* – «холодність, холод» (Явор., т. I, с. 298); *зимниця* як розмовне слово зафіксоване в СУМ ще й зі значенням «дерево, на якому до пізньої осені висять плоди»

(СУМ, т. III, с. 567); п. *zimnica* – «лихоманка» (SJP, т. X, с. 1109); чеськ. *zimnica* – «лихоманка», *zluta zimnice* – «жовта лихоманка» (БРЧС, т. II, с. 168; ЧРС, т. II, с. 710); слц. *zimnica* – «лихоманка» (БРСС, т. II, с. 210), схв. *зимница* – «озноб, лихоманка» (СХРС, с. 156).

4.2.2. Усі аналізовані одиниці на позначення *febris* умотивовані тим, що хворий під час хворобливого нападу на певній стадії страждає від відчуття холоду. Особливість зазначеного хворобливого стану полягає в тому, що відчуття холоду різко змінюється жаром. Цю стадію також фіксують народні назви, семантична структура яких містить сему 'вогонь, жар'. Серед них виділяється два варіативних ряду. Перший складають номінативні одиниці: *огневица* (*огневица, огневица*), *огневка*, *огневушка*, *огня*, *огнея*, *огни*, *огненная*, *лихорадка огневая*.

Дериваційний аналіз дає підстави стверджувати, що серед зазначених назв первинним було аналітичне найменування, до складу якого входив ад'єктив *огнево́й*, утворений від іменника *огонь*. Так, *огневая болезнь* у значенні «гарячка» зафіксоване І. І. Срезневським у «Матеріалах...»: «Посети немощь православнаго нашего царя, приїде огонь велиї, сирѣче *огневая болѣзнь*» (Срезн., т. II, с. 602).

В українському травнику XVI ст. читаємо: 1. «То коли *огнева*А *немо(ч)* дръжати бжд(є)т възми бѣлои венеди(к)ты коре(н) или былины...» [89, с. 52]. 2. «Та(к) же кто на [о]гневоуж боли(т) нехай есть ведрѣне(ць) здравъ бжде(т)» [89, с. 52].

Зазначені словосполучні назви збереглися в тому самому значенні в північноросійських говорах: *огневая болезнь* (*болесть*), *огнева болесть* (*болезнь*) (СРНГ, в. 22, с. 325); паралельно з ними функціонує і назва *лихорадка огневая* (СРНГ, в. 22, с. 325).

Більшість однослівних назв можна вважати похідними від ад'єктива *огнево́й*. Це, зокрема, назви, ідентичні в російській та українській мовах: рос. *огневица* (*огневица, огневица*) (СРНГ, в. 22, с. 324); укр. *огневица* (Гр., т. III, с. 36). Це теж давня назва. Її фіксує П. Беринда: *огнѣвица* [огнев]аА (Беринда, с. 36); він наводить також варіативну назву *огница* – *огнѣва*А (Беринда, с. 79). У сучасній українській мові лексема *вогневица* в значенні

«гарячка» вважається застарілою (СУМ, т. I, с. 714). У сучасній російській мові лексема *огневица* – обласна назва (МАС, т. II, с. 585): «Матушка Манефа стала больно плоха – лежит в *огневице*, день ото дня ей хуже» (Мельник.-Печ., т. I, с. 521).

Як полісемант ця назва має шість значень, пов'язаних із захворюваннями. У північноросійських говорах це 1) «febris», 2) «ніщо», 3) «кір», 4) «скарлатина», 5) «хвороба, при якій на нижній губі утворюються прищі, болячки». У південних говорах це 6) «гангрена» (*антонов огонь*). У п'ятому значенні аналізована лексема зближається з однокореневою назвою шкірної патології *вогник*, яка теж має значення «febris» (див. Р. 1). Крім того, *огневица* позначає скриньку або мішечок для зберігання трута та кресала, а також рослину *Rumex acetosa* – щавель кислий (СРНГ, в. 22, с. 324). До речі, схожа назва *огненица* – «febris»- (розм. і застар.) є і в болгарській мові (РБолгС, с. 149).

Наступні однослівні похідні розрізняються дериваційними та морфологічними особливостями. Так, російські *огнея* (південні говори, пор. укр. *знобея*) та *огня* (північні говори) містять твірні форманти – суфікси *-ej-*, *-uj-*: «Мне имя *Огнея*: как печь смоляными дровами *распалается*, так огнем жжет тела человеческие» (СРНГ, в. 22; с. 328, с. 331).

Лексема *огневушка* (північні говори) містить суфікс суб'єктивної оцінки *-ушк-*: «Молодец ведь от горя во *огневушку* – Во *огневушку*, во постелюшку» (СРНГ, в. 22, с. 326).

Полісемант *огневка* утворився шляхом семантичної конденсації з давньої назви *огневая болезнь* (пор. *студенка*). В обласній лексиці він репрезентує 1) «лихоманку», 2) «гангрену», а також 3) «дуже міцну горілку», 4) «червону змію», 5) «гриби з шапочками червоного кольору», 6) «рослину *Rumex* – щавель», 7) «рослину *Gnaphalium silvaticum* – сушениця». У перших трьох семемах актуалізується сема 'пекучий, гарячий'; в усіх інших – сема 'червоний' (за кольором вогню).

Як позначення *febris* вживаються і субстантивовані прикметники *огневая* (південні говори), *огненная* (північні говори) (пор. укр. *огненная*). *Огневая* з погляду деривації теж є результатом семантичної конденсації словосполучення *огневая болезнь*, однак, на відміну від попередньої (*огневка*), вона

утворилась за іншою моделлю: еліпс означуваного члена (без суфіксації).

Ця модель словотворення поширюється і на лексему *огненная* (очевидно, від *огненная болезнь*), що зустрічається в російській та українській мовах: «Ему первая рече: – Мне имя *Огненная*, зажигает тела человеческие, аки печь дровами» (СРНГ, в. 22, с. 327). «...іменем звать нас: перва *огненная*...» (Ефим., с. 11)

В українських замовляннях ця форма функціонує не лише як самостійна назва, а й як додаткове означення до інших найменувань; це ще раз підкреслює характерність номінованого симптому: «Наші імена есть: Первая – Непа..., Сьомая – Маргарита; Всі ми *огненні*» (Зорі-зориці, с. 65).

Іменник *огни* позначає одну з форм лихоманки і являє собою форму *Pluralia tantum*, його зафіксовано в південноросійських говорах (СРНГ, в. 22, с. 328).

Другий варіативний ряд містить такі лексеми: *гнетучая, гнетуха, гнетучка, гнетница, гнитница, гнетеница, гнетея, жнетея, гнетхея* (пор. укр. *гнітуха, (гнетуха), гнітючка (гнетючка), жарка гнітуха*). Можна припустити, що зазначені найменування походять від дієслова *гнетить* у значенні «запалювати, підсмажувати» (Фасм., т. I, с. 421); пор. у стл. гнѣтити – «запалювати» (Фасм., там само); укр. *гнітити* «тс. » (СУМ, т. II, с. 96); рос. діал. *загнетать* – «запалювати» (СРНГ, в. 10, с. 10). У такому разі всі назви об'єднує сема 'гарячий, палючий'. Можна пов'язати походження аналізованих лексем із значенням «давати, викликати важке, болісне почуття», що його містить те саме українське дієслово *гнітити* (СУМ, т. II, с. 96) та російське *гнести* (ССРЛЯ, т. III, с. 177; Фасм., т. I, с. 421; ЭССЯ, в. 6, с. 165–166). За свідченнями етнографів, *гнітухою* на Україні називають хворобу (*febris*), яка «ламає кості, морозить, але не трясє» [84, т. 69, с. 164]. У цьому випадку назви визначатиме актуалізована сема 'важкі відчуття': «Четвертая (дщерь Иродова) рече: мне имя *Гнетея* – под ребрами разбивает утробу и сердце давит» (СРНГ, в. 6, с. 241).

Семантичною паралеллю (за вмотивованістю) і підтвердженням останнього припущення є північноросійське діалектне *давея* (*febris*) (СРНГ, в. 7, с. 261), утворене від дієслова *давить*. Зазначена сема актуалізується і в інших значеннях

російської лексеми *гнетуха* (південні говори): 1) «безупинний понос»; 2) «стан дитини, коли вона довго не починає ходити» (СРНГ, в. 6, с. 243).

Поєднання зазначених етимологічних версій мотивує й українську аналітичну назву *жарка гнітуха* (РУМС, с. 66), де в означуваному слові (*гнітуха*) актуалізується сема ‘важкі відчуття’, а в означальному (*жарка*) – сема ‘висока температура’. У комплексі елементи словосполучення точно передають особливості номінованої патології: важкий, пригнічений стан хворого, викликаний підвищенням температури». Субстантивований прикметник *жарка* вживається і самостійно на позначення febris: «од неї млосо» [84, т. 69, с. 164]. Між іншим, в переносному значенні *жаркий* – «той, що має колір вогню, яскраво-червоний» (СУМ, т. II, с. 510), тому не виключено, що *жарка* вказує не лише на внутрішній стан, а й на зовнішні прояви – почервоніння тіла хворого.

Крім того, у південноросійських говорах функціонує субстантивований прикметник *гнетучая* – найменування невизначеної хвороби (СРНГ, 6, 2).

Варіативність зазначених однослівних назв зумовлена різноманітністю суфіксів, при цьому зіставлення лексем свідчить, що частина твірних формантів збігається в обох мовах, очевидно тому, що відповідні російські назви належать до південних говорів. Більшість суфіксів є типовими для народних найменувань хвороб, зокрема, febris: рос. -укр. -ух- (*гнетуха* / *гнітуха*); -к- (*гнетучка* / *гнетючка* – *гнетуцая болезнь* / *гнетюча хвороба*); рос. -еј- (*гнетея*, пор. *ледея*, *огнея*), рос. -ниц- (*гнетница*). Окремо слід відзначити російські форми *жнетея* і *гнетхея*. *Жнетея* (північні гов.) (СРНГ, в. 9, с. 209), очевидно, є результатом субституції [г] / [ж] під впливом *жать*: хвороба підкошує людину, як серп жне колос, а лексема *гнетхея* (північні гов.) (СРНГ, в. 6, с. 243) утворилась унаслідок контамінації найменувань *гнетея* і *гнетуха*.

До лексем, що містять актуалізовану сему ‘жар’, належить і українська назва febris *палючка* (РУМС, с. 66). Назва походить від прикметника *палючий* у значенні «той, що фізично подразнює, опікає, пече (шлунок, шкіру і т. ін.), викликає фізичне страждання» (СУМ, т. VI, с. 33). СУМ також фіксує це

слово у складі стійкого словосполучення *палючий жар* – дуже висока, гарячкова температура (СУМ, т. VI, с. 33). Можливо, воно й стало твірною основою для лексеми *палючка* (пор. *гнітучка, огневка, студенка* та ін.).

Лексема *горячка* в російській мові є загальноживаною назвою. Утворилась вона від *горячий* (від др. горшти – від посл. *goretī (ЭССЯ, в. 7, с. 42) шляхом суфіксації (суф. -к-). У цьому самому значенні назва відома і в інших слов'янських мовах: укр. *гарячка*, блр. *гарачка* (ТСБМ, т. II, с. 28); п. *goraczka* (SJP, т. II, с. 1234); чеськ. *horecka* (РЧС, с. 114). В українській мові *гарячка* (діал. *горячка*) як медичний термін відмічається у пам'ятках XVI–XVIII ст. [123, с. 10]. У російській мові лексема *горячка* у значенні «вид запалювального снаряду» зафіксована у пам'ятках XVII ст. (СлРЯ XI–XVII, в. 4; с. 99); у значенні «хвороба» воно з'явилося у XVIII ст. (СлРЯ XVIII, в. 5, с. 188). На відміну від сучасної української мови, де лексема *гарячка* є фаховим терміном (синонімом *febris*), у сучасній російській мові вона вважається застарілою і просторічною (Ож., с. 121; ССРЛЯ, т. III, с. 325). Крім прямого значення – «хвороба, що супроводжується високою температурою тіла» (ССРЛЯ, т. III, с. 325; СУМ, т. II, с. 38), в обох мовах *горячка* / *гарячка* має переносне – «стан великого збудження, поспіх у якій-небудь справі» (Ож., с. 121; СУМ, т. II, с. 38). За словником Д. І. Яворницького, це також 1) «сибірська язва»; 2) «чай» (Явор., т. I, с. 137). У північноросійських говорах *горячка* презентує: 1) «запальність»; 2) «різні форми тифу» (СРНГ, в. 7, с. 88). У старій фаховій літературі обома мовами зазначена лексема функціонувала у складі словосполучних назв на позначення різних нозологічних одиниць: *родильная горячка* – «застаріла назва післяродових захворювань, викликаних занесенням інфекції» (ПМЭ, с. 283); *нервная горячка*; *желчная горячка*; *гнилая горячка* – «тиф» (ССРЛЯ, т. III, с. 325). В українській мові існувала назва *простудна гарячка* – «стара назва хвороби, пов'язаної з великим підвищенням температури» (СУМ, т. II, с. 38): «У 1801 році на Поділлі і Київщині спалахнула епідемія «простудної гарячки» (Мат. охор. зд., с. 25). У сучасній фаховій літературі збереглась словосполучна назва *белая горячка* (пор. укр. *біла гарячка*) на позначення «гострого психозу, що виникає

внаслідок тривалого вживання алкоголю» (ПМЭ, с. 87; СУМ, т. II, с. 38). Цікаво, що в південноросійських говорах це словосполучення номінує сипний тиф (СРНГ, в. 7, с. 88). Мотивація всіх назв (синтетичних та аналітичних) очевидна: номінація відбувається за основним об'єктивним симптомом (підвищенням температури), який проявляється у суб'єктивному відчутті жару.

4.2.3. Крім жару та ознобу, *febris* (як стан) викликає інші хворобливі відчуття, широкий спектр яких презентують численні народні назви. При цьому всі вони мають фактичне підґрунтя. Так, підвищення температури (особливо у дітей) може викликати судороги, конвульсії. Це спричинило виникнення народних назв, які відображають зазначений симптом. Зокрема, від дієслова *корчить* (тобто «зводити судорогою») утворено *корчея* (*корчея*), *корчунья* (суф. *-j-*) (пор. укр. *корчій* [84, т. 69, с. 164]):

«Крест прогонитель бесов, огневиц, трясовиц и утренних костоломных и жильных *корчуньев*» (СРНГ, в. 15, с. 33). Ці назви системно пов'язані з групою найменувань нервово-психічних захворювань, де від зазначеної основи утворено народні нзви ерготизму – *корчик*, *корчуга* – (див. Р. 3). Подібність назв зумовлена ідентичною симптоматикою.

Цікаво, що в українській мові функціонує назва *падачка* (карпатські говори) [17, с. 5] на позначення *febris*, яка збігається з назвою епілепсії, очевидно, теж внаслідок подібності ознак, а також лексема *паралея* [54, с. 739], яка за принципом номінації наближається до попередніх назв. Можливо, вона походить від дієслова *паралізувати* і спорідненого з ним *параль* (Жел., т. II, с. 601) або *параліж* (Жел., т. II, с. 601) у значенні «параліч». Таким чином, *febris* презентовано як хворобу, що паралізує, сковує людину. З погляду деривації іменник продовжує ряд однотипно структурованих одиниць, що являють собою девербативні утворення зі слотовірним формантом *-cj-* (*гтітея*, *ломея*, *паралея*). Кілька наступних назв хворобливого стану теж відповідають цій дериваційній моделі, при цьому вони відображають інші специфічні прояви хвороби. Так, українська лексема *дряхлая* [54, с. 739] – від *дряхліти* – *дряхлий* («німецький від старості, слабосильний») (СУМ, т. II, с. 428) – містить актуалізовану сему 'слабкий, знесилений'. Підставою для

виникнення назви є той факт, що різке підвищення та падіння температури дуже виснажує людину, робить її немічною. Очевидно, найменування водночас змальовує і саму антропологізовану хворобу, яку в Україні, як відомо, уявляли в образі старої баби. Однотипне українське *дремля* пов'язане з *дрема* – *заст.* «дрімота» (СУМ, т. II, с. 411). Назва детермінована ще одним симптомом – сонливістю, яку викликає підвищення температури.

Відчуття ломоти та болю у кістках, суглобах і м'язах, як наслідок дії *febris*, відображено в російських народних назвах *ломея* (*лошея, люмия*), *ломиха*: «Мне имя Ломея. Ломит кости и суставы» (СРНГ, в. 17, с. 119).

Усі лексеми утворено від дієслова *ломить* шляхом суфіксації за допомогою суфікса *-ej-*: *ломея, люмия, лошея*. Вони доповнюють наведений вище ряд українських назв. Російське *ломиха* (південні говори) утворене за допомогою суф. *-их-* (пор. *знобиха*, а також *бешиха*). У південних говорах функціонує ще один дериват від зазначеної основи – іменник *ломище* у значенні «ломота в кістках, суглобах, м'язах» (СРНГ, в. 12, с. 120); від спільнокореневих назв *febris* він відрізняється аугментативно-пейоративним суфіксом *-ищ*. Фонетичні варіанти *лошея* та *люмия* – наслідок заміни окремих звуків (відповідно, [м] – [ш]; [о] – [у]). Як свідчать приклади (див. *кумаха* і варіанти), подібні субституційні зміни досить характерні для народних назв захворювань, особливо тих, що функціонують у замовляннях. Очевидно, вони виникають унаслідок частого мовленнєвого повторення (оскільки замовляння являє собою своєрідну словесну формулу, яка є носієм язичницької свідомості). У результаті повтору слова втрачають первинну семантику, десемантизуються: «...седьмая рече: мне есть имя Люмия, ломить бо у того человека все кости» [28, с. 7].

Російська назва *колгуха* (північні говори) утворена суфіксальним способом (суф. *-ух-*) від дієслова *колготить* «турбувати, розбурхувати кого-небудь, завдавати клопоту» (СРНГ, в. 14, с. 114). Спорідненим до нього є просторічний іменник *колгота* «турбота, суєта» (Ож., с. 243). Походження твірної основи неясне. М. Фасмер погоджується з думкою А. Н. Трубачова (Фасм., т. II, с. 287), згідно з якою слово виникло

з *ко-голта внаслідок метатези; воно походить від того самого кореня, що і *оголтелый* – пор. діал. *оголтеть* «ошаленіти» (Даль, т. II, с. 646) – (ЭСРЯ, т. II, в. 8; с. 195). Назву хвороби мотивує актуалізована сема ‘неспокій’, яка акцентує загальний стан хворої людини. Подібна сема є визначальною і для аналізованої вище назви *маяльниця*. Остання лексема за характером номінації зближається з групою табуїстичних найменувань, що містять негативну конотацію, оскільки актуалізовану сему ‘неспокій’ можна розглядати як носія загальної семантики негативності.

До групи симптоматичних найменувань входять і назви *секудия* (Даль, т. II, с. 258), *верхогрызка* (СРНГ, в. 4, с. 168). Щоправда, симптоматика, відображена в них, є досить умовною. Ці назви виникли на основі метафори, оскільки «метафоричні переноси найменувань... найінтенсивніше виявляються в тих групах лексики, які позначають явища, найбільш актуальні... в житті суспільства» [142, с. 91–92]. Семантичними аналогами до російських назв можуть бути українські *щипля*, *шіпля* (РУМС, с. 66). Якщо зіставити твірні основи зазначених номінативних одиниць *секудия* від *сечь* (у значенні «рубати, розрубувати на частини»); *верхогрызка* від *верх* + *грызть*), *щипля* (*шіпля*) від *щипати*, то можна дійти висновку, що презентована ними *febris* є недугою, яка щипає, січе, гризе людину. Наприклад: «... мне есть имя Секудия – то есть всех проклятейшая: секу жилы в одно место» [28, с. 7].

Українські назви *щипля*, *шіпля* споріднені з російською *щепота* (Даль, т. IV, с. 658) у значенні «біль, щем, ломота». Крім родової семи ‘хвороба’, усі назви об’єднує сема ‘мучити, викликати страждання’.

З погляду словотворення серед аналізованих лексичних одиниць, більшість яких є результатом віддієслівної суфіксації, виділяється російська лексема *верхогрызка* (північні говори): «Сам господь на порожке, колдун к белоножке, колдуна и колдуницу, Еретика и еретицу, Девку-верхогрызку» (СРНГ, в. 4, с. 168).

Це найменування, що за структурою являє собою складне слово, є нетиповим для назв *febris*, більшість яких складається з однієї основи, хоча в інших групах народних найменувань хвороб подібна словотрівна модель зустрічається досить часто (пор.

дыханием, й если он вкусит чего, то его сорвет» (СРНГ, в. 15, с. 28).

Між собою *коркодия* / *корхотия* є фонетичними варіантами, які відрізняються задньоязиковими [к] / [х]. Подвійна варіативність спостерігається і в назвах *коркуша*, *корхуша* (СРНГ, в. 14, с. 334; в. 15, с. 28) – похідних від тієї самої основи: «Мне имя *коркуша* – та всех проклятее, ручные и ножные жилы сводит» (СРНГ, в. 14, с. 334).

Лексема *карнуша* тяжіє до зазначеного варіативного ряду на основі фонетичної субституції [к] / [н], однак вона різниться ще й голосними [о] / [а]. Можливо, найменування походить від діалектного *карнуть* (Тул., Пенз.) – «переплутатись, полягти (про хліб на корені)» (СРНГ, в. 13, с. 96). Зважаючи на народні уявлення про хвороби, можна припустити, що *карнуша* – міфічна істота, яка сплутує, витоптує хліб (подібно до того, як відьма сплутує гриви коней), вона також уособлює недугу, яка мучить людину: «Она (*карнуша*) проклятее прочих, она тянет жилы в руках и ногах» (СРНГ, в. 13, с. 96).

Водночас слово *карнуша* могло виникнути внаслідок трансформації лексеми *коркуша* під впливом *карнучить* – «нявкати (про кішку)» (СРНГ, в. 13, с. 96). Доказом імовірності останнього припущення є утворення найменування *керкота* («хвороба») від полісеманта *керкать*, більшість семем якого містять сему 'звук': 1) «видавати крик (про птахів, звірів)»; 2) «видавати особливий горловий звук (про людину)»; 3) «скрипіти»; 4) «кричати, лаятись»; 5) «базікати, говорити марне»; 6) «капризувати»; 7) «віщувати біду, каркати» та ін. (СРНГ, в. 13, с. 188). Пор. також іменник *коркота* із значеннями 1) «кашель» (Арх.); 2) «хвороба горла» (Яросл.); 3) «лихоманка»: «В Обонежье трясовиц (лихорадок) известно тоже 12 сестер: знобиха, ломиха, ...*коркота* (жаба)» (СРНГ, в. 14, с. 334). Усі лексеми інтегрує спільна сема 'звук'.

4.3. Етіологічні найменування febris у народній медичній лексиці російської мови

Серед народних назв febris кілька найменувань репрезентують недугу за етіологією: мотивацією для них є причина виникнення хвороби. Сюди належать *глядея, гладея, низовая, ветрея, водяная*.

Встановлення причин недуги – важлива умова її подолання. Саме тому під час лікування лихоманки ірраціональним способом у східнослов'янських замовляннях використовували словесну формулу, яка містила в собі своєрідну народну етіологізацію у поєднанні з діагностикою: «Чи ти гнетуча, чи ти трясуча, чи ти водяна, чи ти вихрова, чи ти надумана, чи ти погадана, чи ти наслана, чи ти наспана, чи ти наїдена, чи ти напита...? «(Ви, зорі-зориці, с. 67).

За свідченнями етнографічних джерел [84, т. 69, с. 164], появу febris могли спровокувати найрізноманітніші причини: сон весною на землі, занадто тривалий сон, продукти харчування (недозрілі фрукти, свіжа риба, надмірності великоднього столу). Однак головною причиною хворобливого стану вважали уроки – «наслать з людей, з очей найшвидше» [84, т. 69, с. 164]. Звідси російська назва *глядея (гладея)*; вона походить від *глядеть* – «спрямовувати, направляти погляд на кого, що-небудь; дивитись» ССРЛЯ, т. III, с. 161), яке, в свою чергу, утворене від др. *глядати* «дивитись, бачити» (ЭССЯ, в. 6, с. 122). Для його творення використано суфікс *-ej-* (пор. *ледея*). При цьому *глядея (гладея)* номінує febris, яка вражає психіку людини: «...в ночи человеку сна не дает, й бесы приступают к тому человеку, и в уме он мешается» (Влад.) (СРНГ, в. 6, с. 230).

Отже, семантична структура слова містить не лише сему 'причина' ('урок'), а й сему 'уражений орган' (тут – «нервова система»). Останню містять і українські назви *дурноха* – «нервова лихоманка» (Гр., т. I, с. 458); *дурнюха, дурнячка* – «нервова гарячка» (Жел., т. 1, с. 210). Твірною основою для них є *дурн(ий)*. Словотвірні суфікси *-ох-*, *-ух-*, *-ачк-* не виходять за межі групи формантів, типових для назв febris (пор.: *кумоха, кулюха, гарячка*). До аналізованих російських назв семантичним

відповідником є українське *прозїрна* [117, с. 64], споріднене з літ. *зрїти* – «бачити, дивитись» (СУМ, т. III, с. 709), а також з обласним *спрозорити* – «зурочити», *призїр* – «пристрїт» (Жел., с. 745). (*Пристрїтом* у народї називають хворобу, яка за марновірними уявленнями викликана чийсь злим поглядом» (СУМ, т. XIII, с. 46). Назва зустрічається у двох варіантах: *прозїрна* і *призїрна*: «...чи ти притчова, чи ти *призїрна*, чи присильна...» (Ви, зорї-зориці, с. 67). Очевидно, лексема *прозїрна* утворена суфіксальним способом (суф. *-н-*) від *(с)прозорити*. Українське *переполошина* [84, т. 69, с. 164] (від *переполошитися* – «відчути переляк від чогось несподіваного» (СУМ, т. VI, с. 258) – продовжує низку етіологічних позначень *febris*. Інтегрувальною ознакою для неї є зумовленість хвороби згубним впливом на нервову систему. Отже, аналізовані одиниці номінують *febris* за двома принципами – етіологією і патогенезом, тобто причиною хвороби та ураженим органом (тут – системою органів).

Лексема *подтынница* (пор. укр. *підтинниця* [84, т. 69, с. 164], *тинна* [54, с. 739], («...прикинулася на спящого *под тыном*» (Даль, т. II, с. 258) якнайкраще відбивають асоціативний характер людського мислення. Процес номінації зазначених одиниць можна уявити, простеживши послідовність асоціативних зв'язків (причинно-наслідкових та просторових), зумовлених фоновим знанням мовця про дану реалію:

подтынница = *febris* ← застуда ← перебувати на
холодній землі ← на землі *под тыном*

Можливо, ідентичне пояснення номінативного процесу є актуальним і для української лексеми *плітія* [54, с. 739] у разі її семантично-дериваційної спорідненості з лексемою *пліт* – «огорожа, плетена з хворосту» (СУМ, т. VI, с. 587), а також для російської *низовая* (Даль, т. II, с. 258) від *низ* – «низинне місце, низина» (МАС, т. II, с. 496).

Лексема *веретенница* (Даль, т. II, с. 258), *веретенница* (Даль, т. I, с. 180; СРНГ, в. 4, с. 136–137), а також укр. *веретенниця* [84, т. 69, с. 164], утворені від іменника *веретено*. Механізм номінації, як і в попередньому випадку, ґрунтується на асоціативних зв'язках. За етнографічними даними, *веретенница* –

це хвороба (*febris*) «на пряху» (Даль, т. II, с. 258), викликана падінням веретена; звідси послідовність мотивацій виглядає так:

веретенниця = *febris* ← веретено (знаряддя праці) ←
знаряддя у прядлі

Назва вмотивована знаряддям праці, яке стало причиною захворювання прядлі; таким чином, *febris* тут – «професійна» хвороба. *Веретенниця* містить потенційну сему ‘носій хвороби’, актуалізованою ж є сема ‘причина хвороби’. У сучасній російській мові *веретеница* – зоонім, який має значення «безнога змієвидна ящірка» (Ушак., т. I, с. 249). Це саме значення лексема має і в інших слов’янських мовах (Фасм., т. I, с. 297). В українській літературній мові аналогічне семантичне наповнення має спільнокореневе *веретільниця* (СУМ, т. I, с. 329). У російських говорах *веретенниця* позначає ще хворобу овець (півд., Даль), а також комаху бабку (Вят.) та вид риби (Тамб.) (СРНГ, в. 4, с. 136, с. 137).

У народних назвах *ветрея, водяная* (пор. укр. *вітрова, водяна* [84, т. 69, с. 164] яскраво втілено світоглядний чинник – єдність людини і природи, усвідомлення земних стихій як могутньої сили, що може зцілювати і карати (насилати недугу): «вода – головний і найбільш вживаний матедіал в руках знахарів і шептух» [54, с. 730].

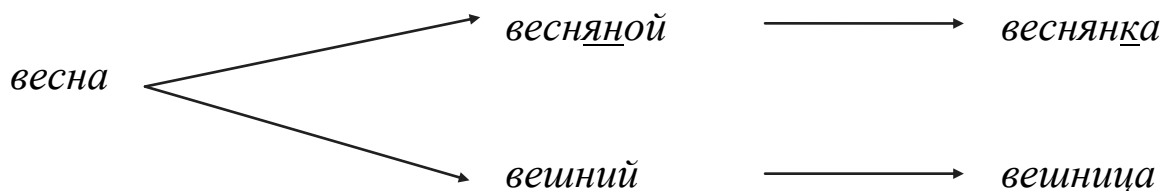
Водночас мотивація назв пов’язана з реальним народним досвідом: вода і вітер можуть стати причиною переохолодження і, як наслідок, простуди та лихоманки. У східнослов’янських замовляннях прикметники *вітрова, водяна* виступають як означення у складі аналітичних назв інших хвороб, напр., у замовлянні від *завіни* (спазмів у животі): «...завіна *водяна*, завіна *вітрова*, і стрітеная, і подуманная, і погаданная...» [54, с. 743].

4.4. Темпоральні найменування febris у народній медичній лексиці російської мови

Серед народних назв febris представлені найменування, для яких визначальним є темпоральний чинник: *весна, веснуха, весновка, веснянка, веснина, веснушка, вешниці, подосенниця*. Назви вмотивовані сезонним характером захворювання, адже загальновідомо, що спалахи захворювань та загострення хворобливих станів відбуваються саме навесні та восени: «Лихорадку (юж.) делят на *веснянки* и *подосенницу* и считают ее 40 видов...» (Даль, т. II, с. 258).

Лексема *веснуха* зустрічається і в українській мові: «Зімою вона у мене, як і у других, дитина, як дитина, а ось як весна, так на неї зразу *веснуха* й напада» (Явор., т. I, с. 73).

Усі найменування є похідними від основи *весна* (включаючи її саму) і розрізняються лише словотвірними суфіксальними морфемами: *-ух-*, *-овк-*, *-ин-*, *-ушк-*. Творення слів *веснянка, вешниці* характерне наявністю проміжної ланки:

Сема темпоральності, актуалізована у цих назвах, інтегрує їх з ЛСГ найменувань шкірної патології (див. Р. 1). Характерною рисою всіх російських найменувань є полісемантичність: *веснушка* – 4 значення, *весновка, веснина* – 5 значень, *веснянка* – 6 знач., *веснуха* – 10 знач. (див. Р. 1), *вешниці* – 12 значень; при цьому сема темпоральності залишається визначальною для більшості семем, напр., *весновка*, крім febris, позначає: 1) «весняне скресання ріки» (Іркут.); 2) «сезон весняного лісосплаву» (Свердл.); 3) «весняний лов риби, весняне полювання» (Арх.); 4) «зерно, що висівають весною» (Том.) (СРНГ, в. 4, с. 185). Особливо слід відзначити лексему *весна* у значенні «лихоманка». Процес номінації хворобливого стану відбувається тут засобом семантичної транспозиції –

розширенням семантичного обсягу загальноживаного слова: його структура поповнюється семемою 'хвороба', можливо, під зворотним впливом похідних утворень, у яких семема 'febris' є доміантною. Подібний процес простежується і в лексемі *вёшница*. У сучасній мові воно функціонує тільки у складі діалектів, переважно північно-російських, хоча відоме уже з XVI ст. у значеннях: 1) «весняна повінь»; 2) «луг, залитий водою»; 3) «хутро весняного промислу» (СлРЯ XI – XVII, в. 2, с. 133). У процесі розвитку семантичної структури слово набуло ще декількох значень, в тому числі «febris», усі вони збереглися тільки в народних говорах (СРНГ, в. 4, с. 224).

Аналізовані номінативні одиниці можна розглядати і як евфемічні найменування. Саме такого погляду дотримується Д. Зеленін в оцінці лексеми *веснуха* («весняна хвороба»)[48, с. 78]. Підставою твердження є те, що окремі деривати лексеми *весна* репрезентують, крім лихоманки, інші хвороби, для яких темпоральний чинник не є визначальним, напр.: *веснуха* – «туберкульоз» (Олон.), «жовтуха» (Новг.), «ревматизм» (Забайк.) (СРНГ, в. 4, с. 186); *вёшница* – «невизначена хвороба» (Арх.), «хвороба коней весною від недостачі корму» (Урал., Арх.) (СРНГ, в. 4, с. 224). Крім того, одне із значень лексеми *веснуха* – «диявол, відьма» (Олон., Свердлов.), що також свідчить про евфемічність зазначеного найменування.

До назв, що номінують осінню febris, належить і *подосенница* (Даль, т. II, с. 258), утворене від *осенний* суфіксально-префіксальним способом. Сюди можна віднести також ад'єктив *листопадная*, що функціонує у складі аналітичних позначень febris – *листопадная колотуха* (див. 4.2.1) та семантичний конденсат *листопадка* [75, с. 159].

Обсяг роботи не дає змоги здійснити докладний аналіз усіх виявлених народних найменувань febris в українській та російській мовах, тому нижче наведено перелік номінативних одиниць, які не ввійшли до цього розділу. Частина назв має затемнену етимологію, це, зокрема, міфологеми, що функціонують як назви хвороби лише у фольклорних жанрах. Серед них – трансформовані грецизми, наявність яких зумовлена зв'язком слов'янських замовлянь з грецькими джерелами – легендами та молитвами від febris. Саме тому в деяких

найменуваннях простежується генетичний зв'язок слов'янських назв з грецькими основами: *ахоха* – з гр. *αχος* – «фізичний біль, страждання, скорбота, печаль», *лекта* – з гр. *λεγω* «скувати сном, приводити до оціпеніння» [135, с. 94].

Кількісний склад найменувань збільшується і за рахунок антропонімів (також зафіксованих у замовляннях), їх наявність детермінована народною вірою в силу слова: тільки знання імені хвороби давало над нею владу: «... да еще кто может изчитать двенадцать имен моих, не имам приближаться к тому человеку» [81, с. 84]; «... Прочитать сіє 12 раз, і прочитать всі женскіє імена один раз і говорить: «Чи ти такая?» (Ефим., с. 12).

Отже, *febris* у народній медичній лексиці номінують ще такі лексеми:

авея, авваркуша, аки лев рыкающа, барыня, бедница, безбытница, безга, бельга, Бесица, бледнуха, Вящица, гатя, грозница, гормица, глухья, глохья, голодея, грудница, грынуша, дофея, забывающа, зевота, златеница, желтея (желтея), желтодия, желтучка, желтыня, жолотица, ивуя, искрениа, киза, кисленя, комля, красная, кузля, куля, лепчя, лестя, мокрота, немея, недра, неядя, оглухица, окоркуша, оледея, орыхта, огнеястра, плясея, потягота, Преображница, резя, руньша, синя, синя, свена, сухья, сухота, стекнея, сонная, унея, усма, февоя, хампоя, хампея, хамея, храпуша, чалдея, шашая, яда, ярустошо.

Отже, аналіз народних найменувань *febris* у російській мові дає підстави зробити такі висновки:

- З погляду походження найменування хворобливого стану представлені спільнослов'янськими (*горячка, огневица, тряса* та ін.), східнослов'янськими (*лихорадка, лихоманка* тощо) та власнеросійськими (*коекма, студенка, маяльница, бледнуха, вѣшница* і под.) словами. До запозичень можна віднести утворення на основі грецьких основ (*ахоха, лекта*) та найменування-антропоніми грецького та латинського походження (*Иудея, Маргарита*).

- За сферою вживання найменування *febris* являють собою загальнонародні назви (вони включають фаховий термін *лихорадка*): *горячка, тряса, трясовица* та діалектні: *матухна,*

китюха, кулюха, дитюха, студенка. Серед діалектних широко представлені варіативні одиниці (фонетичні та словотвірні): *кумоха, кумаха, комошиха, комошище; кашля, кашлюнья; коркуша, корхуша, корнуша*.

- З погляду словотворення народні назви хворобливого стану представлені непохідними утвореннями (їх меншість): це лексеми, що мають затемнену внутрішню форму (*омуга, шашая, ивуя, киза, яда*), а також похідними, які становлять більшість. Останні утворено лексико-семантичним способом (*злодейка, кикимора, соседка*), лексико-граматичним (*колелая*) та морфологічним (переважна більшість). Морфологічний спосіб як основний репрезентовано моделлю віддієслівної та відіменної суфіксації (*дрожалка, колотуха, огневица, огневушка*); відіменними префіксально-суфіксальними утвореннями (*подтынница, подосенница*), а також основоскладанням (*лихоманка, верхогрызка*).

- Основним структурним видом назв є одночленні прості найменування, однак вагоме місце займають і аналітичні одиниці, при цьому часто між ними існують чітко виражені семантично-дериваційні зв'язки (*студеная скорбь – студенка; огневая болезнь – огневушка*).

- Семантичною особливістю найменувань *febris* є їх багатозначність. Усі народні назви репрезентують хворобу та симптом (результат невизначеності поняття). Окремі полісеманти містять як медичні, так і немедичні значення (*вёшница* та ін.).

- Значна частина найменувань має негативне емоційне забарвлення (явне – *дряница, ворогуша* чи приховане – *кумошище*), що зумовлено специфікою денотата. Воно реалізується у пейоративних суфіксах.

- (*-ух-*, *-иц-*), а також у розвитку вторинних немедичних значень. Останній є результатом різного роду семантичних зрушень і виявляється у лайливому вживанні: «Отвяжись ты, лихорадка!» (СРНГ, в. 17, с. 81).

- Зі стилістичного погляду народні назви *febris* включають нейтральні (*лихорадка*) і розмовні (у тому числі просторічні): *горячка, кикимора, тетюха, кумоха*.

- Номінація хворобливого стану *febris* у народній медичній лексиці російської мови відбувається за такими принципами:

1) найменування за симптоматикою (*гнетучка, дрожжуха, корхуша*); 2) найменування за етіологією (*глядея, низовая, водяная*); 3) найменування за темпоральним чинником (*веснуха, подосенница*); 4) приховане найменування (табуювання) (*лихорадка, кумаха, соседка*).

Зіставлення російських назв з іншими, зокрема українськими, лексемами свідчить, що найменування збігаються на рівні спільнослов'янських та східнослов'янських основ, водночас у кожній мові є свої оригінальні лексеми (рос. *кондрашка*; укр. *призїрна, черкеть* та ін.).

ВИСНОВКИ

Народна медична лексика російської мови являє собою велику за обсягом і складну структуру, яка налічує сотні елементів, поєднаних між собою численними системними зв'язками.

Аналізовані лексико-семантичні групи у складі тематичних підгруп містять лексеми, неоднорідні за своїм походженням. Лексика народної медицини є дуже давньою, тому великий відсоток у ній складають споконвічні назви – спільнослов'янські (*бородавка, короста, грыжа, зуб, кила, лихорадка*), спільносхіднослов'янські (*заеды, волос, норица, детинец, переход*), а також власнеросійські (*жабородка, картошка, цыпки, валявуха, студенка*). Запозичення становлять незначну частину. Це в основному тюркізми, грецизми; зустрічаються також лексеми, що перейшли в російську з української, польської та румунської мов. Джерела та шляхи їх проникнення в російську мову різні: це фахова термінологія (лат. *епиленсия*), апокрифічні тексти (гр. *ахоха, лекта, аредь*), мова двомовного населення (тюрк. *курченьга, чув. кереметь*) та населення суміжних територій (укр. *гугля, рум. через укр. гургуля, пол. через укр. кадук*). Велика кількість російських лексем є спільною для різних слов'янських мов внаслідок спільності давньої основи (рос. *короста, укр. короста, блр. кароста, болг. краста, схв. краста, п. krosta* та ін.), однак найбільша спорідненість спостерігається в російській та українській мовах.

Принципи номінації у досліджуваній лексиці різноманітні, вони детерміновані екстралінгвістичним чинником – емпіричним рівнем медичних знань народу, його релігійно-містичними поглядами на походження хвороб, усвідомленням себе як невід'ємної частини навколишнього світу. Серед принципів номінації представлені такі:

1) за причиною захворювання (реальною, містичною чи у побутовому уявленні) – *низовая, порча, жабородка*;

2) за ознаками захворювання (зокрема, зовнішньою симптоматикою) – *золотуха, житенка, колоб, кашлея, гноеватик, падучка*;

3) за суб'єктивними відчуттями хворого – *гнетучка, знобиха, зудиха, зачесь, болюшка*;

4) за ураженим органом – *жилка, исплечье, заноготница, гривны*;

5) за темпоральним чинником – *веснушки, подосенница, листопадная*;

6) за носієм хвороби – *матежи*;

7) табування – *божье, тетка*.

Засобом номінації виступає словотворення, при цьому основним способом є морфологічний, який реалізовано в афіксації: суфіксації, яка є найпродуктивнішим способом – *волосець, летячка, зудиха, огня, бесна, кликушество* та ін; суфіксально-префіксальному способі – *исплечье, подтынница, залокотица*, безафіксальному – *захват, закрут, заеды*; складанні основ (з суфіксацією) *костогрыза, косторыв, душевредник*. Як засіб номінації використовується і семантична траспозиція – численні народномедичні назви утворено на основі метафоричних та метонімічних перенесень: *волос, гуси, цыпки, картошка, змейка, жилка, гривны*.

Типовими словотвірними моделями є віддієслівна та відмінна суфіксація: *грызть – грыжа; чесать – чесотка; колотить – колотуха; корчить – корчя; высыпать – высыпушка, говорить – говоруйя; крапива – крапивница, бес – бесна; бог – божье; жито – житенка; ворог – ворогуша, веретено – веретенница* та ін. Як твірний формант при суфіксації використовуються морфемі *-ух-* (*-уш-*), *-ушк-*, *-их-*, *-ох-*, *-иц-*, *-ниц-*, *-ачк-*, *-онк-*, *-ej-*, із значенням особи жіночої статі, які в медичних найменуваннях набувають значення «хвороба». Така комбінація значень полісемічної морфемі зумовлена світоглядним чинником – уявленням про хворобу як живу істоту.

Непохідні назви складають невелику групу, в яку входять одиниці з невмотивованою основою, найчастіше запозичення (*кереметь, курченьга*).

Структурно-семантичний аналіз назв хвороб та хворобливих станів на діяхронічному рівні виявив семантичний процес у сфері народної медичної лексики – перехід родової назви у видову (*грыжа, болячка*) і навпаки (*лихорадка*), а також окреслив семантичні моделі, які співвідносяться з принципами номінації:

- 1) 'назва дії людини' – 'хвороба', що спричиняє цю дію' (*дрожать – дрожуха*);
- 2) 'істота' – 'хвороба з ознаками істоти' (*цыпушки*);
- 3) 'істота' – 'хвороба як результат дії істоти' (*змея – змеевец*);
- 4) 'зло, злий дух' – 'хвороба як результат дії порчі' (*лихорадка, кикимора*);
- 5) 'евфемізм від назв дружніх та родинних стосунків, від насланого богом' (*матухна, кумоха, божье*);
- 6) 'побутовий предмет' – 'хвороба з ознаками, схожими за формою' (*колоб, жичевина, вал*);
- 7) 'колір' – 'хвороба із симптоматикою цього кольору' (*желтуха, золотуха, синя*);
- 8) 'пора року, кліматичні умови' – 'хвороба, що виникає за певних зовнішніх умов' (*весновка, подосенница*);
- 9) 'природна стихія' – 'хвороба як результат дії цієї стихії' (*огник, ветряя, водяная*);
- 10) 'орган' – 'хвороба, що вражає певний орган людського тіла' (*железянка, жилка, залокотница*);
- 11) 'людина' – 'хвороба певної групи людей' (*матежи*).

Народну медичну лексику (назви хвороб та хворобливих станів) складають синтетичні та аналітичні одиниці (*гусиная кожа, гиси, чорная немочь, переход*). Складені найменування найчастіше представлені атрибутивними словосполученнями іменник + прикметник (*волчьє вымя, красная лихорадка, злая корча*), при цьому прикметник виконує в них функцію конкретизатора означуваного. Головним словом виступає іменник, який у ряді випадків позначає родові поняття або є родовою назвою (*ветряная грыжа, падучая болезнь*). На діяхронічному зрізі спостерігається тенденція заміни аналітичних найменувань синтетичними. У дериваційному плані вона реалізується шляхом семантичної конденсації. Цей процес представлено кількома моделями:

- 1) еліпс означуваного слова (*падучая болезнь – падучая*);
- 2) еліпс означуваного слова + суфіксація (*падучая болезнь – падушка*).

Щодо кількості переважають синтетичні назви. Іноді вони функціонують паралельно з відповідними аналітичними (*падучая болезнь, падучая*).

Для найменувань лексики народної медицини характерне явище синонімії. Найменування одного захворювання утворюють довгі синонімічні ряди, в яких домінантою є фаховий термін (*сыпь – аредь, взвар, жегуха, летячка, огник*). Серед народних найменувань поширена варіативність: фонетична (*залоза, залеза, золоза*), та словотвірна (*веснина, веснянка, веснушка, веснуха*).

У тематичних підгрупах яскраво представлена полісемія. Одним з джерел багатозначності є розвиток спеціального значення із загальноживаного чи діалектного слова (*глызка, каток, губа, скула*). Через полісемантичність окремі медичні найменування входять до різних ЛСГ і різних тематичних підгруп (*веснуха – лихоманка, туберкульоз, жовтуха, ревматизм*).

Народна медична лексика тісно пов'язана з іншими тематичними групами: з ботанічною лексикою, зокрема, з назвами лікарських рослин – назви хвороб збігаються з позначенням засобу її лікування (*золотуха – золотушная трава, огник, камчуг, веред – вередовец*); з демонічною лексикою, яка є джерелом поповнення медичної (*кереметь, кикимора, бесна*) і навпаки (*игрец*). Почасти простежується зв'язок з антропонімічною лексикою – у назвах хвороб зафіксовано імена людей (*кондрашка, пляска святого Витта, Марья Иродовна*).

Значна частина народних медичних найменувань має негативне емоційне забарвлення. Пейоративна конотація, що відображає специфіку денотата, спричинила семантичні зрушення, внаслідок яких назви поповнили лайливу лексику. Саме в такому значенні вони функціонують у складі фразеологізмів: «*игрец их расшиби*», «*вошь в коросте*» (про нікчемну людину, яку зневажають). Негативну конотацію виражають суфікси *-ищ-*, *-ух-(-юх-)* (*ломище, кумошище, тетюха, бледнуха, почесуха*).

За сферою вживання народні позначення хвороб та хворобливих станів поділяються на загальнономвні (*чесотка, желтуха, падучая, порча, болячка*) та вузькодіалектні (*божачка, желонка, ластовинья*).

Народна медична лексика має зв'язок з фаховою термінологією. Значна кількість народних медичних назв увійшла до складу наукової медичної терміносистеми в процесі її формування, пізніше частина народних найменувань була витіснена греко-латинськими відповідниками, інша частина збереглась і функціонує дотепер (*лихорадка, заеды, ознобыши, чесотка* та ін.). У народній і фаховій терміносистемах ті самі найменування мають різний поняттєвий обсяг (*короста, грыжа, лихорадка*), а з огляду на те, що народним назвам властива полісемія, номінативна одиниця може мати кілька фахових відповідників.

Народна медична лексика відображена у фольклорі: назви хвороб функціонують у замовляннях, молитвах, примовках, легендах, де вони не тільки виконують номінативну функцію, а й виступають як засіб художнього зображення. Вивчення народної медичної лексики допомагає осягнути особливості ментальності народу, специфіку його світобачення, складний шлях його духовного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасьев, А. Н. Болезни по славянским преданиям / А. Н. Афанасьев // Филологические записки. – Воронеж, 1868, Вып. 3. – С. 269-288 ; Вып. 4-5. – С. 335-365.
2. Афанасьев, А. Н. Древо жизни : избранные статьи / Афанасьев. – М. : Современник, 1982. – 464 с.
3. Ахманова, О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 295 с.
4. Ахманова, О. С. О принципах и методах лингвистических исследований / О. С. Ахманова. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1966. – 184 с.
5. Ахманова О.С. Основы компонентного анализа / О.С.Ахманова. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1969. – 98 с.
6. Беженарь, Г. И. Структурно-семантическая характеристика французских медицинских терминов : автореф. дис. ... канд филол. наук : 10.02.05 «Романские языки» / Беженарь Г. И. ; Ленингр. гос. ун-т. – Л., 1973. – 20с.
7. Березникова, Р. Е. Лингвистический анализ наименований лекарственных средств : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.21 «Прикладная и математическая лингвистика» / Березникова Р. Е. ; АН СССР, Ин-т языкознания. – М., 1975. – 27 с.
8. Бланар, В. О. О внутренне обусловленных семантических изменениях / В. О. Бланар // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 3-13.
9. Богоявленский, Н. А. Древнерусское врачевание в XI-XVII вв. / Н. А. Богоявленский. – М. : Прогресс, 1960. – 476 с.
10. Болдырев, А. И. Об эпилепсии / А. И. Болдырев. – М. : Знание, 1976. – 64 с.
11. Болтарович, З. Є. Народна медицина українців : автореф. дис. ... д –ра іст. наук : 07.00.07 «Історія науки й техніки» / Болтарович З. Є. ; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології. – К., 1992. – 46 с.
12. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович ; ВАН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору

та етнографії ім. М. Т. Рильського, Львівське відділення. – К. : Наукова думка, 1990. – 232 с.

13. Болтарович, З. Є. Українська народна медицина: історія і практика / З. Є. Болтарович. – К. : Абрис, 1994. – 320 с.

14. Брицын, В. М. Из истории медицинских терминов Древней Руси / В. М. Брицын // Вопросы теории и истории словарного состава русского языка. – К., 1972. – С. 74-90.

15. Будилович, А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным : исследования в области лингвистической палеонтологии славян. – Ч. 1. Вып. 1-2. ; Ч. 2. Вып. 1. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1878-1882.

16. Булашев, Г. О. Украинский народ в своих легендах, религиозных воззрениях и верованиях / Г. О. Булашев. – К., 1909. – 515 с.

17. Вакалюк, Я. Ю. Лексика народной медицины украинских говоров Прикарпатья : (на материале говоров Ивано-Франков. обл.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Вакалюк Я. Ю. ; Ужгород. гос. ун-т. – Ужгород, 1974. – 26 с.

18. Вакалюк, Я. Ю. З історії народної медичної термінології / Я. Ю. Вакалюк // Культура слова. – 1979. – Вип. 17. – С. 67-75.

19. Вакалюк, Я. Ю. Из спостереження над медичною термінологією українських говорів Прикарпаття / Я. Ю. Вакалюк // Культура та побут населення українських Карпат. – Ужгород, 1972. – С. 117-118.

20. Вакалюк, Я. Ю. Из спостережень над народною медичною термінологією / Я. Ю. Вакалюк // Гуцульщина : лінгвістичні етюди. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 61-72.

21. Вакалюк, Я. Ю. К изучению народных названий болезней на Прикарпатье / Я. Ю. Вакалюк // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С. 28–31.

22. Варбот, Ж. Ж. Детинец / Ж. Ж. Варбот // Русская речь. – 1977. – № 1. – С. 80-85.

23. Варбот, Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

24. Варшавская, А. С. О системном описании терминологической лексики / А. С. Варшавская // Системность в

реализации языковых единиц различных уровней. – Куйбышев : Изд-во КГУ, 1987. – С. 15-21.

25. Вікторіна, О. М. Лексика народної медицини і лікувальної магії у степових говірках Дніпро-Бузького межиріччя : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Вікторіна О. М. – Кіровоград, 2009. – 611 с.

26. Виноградов, В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Изд. 2-е. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.

27. Виноградов, В. В. Лексикология и лексикография : избранные труды / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 312 с.

28. Виноградов, Н. Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч. : (по старинным рукописям и современным записям) : из журнала “Живая старина” / Н. Виноградов. – СПб., 1909. – Вып. 2. – 94 с.

29. Власова, А. О. Сложные двуосновные термины греко-латинского происхождения : (на материале психиатрической терминологии) / А. О. Власова. – Л. : Вестник ЛГУ, 1989. – Сер. 2. Вып. 1 (№ 2). – С. 110-112.

30. Власова, А. О. Структурно-семантическая характеристика психиатрической терминологии русского языка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Власова А. О. ; ЛГУ. – Л., 1988. – 16 с.

31. Восточно-славянский фольклор : словарь научной и народной терминологии / АН Белоруси. – Минск : Навука і тэхніка, 1993. – 478 с.

32. Восточные славяне: Языки. История. Культура : к 85-летию акад. В. И. Борковского / отв. ред. Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1985. – 300 с.

33. Гаврилов, Б. Произведения народной словесности, обряды и поверья вотяков Казанской и Вятской губернии / Б. Гаврилов. – Казань : Изд. Православного миссионерского о-ва, 1880. – 190 с.

34. Гак, В. Г. Семантическая структура слова как компоненты семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова / В. Г. Гак. – М. : Наука, 1971. – С. 78-96.

35. Гак, В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики, 1971. – М., 1972. – С. 364-395.
36. Гак, В. Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии / В. Г. Гак // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – С. 66-71.
37. Головки, І. Українсько-російські відповідники в науковій медичній термінології / І. Головки // Українська термінологія і сучасність : матеріали ІІ Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1997. – С. 215-216.
38. Гриценко, П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
39. Громбах, С. М. Русская медицинская литература XVIII в. / С. М. Громбах. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 283 с.
40. Демич, В. Лихорадочные заболевания и их лечение у русского народа / В. Демич. – СПб., 1894. – 235 с.
41. Дзензелівський, Й. О. Спостереження над народною етимологією в українській мові / Й. О. Дзензелівський // Дослідження з української діалектології. – К. : Наукова думка, 1991. – 264 с.
42. Дубровина, Л. В. Медицинская терминология в лексической системе современного английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Дубровина Л. В. – М., 1986. – 20 с.
43. Дубровина, Л. В. Мотивировка терминов медицинской лексики / Л. В. Дубровина // Функциональные стили. Лингвометодические аспекты. – М., 1985. – С. 165-172.
44. Заблудовский, П. Е. История отечественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М. : ЦОЛИУВ, 1960. – Ч. 1. Период до 1917 г. – 399 с.
45. Забылин, М. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / М. Забылин. – М. : Издание книгопродавца М. Березина, 1880. – 418 с.
46. Загидуллин, Р. З. Синонимия и гипонимия в лексико-семантических группах терминологического характера : (на материале английской медицинской терминологии) : автореф.

- дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Загидуллин Р. З. ; Моск. гос. пед. ин-т ин. яз. – М., 1981. – 24 с.
47. Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 507 с.
48. Зеленин, Д. К. Усень-Ивановский говор / Д. К. Зеленин // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб, 1905. – Т. X. Кн. 2. – С. 93-108.
49. Зеленин, Д. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии / Д. Зеленин. – Ч. 1 и 2. – Л., 1929-1930.
50. Зеленин, Д. К. Великорусские народные присловья как материал для этнографии / Д. К. Зеленин // Живая старина. – 1905. – Вып. 1-2. – С. 57-67.
51. Зеленин, Д. К. Избранные труды : статьи по духовной культуре. 1901-1913 / Д. К. Зеленин. – М. : Индрик, 1994. – Т. 1. – 400 с.
52. Зеленин, Д. К. Избранные труды : очерки русской мифологии : умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин ; РАН, Институт славяноведения и балканистики. – М. : Индрик, 1995. – 432 с.
53. Иванов, И. Знахарство, шептания, заговоры / И. Иванов // Киевская старина. – 1885. – Т. 13. – С. 730-744.
54. Иващенко, П. С. Следы языческих верований в южнорусских шептаниях / П. С. Иващенко // Труды Третьего Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 1. – С. 324-325.
55. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія / митрополит Іларіон. – К. : АТ "Обереги", 1992. – 424 с.
56. История медицины / сост. д-р. С. Ковнер. – Нежин, 1882. – Вып. 2. – 546 с.
57. Караулов, Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 356 с.
58. Кодухов, В. И. Лексико-семантические группы слов : [текст лекции] / В. И. Кодухов. – Л. : Изд-во ГПИ, 1955. – 28 с.
59. Конецкая, В. П. О системности лексики / В. П. Конецкая // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1. – С. 26-35.

60. Корнейко, І. В. Становлення термінології медичної радіології в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Корнейко І. В. ; Харків. держ. пед. ун-т. – Х., 1996. – 18 с.
61. Костомаров, В. Г. Жизнь языка. От вятичей до москвичей / В. Г. Костомаров. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 238 с.
62. Костомаров, М. І. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики і літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
63. Краковецька, Г. О. Роль метафори у творенні латинських медичних термінів та їх семантичні відповідники у східнослов'янських мовах / Г. О. Краковецька // Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору, Запоріжжя, 24-26 вересня 1974. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 35-36.
64. Краковецкая, Г. А. Метафоризация как средство формирования медицинской терминологии : (на материале древнегреческого, латинского, русского и украинского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / Краковецкая Г. А. ; Киев. гос. ун-т. – К., 1979. – 24 с.
65. Крушевский, Н. Заговоры, как вид русской народной поэзии // Известия Варшавского университета : оттиск из Варшавского Университетского издания. – 1876. – № 3. – С. 1-69.
66. Кудицкая, Л. С. Русская медико-техническая терминология и номенклатура : автореф. дис. ... канд филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Кудицкая Л. С. ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 1981. – 22 с.
67. Кузнецова, А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике / А. М. Кузнецова // Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. – М., 1971. – С. 257-268.
68. Кузнецова, Э. В. Русская лексика как система / Э. В. Кузнецова. – Свердловск, 1980. – 88 с.
69. Лаврик, М. П. Структура англійських медичних термінів / М. П. Лаврик // Іноземна філологія. – Львів : Вид-во при Львівськ. держ ун-ті. – 1975. – Вип. 38. – С. 33-39.

70. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 682 с.
71. Лоевский, Ф. Полный настоящий простонародный русский лечебник / Ф. Лоевский. – М., 1870.
72. Лоскутова, Д. Н. Лексика народной медицины в говорах Тамбовской области : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Лоскутова Дина Николаевна. – Тамбов, 2010. – 388 с.
73. Лукинова, Т. Б. Власні назви у східнослов'янських замовляннях / Т. Б. Лукинова // Ономастика та етимологія. – К., 1997. – С. 114-130.
74. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Приложение С. 1-59.
75. Медицинский справочник для фельдшеров / под ред. проф. А. Н. Шабанова и проф. Н. В. Колесникова. – М. : Медгиз, 1955. – 650 с.
76. Меркулова, В. А. Из терминологии народной медицины / В. А. Меркулова // Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования. – М. : Наука, 1982. – С. 282-288.
77. Меркулова, В. А. Народные названия болезней, I : (на материале русского языка) / В. А. Меркулова // Этимология. 1967. – М. : Наука, 1969. – С. 158-172.
78. Меркулова, В. А. Народные названия болезней, II : (на материале русского языка) / В. А. Меркулова // Этимология. 1970. – М. : Наука, 1972. – С. 143-206.
79. Меркулова, В. А. Народные названия болезней, III : (на материале русского языка) / В. А. Меркулова // Древнерусский язык. Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1980. – С. 168-185.
80. Меркулова, В. А. Три русских медицинских термина / В. А. Меркулова // Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования. 1983. – М. : Наука, 1988. – С. 304-310.
81. Миллер, В. Ассирийские заклинания и русские народные заговоры / В. Миллер // Русская Мысль. – 1896. – № 7. – С. 68-86.
82. Милорадович, В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии / В. Милорадович // Киевская старина. –

1900. – Т. 68. – С. 46-61. – С. 192-206. – С. 373-395; – Т. 69. – С. 160-173. – С. 310-334; – Т. 70. – С. 51-65.

83. Милорадович, В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 гг. / В. П. Милорадович. – Х., 1897. – 223 с.

84. Милорадович, В. П. Украинские тайные знания и чары : (этнографический очерк) / В. П. Милорадович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1913. – Вып. 10. – С. 76-89.

85. Мойсієнко, В. М. Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Мойсієнко В. М. ; Житомир. держ. пед. ін-т. – Житомир, 1994. – 409 с.

86. Москаленко, А. А. Українська історична лексикологія : тексти лекцій із спецкурсу / А. А. Москаленко. – Одеса, 1972. – 64 с.

87. Новиков, Л. А. Семантика русского языка : учебн. пос. / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.

88. Никончук, Н. В. Из лексики полесского села Листвин / Н. В. Никончук // Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря. – М., 1968. – С. 79-92.

89. Німчук, В. В. Мова українського травника ХУІ ст. / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 43-55.

90. Олещук, Т. В. Медицинская лексика в древнерусском книжно-письменном языке : (наименования болезней и болезненных состояний) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Олещук Т. В. ; Киевск. гос. пед. ин-т. – К., 1985. – 227 с.

91. Онишкевич, М. М. Явище семантичної конденсації в лексиці південно-західних говорів української мови / М. М. Онишкевич // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – С. 49.

92. Павел, В. К. Лексическая номинация : на мат. молд. нар. говорів / В. К. Павел ; отв. ред. Р. Я. Удлер. – Кишинев : Штиинца, 1984. – 231 с.

93. Петришина, В. У. Этимологические основы наиболее употребительных современных медицинских терминов : автореф.

дис. ... канд. филол. наук : 10.02.14 «Классическая филология, византийская и новогреческая филология / Петришина В. У. ; Львов. гос. ун-т. – Львов, 1973. – 19 с.

94. Петров, А. Угорско-русские заговоры и заклинания начала XVIII в. / А. Петров // Живая Старина. – 1891. – Вып. 4. – С. 122-130.

95. Петрова, О. Б. Структурно-семантична характеристика медичної термінології та народних найменувань шкірних хвороб в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Петрова О. Б. – Х., 1994. – 226 с.

96. Померанцева, Э. В. Мифологические персонажи в русском фольклоре / Э. В. Померанцева. – М. : Наука, 1975. – 195 с.

97. Попов, Г. Русская народно-бытовая медицина : по материалам Этнографического бюро князя В. Н. Тенищева / Г. Попов. – СПб : Типография А. С. Суворина, 1904. – 404 с.

98. Потебня, А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. / А. Потебня // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – С. 91-94.

99. Потебня, А. А. Этимологические заметки / А. А. Потебня // Русский филологический вестник. – 1882. – Т. 7. – С. 62-71.

100. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.

101. Рихтер, В. М. История медицины в России, сочиненная Вильгельмом Рихтером. Ч. 1-3. – М. : Унив. Тип., 1814-1820. – Ч. 1. – 1814. – 440 с. ; Ч. 2, 1820, 352, 161, XVIII с. ; Ч. 3, 1820, 544, 112, XXII с.

102. Селивестрова, О. Н. Компонентный анализ многозначных слов : на материале некоторых русских глаголов / О. Н. Селивестрова. – М. : Наука, 1975. – 240 с.

103. Сергеева, З. А. Структурно-грамматические особенности терминов словосочетаний в области стоматологии / З. А. Сергеева // Анализ структурно-грамматических особенностей научного текста. – М. : УДН им. П. Лумумбы, 1983. – С. 23-30.

104. Сергеева, З. А. Структурно-семантический анализ стоматологической терминологии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Сергеева З. А. – М., 1985. – 210 с.

105. Словягин А.П. Лечебник ХУІІ в. как лингвистический источник // Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской. – М. : Русский язык, 1969. – С. 206-221.
106. Словягин, А. П. Народно-разговорная основа языка лечебника ХУІІ века / А. П. Словягин // Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской. – М. : Русский язык, 1970. – Т. 278. Вып. 17. – С. 168-174.
107. Словягин, А. П. По материалам рукописных лечебников / А. П. Словягин // Русская речь. – 1976. – № 2. – С. 138-144.
108. Смирнова, А. Г. Функционирование терминов медицинской науки в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Смирнова А. Г. ; Алма-Атинский гос. ун-т. – Алма-Ата, 1983. – 23 с.
109. Соколовская, Ж. П. Система в лексической семантике : анализ семантической структуры слова / Ж. П. Соколовская. – К. : Вища школа, 1979. – 189 с.
110. Соколовская, Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – К. : Наукова думка, 1990. – 184 с.
111. Соколовская, Ж. П. “Картина мира” в значении слов: “Семантические фантазии” или “Катехизис семантики?” / Ж. П. Соколовская. – Симферополь : Таврия, 1993. – 232 с.
112. Сороколетов, Ф. П. Из истории лексики (слова с корнем лих – в русских народных говорах и литературном языке) / Ф. П. Сороколетов // Лексика русских народных говоров. – М. : Л. : Наука, 1966. – С. 151-174.
113. Стебунова, А. М. Лексико-семантична характеристика російської клінічної термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / А. М. Стебунова ; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
114. Стернин, И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 171 с.

115. Стернин, И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156 с.
116. Сторай, З. Системное описание терминологических (медицинских) наименований болезней : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Сторай Зия. – М., 1991. – 198 с.
117. Сумцов, Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – С. 485-508; 1890. – Т. 28. – С. 60-90. – С. 320-333.
118. Сухов, А. А. Эпилепсия в России : материалы по борьбе с эпилепсией в России : дис. ... докт. мед. наук : 14.00.13 «Нервные болезни» / Сухов А. А. – М., 1906. – 222 с.
119. Терехова, В. С. Лексика народной медицины : (по материалам лечебников XVIII – XIX вв. : дис. ... канд. филол. наук / Терехова В. С. – Л., 1965. – 390 с.
120. Тимощук, Е. П. Составной анатомический термин в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Тимощук Е. П. ; Днепрпетр. ун-т. – Днепрпетровск, 1990. – 18 с.
121. Толстой, Н. И. Язык и народная культура : очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
122. Туркина. Р. В. Семантическая структура слова : лекция по спецкурсу / Р. В. Туркина. – Калинин : Калининский гос. ун-тет, 1973. – 22 с.
123. Українська історична та діалектна лексика / відп. ред. Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1985. – 163 с.
124. Українські міфи, демонологія, легенди / упор. М. К. Дмитренко. – К. : Музична України, 1992. – 144 с.
125. Уфимцева, А. А. Опыт изучения лексики как системы : (на матер. англ. языка) / А. А. Уфимцева. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
126. Уфимцева, А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
127. Филин, Ф. П. Слово и его значения / Ф. П. Филин // Очерки по теории языкознания. – М. : Наука, 1982. – С. 218-227.

128. Хватов, С. А. Словообразовательная система биологических терминов в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Хватов С. А. ; Ленинград. гос. пед. ин-т. – Л., 1978. – 18 с.
129. Хиль, Л. В. Структурно-семантическая характеристика русской оперативно-хирургической терминологии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Хиль Л. В. – Днепропетровск, 1992. – 207 с.
130. Хобзей, Н. В. Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Хобзей Н. В. – Львів, 1995. – 182 с.
131. Цветков, Н. В. К методологии компонентного анализа / Цветков Н. В. // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 61-71.
132. Цветков, Н. В. Методология компонентного анализа, его сферы и границы : (на материале лексики русского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Цветков Н. В. – М., 1984. – 16 с.
133. Цыганенко, Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 240 с.
134. Чепіга, І. П. Мова медичного трактату другої половини ХУІІ ст. / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 38-44.
135. Черепанова, О. А. Мифологическая лексика русского севера / О. А. Черепанова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 170 с.
136. Чубинский, П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край : материалы и исследования / П. Чубинский. – СПб, 1872. – Т. 1. – 224 с.
137. Чупилина, Е. И. Структурно-семантические особенности общеупотребительных слов в медицинской терминологии современного английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Чупилина Е. И. ; Ленигр. гос. пед. ин-т. – Л., 1967. – 19 с.
138. Шкатова, Л. А. Заметки о членимости медицинских терминов / Л. А. Шкатова // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М. : Наука, 1975. – С. 151-159.
139. Шмелев, Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.

140. Шмелев, Д. Н. Семантическая структура слова / Д. Н. Шмелев // Проблемы семантического анализа лексики. – М. : Наука, 1973. – С. 211-258.
141. Шмелев, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики : (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
142. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.
143. Щербина, Ф. Наговоры от болезней у черноморцев / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – С. 586-588.
144. Яровенко, В. А. Современная русская эмбриологическая терминология : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Яровенко В. А. ; Саратов. гос. ун-т. – Саратов, 1977. – 19 с.
145. Blanar, V. Zo slovenskej historikej lexikologie : slovníkovy rozbor ročtovych knih z banickej osady Boce / V. Blanar. – Bratislava, 1961.

ДЖЕРЕЛА

- Адаменко – Адаменко, П. Медіцинський словничок / Прокіп Адаменко. – Могилів на Поділля : Рідна Стріха. – 1917. – 40 с.
- Аксаков – Аксаков, С. Т. Собрание сочинений : в 5 т. / С. Т. Аксаков ; под общ. ред. С. Машинского. – М. : Правда, 1966. – Т. 2. – 499 с.
- АОС – Архангельский обласной словарь : словарь. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – Вып. 6-7. – 298 с.
- Бедзик – Бедзик, Ю. Вогонь на вершині Комо / Ю. Бедзик. – К. : Дитвидав, 1960. – 230 с.
- Беринда – Лексикон словенороський Памви Беринди : надруковано з видання 1627 р. фотомеханічним способом ; підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К. : Вид-тво АН УРСР, 1961. – 271 с.
- Біл.–Нос. – Білецький–Носенко, П. П. Словник української мови / П. П. Білецький–Носенко ; підготував І. Тимченко. – К. : Наукова думка, 1966. – 423 с.
- БМЭ – Большая медицинская энциклопедия : в 36 т. / гл. ред. А. Н. Бакулев. – М. : Советская энциклопедия, 1956-1964.
- БолРС – Болгарско-русский словарь / под общ. ред. Н. С. Державина. – М. : ОГИЗ, 1947. – 495 с.
- Брок.–Ефр. – Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского ; издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб : Семеновская Типо-Литография, 1890-1904. – Т. 1-82.
- БРПС – Большой русско-польский словарь : в 2 т. / А. Миронович, И. Дулевич, И. Грек–Пабис, И. Мариняк. – М. : Варшава : Русский язык ; Везда Повшехна, 1986–1987.
- БРС – Белорусско-русский словарь : 2 т. / АН БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа ; ред. К. К. Астрахович. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Бел. СЭ, 1988-1989.
- БРСС – Большой русско-словацкий словарь : в 5 т. – Братислава : Изд-во Словацкой АН, 1960-1970.

- БРЧС – Большой русско-чешский словарь : в 5 т. / под ред. Л. Конецкого, В. Гавранека, К. Горалка. – Прага : Изд-во Чехословацкой АН, 1952-1962.
- Бунин – Бунин, И. А. Стихотворения. Рассказы. Повести / И. А. Бунин. – М. : Худож. лит., 1973. – 526 с.
- Ви, зорі-зориці – Ви, зорі-зориці... : укр. нар. магіч. поезія : (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
- ГСММ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН Беларусі, Інстытут мовазнаўства ім. Якуба Коласа. – Минск : Навука і тэхніка, 1982-1997. – Вып. 1-16.
- Гоголь – Гоголь, Н. В. Миргород / Н. В. Гоголь ; вступит. статья Н. Филипповой. – М. : Худож. лит., 1969. – 239 с.
- Гончар – Гончар, О. Т. Таврія / О. Т. Гончар. – К. : Рад. письменник, 1952. – 448 с.
- Гончар III – Гончар, О. Т. Твори : в 4 т. / О. Т. Гончар. – К. : Держлітвидав, 1959. – Т. 3. – 462 с.
- Гончаров – Гончаров, И. А. Обломов : роман : в 4 ч. / И. А. Гончаров. – М. : Худож. лит., 1973. – 494 с.
- Горький – Горький, М. Жизнь Матвея Кожемякина / М. Горький ; прим. Е. И. Прохорова. – М. : Правда, 1985. – 512 с.
- Горяев I – Горяев, Н. В. Опыт сравнительного этимологического словаря литературного русского языка / Н. В. Горяев. – Тифлис : Тип. Канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе, 1892. – 256 с., [XXXVI] с.
- Горяев II – Горяев, Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка / Н. В. Горяев. – Тифлис : Тип. Канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе, 1896. – 451 с., [LXII] с.
- Гр. – Гринченко, Б. Д. Словарь украинского языка : в 4 т. Т. 1-4. К., 1907 : (Репринтне видання) / Б. Д. Гринченко. – К. : Лексикон, 1996.
- Гурт – Гурт, А. Словарь русско-галицкий : в 4 т. / А. Гурт. – Вена : Тип. А. Яснера, 1896. – Т. 1-2. – 289 с.
- Даль – Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Рус. яз., 1989-1991. – Т. 1-4.
- Детск. леч. – Детский лечебник : сочинение славного монтпельского врача, в пользу детей написанное : в 2 ч. / пер. с

латин. Ф. И. Барсук–Моисеева. – М. : Тип. А. Решетникова, 1793. – Ч. 2. – 280 с., [УШ] с.

Дмитренко – Дмитренко, М. К. Народні повір'я / М. К. Дмитренко. – К. : [Б. в.], 1994. – 67 с.

Драгоманов – Драгоманов, М. Малорусские народные предания и рассказы / свод М. Драгоманова. – К. : Изд. Юго-западного отдела имп. Русского географического общества, 1876. – XXV. – 436 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983-1989. – Т. 1-7.

Ефим. – Ефименко, П. Сборник малороссийских заклинаний. – М. : Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1874. – 70 с.

Жел. – Желехівський, Є. Малорусько-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1-2.

Житие – Житие протопопа Аввакума // Изборник произведений литературы Древней Руси. – М. : Худож. лит., 1969. – С. 626-675.

ИОС – Иркутский областной словарь. – Иркутск, 1974. – Вып. 2. – 232 с.

Каверин – Каверин, В. А. Собрание сочинений : в 8 т. / В. А. Каверин. – М. : Худож. лит., 1981. – Т. 3. Два капитана : роман. – 636 с.

Кв. Осн. – Квітка–Основ'яненко, Г. Ф. Твори : в 6 т. / Г. Ф. Квітка–Основ'яненко. – К. : Держлітвидав, 1956. – Т. 2. – 496 с.

Котл. – Котляревський, І. П. Повне зібрання творів : в 2 т. / І. П. Котляревський. – К. : Вид-тво АН УРСР, 1952. – Т. I. Енеїда. – 536 с.

Курило – Курило, О. Російсько-український словничок медичної термінології / Олена Курило. – К. : Вид-ня Українських Медичних Вістей, 1918. – 31 с.

КЭС – Шанский, Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка : пособие для учителей / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская ; под ред. чл.-кор. АН СССР

- С. Г. Бархударова. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Просвещение, 1975. – 543 с.
- Лисенко – Лисенко, П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- Лисенко І – Лисенко, П. С. Словник діалекної лексики Середнього і Східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид. АН УРСР, 1961. – 72 с.
- Лік. пор. – Лікарські та господарські поради ХУІІІ ст. / підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1984. – 127 с.
- Мам. –Сиб. – Мамин–Сибиряк, Д. Н. Собрание сочинений : в 12 т. / Д. Н. Мамин–Сибиряк ; под ред. Е. А. Боголюбова. – Свердловск : Свердловгиз, 1948-1951.
- Марч. – Марчук, П. Д. Загартування організму / П. Д. Марчук // Наука і життя. – 1956. – № 7. – С. 16-18.
- МАС – Словарь русского языка : в 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1981.
- Мат. охор. зд. – Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / ред. К. Ф. Дупленко. – К. : Держмедвидав, 1957. – 385 с.
- Мельник. –Печ. – Мельников–Печерский, П. И. В лесах : в 2 кн. / П. И. Мельников–Печерский. – М. : Худож. лит., 1989. – Кн. 1. – 1989. – 640 с.; – Кн. 2. – 1989. – 578 с.
- ММЭ – Малая медицинская энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. акад. В. И. Покровский. – М. : Советская энциклопедия, 1991.
- Огієн. – Огієнко, І. Етимологічно-семантичний словник української мови / Іван Огієнко ; ред. Ю. Мулика–Луцика. – Вінніпег : Т-во “Волинь”, 1979. – Т. 1-2.
- Ож. – Ожегов, С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1986. – 797 с.
- Онишк. – Онишкевич, М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 1-2.
- Преобр. – Преображенский, А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. / А. Г. Преображенский. – М. : Изд-во ин. и нац. слов., 1959.

- ПМЭ – Популярная медицинская энциклопедия / гл. ред.: А. Н. Бакулев, Ф. Н. Петров. – М. : Советская энциклопедия, 1961. – 1253 с.
- Присяжнюк – Присяжнюк, М. С. Російсько-український медичний словник професійної мови фахівців з внутрішніх хвороб (із тлумаченням термінів) / М. С. Присяжнюк. – К. : ВД “КМ Academia”, 1995. – 504 с.
- РБолгС – Чукалов, С. К. Русско-болгарский словарь / С. К. Чукалов. – Изд. 6-е, стереотип. – М. : Рус. яз., 1981. – 911 с.
- РБС – Русско-белорусский словарь : в 2 т. / АН БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа ; ред. К. К. Атрахович. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск : Белорус. Сов. Энциклопедия, 1982.
- Рогович – Рогович, А. С. Опыт словаря народных названий [растений] юго-западной России с некоторыми повериями и рассказами о них / А. С. Рогович. – К. : Унив. тип., 1874. – 56 с.
- РУМС – Російсько-український медичний словник : матеріали до Української медичної термінології. – К. : [Київ. Губ. Відділ Охорони Народного Здоров'я], 1920. – 144 с.
- РЧС – Влчек, Й. Русско-чешский словарь : 40000 слов / Й. Влчек. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1985. – 776 с.
- СГНН – Чабаненко, В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1-4.
- СДЛП – Сизько, А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини : навч. посібник / А. Т. Сизько ; ДДУ ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією. – Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
- СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988-1991. – Т. 1-4.
- СИС – Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1982. – 608 с.
- Слеч. – Сельский лечебник : буквы Л-М. – М. : Тип. Пономарева, 1804. – 1523-2081 с.
- СлРЯ XI –XVIII – Словарь русского языка XI-XVIII вв. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1975-1991. – Вып. 1-17.

СлРЯ ХУШ – Словарь русского языка ХУШ века / АН СССР, Ин-т. рус. яз. ; гл. ред. Ю. С. Сорокин. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1984-1991. – Вып. 1-6.

Собко – Собко, В. М. Зоряні крила / В. М. Собко. – К. : Молодь, 1953. – 154 с.

СПГ – Ващенко, В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Х. : Вид. ХДУ ім. О. М. Горького, 1960. – Вип. 1. – 107 с.

СРДГ – Словарь русских донских говоров : в 2 т. / Рост. гос. ун-т. – 2-е изд. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1991. – Т. I. – 350 с.

Срезн. – Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб, 1893-1912. – Т. 1-3. : (Переиздано фотоспособом). – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1958.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / АН СССР, Ин-т рус. яз. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1965-1991. – Вып. 1-26.

СРЯ – Словарь современного русского литературного языка : в 20 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. К. С. Горбачевич. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Рус. яз., 1991. – Т. 1-2.

ССГ – Словарь смоленских говоров / ред. А. И. Ивановой. – Смоленск, 1974-1988. – Вып. 1-5.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – М. : Л. : Изд-во АН СССР, 1948-1965.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / НАН України, Ін-тут мовознавства ім. О. О. Потебні ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980.

СХИФО – Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – Х., 1909.

СХРС – Толстой, И. И. Сербохорватско-русский словарь / И. И. Толстой. – 5-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1982. – 736 с.

Тиссо – Тиссо, С. А. Наставление народу в рассуждении его здоровья, сочиненное г. Тиссотом, доктором и профессором медицины ... / С. А. Тиссо ; с франц. на рос. язык перевел ... Николай Озерецковский. – СПб : При Имп. Акад. Наук, 1781. – 548 с.

Толстой А. – Толстой, А. Хождение по мухам / А. Толстой. – М. : Худож. лит., 1972. – 845 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоунік беларускай мовы : в 5 т. / гл. рэд. К. К. Атраховіч. – Минск : Выдавецтва “Бел. Сав. Энциклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1977-1982.

Тютюн. – Тютюнник, Г. М. Вир / Г. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1964. – 544 с.

Ушак. – Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова : в 4 т. – М. : Сов. Энциклоп., 1934-1940.

Укр. замовл. – Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко ; авт. передм. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

УЛРМС – Українсько-латинсько-російський медичний словник. – К. : Держмедвидав УРСР, 1960. – 487 с.

УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986-1987.

Фасм. – Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1987.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наук. думка. 1993.

Франко – Франко, І. Я. Твори : в 20 т. / І. Я. Франко. – К. : Держлітвидав, 1950. – Т. 4. – 543 с.

Явор. – Яворницький, Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав : Слово, 1920. – Т. 1. А-К. – 412 с.

Яновськ. – Яновський, Ю. І. Твори : в 5 т. / Ю. І. Яновський. – К. : Держлітвидав, 1958. – Т. 2. – 454 с.

ЭСБМ – Этымалагічны слоунік беларускай мовы. – Минск : Навука і тэхніка, 1978. – Т. 1-2.

ЭСМТ – Энциклопедический словарь медицинских терминов : в 3 т. / гл. ред. Б. В. Петровский. – М. : Сов. энциклоп., 1982-1984.

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка / МГУ им. М. В. Ломоносова, Филолог. ф-тет ; под ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд. Моск-го ун-та, 1963-1982. – Т. 1-2. Вып. 1-8.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974-1990. – Вып. 1-17.

Berneker – Berneker, E. Slavisches etymologisches Wörterbuch : A-mor. / E. Berneker. – Heidelberg, 1903-1913.

SJP – Słownik języka polskiego / redaktor naczelny Witold Doroszewski. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1958-1969.

SSJ – Slovník slovenskeho jazyka. – Bratislava : Wydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1959-1965. – Т. 1-5.

Алфавітний показчик російських народних найменувань хвороб та хворобливих станів у тексті

- Авваркуша, 178
авея, 148
аки лев рыкающа, 148
антонов огонь, 72, 134
аред, 46
ахоха, 148, 151
балбука, 53, 56
барыня, 148
безбытница, 148
безга, 148
безыменная, 127
бельга, 148
беситься, 85, 104, 107
Бесица, 148
бесна, 85, 88, 107, 152, 154
бледнуха, 148, 154
божачка, 50, 64, 154
божеволиться, 85, 104, 108
божье (божье), 85, 86, 92
болдырь, 50
болеток, 62
болона, 49, 53, 56, 79, 84
болюшка, 50, 62, 152
болявка, 62
боляток, 50, 62
болячка, 24, 60, 62, 63, 64, 65, 77, 84, 115, 152, 154
бородавица, 16, 17, 20
бородавка, 15, 16, 17, 32, 47, 151
буба, 49
бындырь, 50
вал, 50, 65, 84, 153
валбука, 49, 53, 56
валявуха, 49, 57, 62, 84, 151
вараса, 49, 53, 57
вахлак, 49, 53, 56
вахлышка, 49, 53, 56, 84
веред, 50, 67, 70, 84, 154
вереда, 50, 67, 68
вередеть, 68
вередить, 68
веретенница, 124, 144, 145, 152
верховка, 141
весна, 37, 146, 147
веснина, 146, 154
весники, 16, 37, 40, 48
весновка, 146, 153
веснотки, 16, 37
веснуха, 37, 48, 131, 146, 147, 150, 154
веснушки, 16, 37, 40, 152
веснянки, 37, 38, 40, 48, 146
ветренная болезнь, 71
ветреник, 71
ветреница, 71
ветренка, 50, 71, 72, 84
ветрея, 143, 145, 153
ветряная болезнь, 71
ветрянка, 71
вёшница, 147, 148, 149
взвар, 16, 42, 45, 46, 154
взварица, 16, 42, 45, 48
вих, 50, 82
вихлец, 50, 82, 84
вогник, 16, 42, 43, 44, 134
водяная, 143, 145, 150, 153
войдоха, 49, 52, 84
волдырь, 54, 67
волечка, 66
волос, 16, 22, 23, 24, 26, 48, 78, 97, 151, 152
волосатик, 16, 22, 23, 24, 26
волосень, 16, 22, 23, 24
волосенье, 16, 22, 23
волосец, 16, 22, 23, 26, 152
волоски, 16, 22, 23
волосник, 16

волосница, 16, 22, 23
 волосси, 22, 26
 волости, 16, 22, 23, 24, 26
 волость, 16, 22, 23, 26
 волось, 16, 22, 23
 волчье вымя, 72, 84, 153
 волынка, 49, 66
 воля, 66, 67, 105
 воль, 50, 67
 вопух, 49, 51, 52
 вордуль, 50
 ворогунка, 116, 117
 ворогуха, 116, 117
 ворогуша, 116, 117, 118, 149, 152
 ворогушка, 116, 117
 ворона сапоги дала, 16, 33, 34
 ворони сапоги, 16, 33, 47
 воронья лапа, 34, 48
 восса, 31, 48
 вочник, 16, 42, 43
 врагуша, 116, 118
 вред, 50, 68
 вывалюха, 49, 57, 62
 выверт, 82
 выверх, 82
 выля, 67
 выль, 67
 вынажить, 82
 вынажиться, 82
 выставлять, 82
 высыпка, 16, 42, 48
 высыпушка, 16, 42, 152
 гатея, 148
 гвиль, 49
 гладея, 143
 глохея, 148
 глухея, 148
 глызка, 49, 61, 154
 глядея, 143, 150
 гнетеница, 135
 гнетея, 135, 136
 гнетница, 135, 136
 гнетуха, 135, 136
 гнетучая, 135, 136
 гнетучка, 135, 136, 150, 152
 гнетхея, 135, 136
 гнитница, 135
 гноеватик, 50, 65, 84, 151
 гноеница, 50, 65
 гноец, 50
 гноючка, 65
 говоруйя, 85, 97, 102, 108, 152
 говоруха, 85, 97, 102, 108
 голодея, 148
 гормица, 148
 горячка, 115, 137, 148, 149
 гостец, 42, 44, 45
 гостья, 126
 госья, 126
 гриб, 55, 56
 гривны, 50, 73, 75, 80, 152
 грозница, 148
 грудница, 148
 грыжа, 50, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 151, 152, 153, 155
 грыза, 50, 76, 79, 84
 грызть, 76, 79, 140, 152
 грызь, 76, 79
 гримза, 76, 79
 гринуша, 148
 губа, 49, 54, 56, 84, 154
 гугля, 49, 53, 54, 55, 151
 гугуля, 49, 53, 54, 55
 гуз, 49, 53, 55
 гуля, 53, 54, 55
 гульга, 53, 55
 гулька, 49, 53, 55
 гургуля, 49, 53, 54, 84, 151
 гуси, 16, 33, 35, 36, 48, 152
 гусиная кожа, 34, 35, 47, 153
 давея, 135
 детинец, 85, 86, 90, 108, 151
 дикое мясо, 74
 дитюха, 124, 125, 149
 дичь, 50, 73, 74
 добрава, 126

добруха, 126, 128, 130
 дофея, 148
 дрожевуха, 131
 дрожжалка, 131
 дрожжуха, 131, 150
 дрожуха, 131, 153
 дрянища, 118, 128
 дрянница, 118, 119
 дрянъ, 118
 дур, 85, 104, 106, 108
 дурить, 85, 104, 106, 108
 дурь, 85, 104, 106
 душевредник, 50, 73, 74, 84, 152
 дядохна, 124, 125
 жабородка, 15, 16, 17, 151
 жевлак, 49, 59, 60
 жегуха, 16, 42, 45, 154
 желбак, 49, 60, 84
 желва, 59
 желвак, 49, 51, 54, 58, 59
 желвуй, 49, 60
 железа, 49, 54, 57, 58, 59, 60, 84
 железни, 49, 57, 59
 железница, 16, 20
 железо, 49, 57, 58, 59
 железянка, 16, 20, 48, 60, 153
 желонка, 49, 154
 желтавица, 16, 19, 20
 желтея (желтея), 148
 желтодия, 148
 желтуха, 11, 117, 153, 154
 желтучка, 148
 желтыня, 148
 желуница, 60
 жилка, 50, 83, 84, 152, 153
 житенка, 16, 40, 41, 151, 152
 житинка, 16, 40, 41, 48
 житченка, 16, 40, 41, 48
 жичевина, 16, 40, 41, 153
 жичина, 40, 41
 жичка, 16, 40, 41, 42, 47
 жнетя, 135, 136
 жолотица, 148
 забывающа, 148
 завал, 49, 57, 62, 84
 завалка, 57, 62
 задичить, 85, 104, 108
 заеда, 17, 18
 заедень, 16, 17, 18, 48
 заеди, 16, 17, 18
 заедни, 17, 18
 заеды, 16, 18, 151, 152, 155
 зайды, 16, 17, 18
 закоростеветь, 28
 закоростеть, 28
 закрут, 85, 104, 107, 152
 залеза (залеза), 59
 залоза (залоза), 57, 58
 залозка, 49, 57, 58, 84
 залозовать, 60
 залозья, 49, 57, 59
 залокотица, 32, 47, 152
 занёгтица, 16, 22, 26
 заноготица, 16, 22, 26, 48
 заноготница, 16, 22, 26, 152
 заногтица, 16, 22, 26, 48
 запор, 36, 57
 заусеница, 16, 21, 22, 26, 48
 заушеница, 50, 60
 заушица, 50, 60, 61
 заушница, 49, 60, 61
 захват, 50, 83, 152
 зачесть, 16, 29, 30
 зачесь, 16, 29, 30, 152
 зашпоры, 36, 57
 зевота, 148
 златеница, 20, 148
 злая корча, 85, 93, 94, 153
 злая немочь, 85, 87
 злобея, 131
 злодейка, 115, 128, 131, 149
 злыдарка, 118
 змеёв, 16, 22, 24
 змеевец, 16, 22, 24, 68, 78, 153
 змеёвец, 22, 24
 змеёвица, 16, 22, 24

змеёвник, 16, 24, 26
змеёвница, 16, 22, 26
змейка, 50, 68, 84, 152
знобилка, 131
знобиха, 131, 132, 139, 142, 152
знобуха, 131
зоб, 17, 50, 57, 58, 60, 66, 67, 84,
151
золоза (золоза), 50, 57, 58
золозовать, 60
золотуха, 16, 19, 20, 44, 47, 60, 70,
117, 151, 153, 154
золотушина, 16, 19, 20
золотушица, 16, 19, 20, 47, 48
зуд, 15, 16, 29, 30, 48
зуда, 16, 29, 30
зудиха, 16, 29, 30, 48, 152
ивуя, 148, 149
игрец, 85, 97, 102, 103, 108, 154
изниманье, 85, 87, 92
изуменье, 85
изумляться, 105
изумье, 105
икать, 101
икота, 85, 97, 101, 108
икотка, 101
икотник, 101
искреня, 148
исплечаться, 83
исплечиться, 83
исплечка, 83
исплечье, 50, 83, 152
кадук, 85, 87, 88, 108, 151
каёмка, 118
камаха, 122
камчук, 69, 70
карнуша, 142
картошка, 50, 57, 61, 84, 151, 152
каток, 50, 65, 84, 154
кашля, 141, 149, 151
кашлюк, 141
кашлюнья, 141, 149
кемчук, 69, 70
кереметка, 85, 87, 88
кереметница, 85, 87, 88
кереметь, 85, 87, 89, 108, 151, 152,
154
киза, 148, 149
кикимора, 121, 124, 149, 153, 154
килач, 80
килица, 80
килун, 80
киляк, 50, 80
килье, 50, 80
килься, 50, 80, 84
кисленя, 148
китюха, 124, 149
кликала, 99
кликальщик, 99
кликальщица, 99
кликота, 99, 101, 102
кликун, 99, 100
кликунья, 99
кликуша, 97, 98, 99
кликушество, 85, 96, 97, 98, 99,
100, 104, 152
коемка, 120, 148
коктоед, 16, 25, 26
колгуха, 139
колелая, 121, 128, 149
колоб, 50, 52, 53, 72, 84, 151, 153
колома, 50, 72
колотун, 130
колотуха, 130, 131, 147, 149, 152
комлея, 148
комошиха, 122, 149
комуха (комуха), 123
кондрашка, 127, 150, 154
коркодия, 141, 142
коркота, 142
коркуша, 141, 142, 149
корнуша, 141, 149
короста, 16, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 44, 46, 47, 112, 151, 155
коростелевый, 28
коростливый, 28

коростоватый, 28
коростовина, 28
коросточка, 28
корхотия, 141, 142
корхуша, 141, 142, 149, 150
корча, 93, 94, 95
корчельник, 95
корчельница, 95
корчета, 95
корчея (корчея), 138
корчик, 85, 93, 94, 138
корчуга, 85, 93, 94, 108, 138
корчунья, 138
костенник, 16
костогрыза, 74, 141, 152
костоед, 16, 25
костоеда, 25, 70, 74
костоедина, 16, 22, 25, 48
костоедица, 16, 23, 25, 26
косторыв, 16, 23, 25, 26, 48, 152
костяница, 16, 23, 25, 26, 48
кочергушка, 15
крапивница, 11, 42, 45, 152
крикун, 100
кровеник, 50, 65, 84
кувай, 50, 72, 84
кузлея, 148
кулея, 148
кулоха, 123
кулюха (кулюха), 123
кума, 64, 122, 123, 130
кумоха, 122, 123, 143, 149, 153
кумошище, 122, 123, 149, 154
кумух, 122, 123
кумуха, 122
кумушка, 122
кура, 50, 76, 80, 81, 84
курченьга, 16, 31, 47, 151, 152
курья, 50, 76, 80, 81
ластовинья, 16, 37, 38, 39, 40, 47,
154
ледея, 132, 136, 143
лекта, 148, 151
лепчея, 148
лестея, 148
летуха, 44
летучий огонь, 19, 48
летючка, 44
летячка, 16, 42, 44, 48, 152, 154
листопадная, 131, 147, 152
лихачка, 115
лихманка, 114
лиходейка, 115, 117, 128
лихоманка, 38, 44, 63, 89, 110, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 119, 121,
122, 131, 132, 141, 142, 143, 146,
148, 149, 154
лихоманчища, 115
лихорадка, 109, 110, 112, 113, 115,
132, 133, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 155
ломея, 138, 139
ломиха, 139, 142
ломище, 139, 154
лошея, 139
люмия, 139
малеж, 39
малежни, 39
Марья Иродовна, 111, 127, 154
матежи, 16, 37, 39, 40, 48, 152, 153
матежины, 39
матержины, 39
матуха, 125
матухна, 125, 148, 153
мачиха, 125
маяльница, 115, 140, 148
медия, 132
мереченье, 85, 104, 107
мимохода, 85, 91
мокрота, 24, 148
напух, 50, 51, 52
наросли, 50, 52
нарост, 50, 52, 53
наростень, 50, 52
недра, 148
немея, 148

низовая, 143, 144, 150, 151
норица, 68, 84, 151
оглухища, 148
огневая, 133, 134, 149
огневка, 133, 134, 137
огневушка, 133, 134, 149
огненная, 126, 133, 134, 135
огнея, 133, 134, 136
огнеястра, 148
огни, 133, 135
огник, 16, 42, 43, 44, 48, 153, 154
огника, 43
огница, 43, 133
огния, 133, 134, 152
озноб, 36, 121, 126, 129, 133
озноби, 36, 48
ознобыши, 33, 36, 155
окоркуша, 148
оледея, 148
опух, 50, 51, 52, 55, 63, 66
опухель, 50, 52
опухлина, 50, 52
опухоль, 50, 51, 52, 53, 76
орыхта, 148
падная, 85, 87, 89
падучая, 85, 87, 89, 108, 153, 154
падучка, 85, 87, 89, 108, 151, 153
переход, 85, 87, 90, 108, 151, 153
плясея, 148
пляска святого Витта, 85, 95, 108, 154
подосенница, 146, 147, 149, 150, 152, 153
подруга, 125, 127
подтынница, 144, 149, 152
порча, 24, 85, 87, 90, 108, 151, 154
потягота, 148
почесуля, 16, 29, 31
почесуха, 11, 16, 29, 31, 48, 154
почесушка, 16, 29, 31, 47, 48
Преображница, 148
резея, 148
руньша, 148
свена, 148
секудия, 140
синея, 148
синя, 97, 148, 153
сироты, 35, 36
скула, 66, 154
собачье вымя, 72, 84
сонная, 148
соседка, 125, 127, 149, 150
стекнея, 148
сухея, 148
сухота, 148
сыпь, 42, 47, 154
тётка, 123
тетухна, 123, 124, 125
трепуха, 130
тресся, 128, 130
трясавица, 128, 129, 132
трясеница, 128, 130
трясовища, 128, 130
трясса, 128, 130
трясунья, 128, 130
трясуха, 128, 130
трясучка, 89, 128, 130, 132
трясца, 128, 129, 130, 148
трясь, 128, 130
трясье, 128, 130
угорь, 68
унея, 148
ураз, 50, 73, 183
усма, 148, 183
ушница, 50, 61, 183
февоя, 148, 183
хамея, 148, 183
хампея, 148, 183
хампоя, 148, 183
холодуха, 132, 183
храпуша, 148, 183
цыпки, 16, 33, 35, 36, 151, 152, 183
цыпушки, 16, 33, 35, 36, 48, 153, 183
чалдея, 148, 183
чёрная немочь, 183

чесотка, 27, 28, 29, 47, 152, 154,
155, 183
чиреек, 68, 183
чиришек, 68, 183
шашая, 148, 149, 183
шишка, 53, 54, 183
шишмола, 50, 53, 54, 183

шишмолка, 50, 53, 54, 183
щепота, 140, 183
щетинка, 15, 183
яда, 148, 149, 183
ярустошо, 148, 183
ячень, 41, 47, 48, 183